

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Тараса ШЕВЧЕНКА»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БРИВКО Микола Вікторович

УДК 37.014(091):323.281](477“192/193”(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРОБЛЕМИ ШКІЛЬНОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В УМОВАХ
ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ (1920-1930 РР.)**

011 – Освітні, педагогічні науки

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____/М. В. Бривко/

Науковий керівник –
Курило Віталій Семенович
доктор педагогічних наук, професор,
академік НАПН України

Старобільськ – 2021

АНОТАЦІЯ

Бривко М. В. Проблеми шкільної та вищої освіти України в умовах політичних репресій (1920-1930 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі 01 – Освіта/Педагогіка за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки. – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». – Старобільськ, 2021.

Дисертація є історико-педагогічним дослідженням з проблем шкільної та вищої освіти України в умовах здійснення політики політичних репресій (1920-1930 рр.).

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена тим, що, розкриваючи сутність проблем шкільної та вищої освіти України 1920-1930-х років в умовах політичних репресій, демонструють як ці події відбувались, якими педагогічними способами користувались для політизації навчально-виховного процесу, а також що слід уникати, чому протидіяти в сучасній українській освіті і суспільстві. Насамперед це пов'язано тими модернізаційними процесами й викликами, які постають перед суспільством сьогодні та суспільно-політичною ситуацією в Україні загалом, соціальними суперечностями між різними політичними силами й сусідніми країнами, передусім Російською Федерацією, які впливають на функціонування освіти на регіональному та національному рівнях, створюючи передумови для виникнення негативних явищ в освіті, таких як цькування (булінг), нав'язування певних політичних поглядів, ідеологій, дискримінації, пропаганди й агітації, що є неприпустимим у сучасній освіті незалежної демократичної країни.

А від так, наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше визначено комплекс проблем шкільної та вищої освіти в умовах функціонування політичних репресій радянської тоталітарної системи.

Зокрема, у процесі проведеного дослідження розглянута особливість навчально-виховного процесу в освітніх закладах України у контексті «боротьби з ворогами народу», визначена ідеологічно-педагогічна складова обґрунтування репресій освітян засобами пропаганди й звинувачень органів ДПУ-НКВС, специфіка політичних переслідувань й репресій щодо працівників шкільної і вищої освіти.

У процесі дослідження уточнено особливості функціонування вищої та шкільної освіти в умовах здійснення політичних репресій.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що висновки й матеріали роботи можуть бути спрямовані на вдосконалення змісту й організації освітнього процесу у вищих та загальноосвітніх навчальних закладах України, для протидії різним формам і проявам насильства, дискримінації, переслідувань.

Фактичний історико-педагогічний матеріал, теоретичні положення й висновки дисертації можуть бути використані під час підготовки та викладання педагогічних навчальних курсів із загальної педагогіки, історії педагогіки, при написанні курсових, дипломних, магістерських робіт; подальших наукових розвідках із історії педагогіки та укладанні підручників й навчальних посібників для здобувачів вищої освіти.

Методологічною основою дослідження стали положення парадигмального, мікроісторичного, психоісторичного, герменевтичного та системно-хронологічного підходів, які взаємодіяли та узгоджувалися між собою. Окрім того, певними методологічними орієнтирами слугували загальнонаукові принципи: об'єктивність, історизм, проблемно-хронологічний, багатофакторність, що давало можливість для реалізації заявленої мети і виконання поставлених завдань дослідження. У ході роботи був використаний комплекс взаємопов'язаних методів, як загальнонаукових, так і спеціально історичних та міждисциплінарних, зокрема: теоретичний історико-педагогічний аналіз, контент-аналіз, метод аналогії, історичного

моделювання, генералізації та компаративний метод, метабіографічний метод.

У ході дослідження було встановлено, що історіографія проблем шкільної та вищої освіти України в умовах здійснення політичних репресій у 1920-1930-х роках включає три періоди, що характеризують зміни в прояві науково-практичного інтересу до зазначеної теми. Ці періоди мають свої хронологічні межі та певні ідеологічні штампи. Перший період, *радянський* (1920-1991 рр.) – характеризується однотипністю підходів та пануванням однієї методологічної основи – марксизму-ленінізму, де висвітлення розвитку шкільної та вищої освіти України 1920-1930-х років певною мірою є заангажованим і практично не торкається проблем освіти в умовах політичних репресій. Протягом другого періоду, *українського* (1991-2021) – відбувається розкриття багатьох малодосліджених проблем та переосмислення різних історіографічних оцінок. У той же час спостерігається певна емоційність та переймання західної методології й наукових підходів при вивченні складних суспільно-політичних процесів 1920-1930-х років в освіті України, зокрема і питання політичних репресій в системі освіти. Третій період, *українська еміграція та закордонні дослідники* (1920-2021 рр.) – характеризується розробкою методологічної основи, позбавленої радянського ідеологічного впливу. Наявні праці спиралися на певну емоційність та суб'єктивність в інтерпретації тих процесів, що відбувалися в освіті радянської тоталітарної системи.

У той час, слід констатувати, що, переосмислюючи концептуальні засади історіографії, спостерігається відсутність комплексного дослідження зазначеної теми, наявні праці стосувалися переважно політичних репресій або розвитку освіти та її труднощів у загальному контексті чи на регіональному рівні, оминаючи висвітлення проблем шкільної та вищої освіти України в умовах політичних репресій. Також у результаті ґрунтовного аналізу джерельної бази дослідження виокремлена низка груп

джерел, у тому числі раніше маловивчених або недоступних, які дали достатнє підґрунтя для реалізації поставлених дослідницьких завдань.

Проблеми шкільної та вищої освіти України 1920-1930-х рр. досліджено в соціально-історичному контексті, який розглянуто як сукупність соціально-політичних та соціально-економічних умов, що визначали її мету, завдання, характер і особливості. З'ясовано, що розвиток освіти був зумовлений як економічними факторами розвитку народного господарства, так і становленням політичного тоталітарного режиму.

Установлено, що державна політика в галузі освіти була спрямована на забезпечення обов'язкової загальної середньої освіти, і це підтверджується прийнятими нормативно-правовими актами. У той же час освіта слугувала зручним політико-ідеологічним інструментом тогочасної радянської влади, що стало причиною надмірної централізації навчально-виховного процесу і відповідно політичних переслідувань і репресій проти незадоволених або тих, кого не влаштовував тоталітарний режим.

З'ясовано особливості організації навчально-виховного процесу й ідеологічно-методологічної моделі розвитку шкільної та вищої освіти, які пройшли свій особливий шлях становлення від пошуку ефективних освітньо-виховних методів та співіснування різних методологічних напрямків у 1920-х роках до затвердження єдиної марксистської теорії виховання у поєднанні з теорією класової боротьби. Реалізувалося це на тлі політичних репресій і пропаганди через засоби масової інформації та навчально-виховний процес, зокрема це яскраво демонструє змістовне наповнення навчальних планів й програм, підручників, навчально-методичних посібників, інших видань.

Дослідження розкриває сутність політичних репресій викладачів й учителів, як важливої соціально-професійної групи населення радянського суспільства, на підставі вивчення архівно-кримінальних справ та інших документів 1920-1930-х років. Проаналізовані джерела дозволили довести абсурдність та злочинність радянської влади щодо репресованих та розкрити змістовні особливості обвинувачень, які у різні часи відрізнялися. Якщо у

1920-х роках звинувачення були пов'язані переважно з військовою службою та здобутою так званою «царською» чи «буржуазною» освітою, з часом акцент зміщується на не «пролетарське» соціальне походження чи націоналізм, то у 1930-х роках відбувається розширення звинувачень, зокрема у троцькізмі, яке з середини 1930-х років подекуди зростає з українським чи польським націоналізмом.

У дослідженні схарактеризовані основні методи здійснення політичних репресій, зокрема це метод створення неіснуючих «контрреволюційних організацій» та метод показових судових процесів, які яскраво демонстрували суспільству «неминучість» боротьби з «ворогами народу» з боку органів НКВС. Окрім цього, виокремлені більш поблажливі методи репресування, як, скажімо, метод «чистки» за соціальним походженням, політичне переслідування й психолого-пропагандистський тиск через засоби масової інформації або виступи, мітинги чи засідання, педагогічна атестація вчителя або висилка за кордон викладачів.

Отримані результати дослідження дали підстави для визначення певного кола проблем вищої та шкільної освіти України в умовах політичних репресій у 1920-1930-х роках. Зокрема це:

1) ідеологічне панування і перевантаженість суспільно-політичним компонентом навчально-виховного процесу в закладах освіти;

2) надмірна політизація та високі ідеологічні вимоги до змісту навчального і навчально-методичного забезпечення процесу у вищій та шкільній освіті України;

3) пропаганда «боротьби з ворогами народу», зокрема з церквою, «куркулями», «троцькістами», у суспільно-політичних, галузевих, профільних та дитячих засобах масової інформації, у навчальній і навчально-методичній літературі;

4) цькування так званих «ворогів народу» в навчальних закладах освіти та в суспільстві на персоналізованому рівні, через засоби масової

інформації, мітинги, громадський осуд, у тому числі і за участю учнівської молоді;

5) політична недовіра до освітян як до представників інтелігенції з боку радянської влади і партійної номенклатури;

6) поширення доносів та недовіри одне до одного серед учнівсько-студентського і викладацького середовища;

7) вилучення педагогічних працівників з навчально-виховного процесу через застосування різних методів і засобів політичного репресування;

8) використання педагогічно-викладацької діяльності як доказу провини;

9) зниження якості освіти через нестачу професійно досвідчених викладачів й учителів.

Зазначені проблеми в умовах здійснення політичних репресій породжувалися як самими репресіями, так і тією державною політикою й ідеологією радянської влади, яку вона здійснювала.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів дисертаційної проблеми, над якими у подальшому слід зосередити увагу, зокрема на визначенні кількості репресованих освітян та систематизації й аналізу прикладів фальсифікування органами ДПУ-НКВС, з'ясуванню питання впливу політичних репресій на функціонування системи освіти УРСР у зазначений період.

Ключові слова: шкільна та вища освіта, учителі, викладачі, політичні репресії, переслідування, «боротьба з ворогами», пропаганда, навчально-виховний процес, 1920-1930 рр., ДПУ – НКВС, УСРР – УРСР.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Бривко М. Політичне цькування освітян у 1920-1930-х роках як частина політичного репресування. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* 2021. № 1

- (березень). Ч. 1. / Ред. кол.: Савченко С. В. (голова) та інші. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченко, 2021. 279 с. С. 5-21.
2. Бривко М. Ідеологічно-методологічна основа освітнього процесу радянської України 1920-1930-х років. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський зб. наук. пр. молодих вчених Дрогобиц. держ. пед. ун-ту імені Івана Франка*. 2021. № 36. Т. 1. / Ред.-упорядники: М. Пантюк та інші. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 318 с. С. 220-224 [*Index Copernicus*].
 3. Бривко М. Політичне цькування та «боротьба з ворогами народу» в системі освіти УРСР 1920-1930-х років. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2020. № 6 (грудень). / Ред. кол.: Семеріков С.О. (голова) та інші. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченко, 2020. 214 с. С. 83-108.
 4. Бривко М. «Шкідницька лінія» у репресивній політиці радянської влади щодо наркомату освіти УРСР за доби «Великого терору» (1937-1938 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2019. № 8 (листопад). / Ред. кол.: Курило В.С. (голова) та інші. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченко, 2019. 170 с. С. 26-40.
 5. Бривко М. Політичні переслідування й репресії учителів Київщини у 1937-1941 роках. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2019. № 5 (червень). / Ред. кол.: Курило В.С. (голова) та інші. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченко, 2019. 144 с. С. 40-55.

Статті в наукових фахових виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз даних

6. Бривко М. «Шкідницька лінія» освітньо-виховної діяльності учителів (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Virtus*. 2020. № 42. С. 151-154 [*Google Scholar, Scientific Indexing Services (SIS) (USA), Scientific Journal Impact Factor (SJIFactor)*].

7. Бривко М. Боротьба з «ворогами народу» у навчально-виховному процесі радянської освіти 1920-1930-х років. *Грааль науки*. 2021. № 1. С. 333-338. [*Index Copernicus, UKRISTEI, CrossRef, Google Scholar*].

Статті в інших виданнях, матеріали та тези конференцій

8. Бривко М. Луганський вимір Биківнянської трагедії (за матеріалами архівно-кримінальної справи). *Луганичина: краєзнавчі розвідки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 квітня 2018 р., Старобільськ, Україна*. / ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» та ін. Старобільськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2018. 230 с. С. 16-20.
9. Бривко М. Політичні репресії 1937-1938 років на сторінках освітніх друкованих видань як елемент пропаганди. *Мас-медіа на зламі епох: реалії та перспективи розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. / Відп. ред. Галич А.О. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2018. 326 с. С. 85-94.
10. Бривко М. Учителі Сквирського району Київщини – «вороги народу» (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Випуск присвячений 80-м роковинам Великого терору - масових політичних репресій 1937-1938 років в Україні*. 2018. № 3. С. 69-72.
11. Бривко М. «Шкідницька діяльність» учителів Київщини – версія НКВС УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji: kolekcja prac naukowych «ΛΟΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r.* Równe: «Volynsky Oberegi» Publishing House, 2018. Tom 5. Pp. 89-93.
12. Бривко М. «Контрреволюційні організації» учителів – версія НКВС УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії,*

культурології, психології, педагогіки та історії]. Випуск 21. Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2018. 108 с. С. 20-23.

13. Бривко М. Ідеологічно-методична основа навчально-виховного процесу в 1930-х роках за часи сталінського режиму. *La science et la technologie à l'ère de la société de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» з avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019 r.* Bordeaux: OP «Plateforme scientifique européenne», 2019. V. 5. Pp. 99-102.
14. Бривко М. Іван Кривоніс – звичайний учитель чи незвичайна особистість (за матеріалами архівно-кримінальної справи). *Eurasian scientific congress. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference.* Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2020. Pp. 380–386.
15. Бривко М. Політичні репресії учителів України, як засіб нищення української інтелігенції. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11 – 12 червня 2020 року.* / Науковий ред. Т. Єщенко. Львів: Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. 556 с. С. 292-295.
16. Бривко М. Політичні репресії щодо учителів польської мови та літератури Київщини у 1920-1930-х роках. *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації. Матеріали міжнародної наукової конференції, 2 жовтня, 2020 рік.* Харків. Том 2. Харків: МЦНД, 2020. 100 с. С. 85-89.
17. Бривко М. Політичні репресії щодо учителів Києва у 1937-1938 роках. *Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 березня 2020 р.).* / Редкол.: О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний,

І.П. Патриляк, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. Київ: Фоліант, 2020. С. 186-191.

18. Бривко М. Політичні репресії польськомовних учителів Києва у 1937-1938 роках. *Міся / місце пам'яті в польсько-українському діалозі порозуміння (80-х роковин Катинського злочину): збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (21 листопада 2020 р.). / Ред.кол.: В. Мельник, М. Сівко та інші. Київ - Варшава: ТОВ «Прінтеко», 2020. 237 с. С. 170-173.*

ANNOTATION

Bryvko M. V. Problems of school and higher education of Ukraine in the conditions of political repressions (1920-1930). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 011 – educational, pedagogical sciences, specialization – general pedagogy and history of pedagogy. – State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University". – Starobilsk, 2021

The dissertation is a historical and pedagogical research on the problems of school and higher education in Ukraine in the context of the policy of political repression (1920-1930).

The relevance of this dissertation research is due to the fact that revealing the essence of the problems of school and higher education in Ukraine in 1920-1930 in the context of political repression, demonstrates not only how it happened, in particular in the educational process by pedagogical means, but what to avoid and for what to counteract in modern Ukrainian education and society. This is due to the modernization processes and challenges facing society today and due to the socio-political situation in Ukraine and social contradictions between various political forces and neighboring countries, especially the Russian Federation, which affect the functioning of education at the regional and national levels, creating the preconditions for the emergence of negative phenomena in education.

Such as harassment, bullying, the imposition of certain political views, ideologies, discrimination, propaganda and agitation, which are unacceptable in the modern education of an independent democracy.

And so, the scientific novelty of the study is that for the first time identified a set of problems of school and higher education in the functioning of political repression of the Soviet totalitarian system.

In particular, in the course of the research the peculiarity of the educational process in educational institutions of Ukraine in the context of "fighting the enemies of the nation" was considered, the ideological and pedagogical component of substantiation of repression of educators by means of propaganda and accusations of the DPU-NKVD, specifics of political persecution and repression concerning workers of school and higher education is defined.

In the course of the research the peculiarities of the functioning of higher and school education in the conditions of political repression are specified.

The practical significance of the research results is that conclusions and materials of the research can be aimed at improving the content and organization of the educational process in higher and secondary educational institutions of Ukraine, to combat various forms and manifestations of violence, discrimination and persecution.

The actual historical and pedagogical material, theoretical provisions and conclusions of the dissertation research can be used during the preparation and teaching of pedagogical training courses in general pedagogy, history of pedagogy, when writing term papers, dissertations, master's theses; further scientific research on the history of pedagogy and compiling textbooks and manuals on the history of pedagogy.

The methodological basis of the research were the provisions of paradigmatic, microhistorical, psychohistorical, hermeneutic and system-chronological approaches, which interacted and accorded with each other. In addition, general scientific principles, such as objectivity, historicism, problem-chronological, multifactorial, served as certain methodological guidelines. This

made it possible to use a set of interrelated methods, both general and special historical and interdisciplinary, to achieve the stated goal and fulfill the objectives of the research, in particular: theoretical historical and pedagogical analysis, content analysis, method of analogy, method of historical modeling, method of generalization and comparative method, metabiographical method.

The research found that the historiography of the problems of school and higher education in Ukraine in the context of political repression in the 1920s and 1930s includes three periods that characterize the changes in the manifestation of scientific and practical interest in this topic. These periods have their own chronological boundaries and certain ideological stereotypes. The first period, the Soviet period (1920-1991), is characterized by uniformity of approaches and the dominance of one methodological basis - Marxism-Leninism, where a little biased coverage of the development of school and higher education in Ukraine in the 1920s and 1930s hardly touches on the problems of education in the context of political repression. During the second period, the Ukrainian period (1991-2021), many little-studied problems are revealed, and various historiographical assessments are reconsidered. At the same time, there is a certain emotionality and imitation of Western methodology and scientific approaches in the research of complex socio-political processes of the 1920s and 1930s in the education of Ukraine, including the issue of political repression in the education system. The third period, Ukrainian emigration and foreign researchers (1920-2021), is characterized by the development of a methodological framework devoid of Soviet ideological influence. The existing works were based on a certain emotionality and subjectivity in the interpretation of the processes that took place in the education of the Soviet totalitarian system.

At the same time, it should be noted that rethinking the conceptual foundations of historiography, there is a lack of comprehensive research on this topic, the available work concerned mainly political repression or the development of education and its difficulties in the general context or at the regional level, bypassing the coverage of the problems of school and higher education in Ukraine

in the context of political repression. Also, as a result of a thorough analysis of the source base of the research, a number of groups of sources were identified, including previously little studied or unavailable, which provided a sufficient basis for the implementation of research objectives.

The problems of school and higher education in Ukraine in the 1920s and 1930s were studied in the socio-historical context, which was considered as a set of socio-political and socio-economic conditions that determined its purpose, objectives, nature and features. It was found that the development of education was due to both economic factors in the development of the national economy and the formation of a political totalitarian regime.

It has been established that the state policy in the field of education was aimed at ensuring compulsory general secondary education, and this is confirmed by the adopted normative legal acts. At the same time, education served as a convenient political and ideological tool of the then Soviet government, which led to excessive centralization of the educational process and, accordingly, political persecution and repression against the dissatisfied or those who were not satisfied with the totalitarian regime.

The peculiarities of the organization of the educational process and the ideological and methodological model of the development of school and higher education were clarified. They went through a special path of formation from the search for effective educational methods and the coexistence of different methodological directions in the 1920s to the adoption of the only Marxist theory of education combined with the theory of class struggle. This was realized on the background of political repression and propaganda through the media and the educational process. In particular, it clearly demonstrates the content of curricula and programs, textbooks, manuals and other publications.

The research reveals the essence of political repression of teachers as an important socio-professional group of the population of Soviet society, based on the research of archival and criminal cases and other documents of the 1920s and 1930s. The analyzed sources allowed to prove the absurdity and criminality of the

Soviet government against the repressed and to reveal the substantive features of the accusations, which differed at different times. If in the 1920s the accusations were mainly related to military service and the so-called "royal" or "bourgeois" education, over time the emphasis shifted to non-proletarian social origins or nationalism, then in the 1930s there were expansion accusations, in particular of Trotskyism, which since the mid-1930s has sometimes merged with Ukrainian or Polish nationalism.

The research describes the main methods of political repression, including the method of creating non-existent "counter-revolutionary organizations" and the method of demonstrative trials, which clearly demonstrated to society the "inevitability" of the NKVD's struggle against "enemies of the nation." In addition, there are more lenient methods of repression, such as the method of "cleansing" of social origin, political persecution and psychological and propaganda pressure through the media or speeches, rallies or meetings, pedagogical certification of teachers or deportation of teachers abroad.

The obtained results of the research provided grounds for determining a certain range of problems of higher and school education in Ukraine in the conditions of political repressions in 1920-1930. In particular, these are:

- 1) Ideological domination and overload of the socio-political component of the educational process in educational institutions;
- 2) Excessive politicization and high ideological requirements for the content of educational and teaching-methodological support of the educational process of higher and school education in Ukraine;
- 3) Propaganda of "struggle against the enemies of the people", in particular with the church, "kulaks", "Trotskyists", in socio-political, branch, profile and children's mass media, in educational and educational-methodical literature;
- 4) Harassment of so-called "enemies of the nation" in educational institutions and in society at a personalized level, through the media, rallies, public condemnation, including with the participation of student youth;

- 5) Political distrust of educators as representatives of the intelligentsia on the part of the Soviet government and the party nomenclature;
- 6) Spreading denunciations and mistrust of each other among students and teachers;
- 7) Withdrawal of pedagogical workers from the educational process through the use of various methods and means of political repression;
- 8) Use of pedagogical and teaching activities as proof of guilt;
- 9) Decreased quality of education due to lack of professionally experienced teachers.

These problems in the context of political repression were caused both by repression and by the state policy and ideology of the Soviet government, which it carried out.

The research does not cover all aspects of the dissertation problem, which should be further focused on, including determining the number of repressed educators and systematization and analysis of cases of falsification by the DPU-2NKVD, clarifying the impact of political repression on the education system of the USSR in this period.

Key words: school and higher education, teachers, professors, political repressions, persecution, "struggle with enemies", propaganda, educational process, 1920-1930, DPU - NKVD, USSR - USSR.

MAIN POINTS OF THE THESIS WORK ARE REFLECTED IN THE PUBLICATIONS AS FOLLOWS:

Scientific papers which include the main results of the thesis

1. Bryvko M. Political harassment of educators in the 1920s and 1930s as part of political repression. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Pedagogical sciences.* 2021. № 1 (March). Part 1. / Ed.: Savchenko S. V. (chairman) and others. Starobilsk: State institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 2021. 279 p. Pp. 5-21.
2. Bryvko M. Ideological and methodological basis of the educational process of Soviet Ukraine in 1920-1930. *Topical issues of the humanities: an*

intercollegiate collection of researchers working with young people with Drohobych workers at Ivan Franko University. 2021. № 36. Volume 1. / Ed.: Pantyuk M. (chairman) and others. Drohobych: «Helvetica» Publishing House, 2021. 318 p. Pp. 220-224 [*Index Copernicus*].

3. Bryvko M. Political persecution and "struggle with the enemies of the people" in the education system of the USSR 1920-1930's. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Historical sciences*. 2020. № 6 (December). / Ed.: Semerikov S. O. (chairman) and others. Starobilsk: State institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 2020. 214 p. Pp. 83-108.
4. Bryvko M. "Shkidnytsia Line" in the Soviet government's repressive policy on the People's Commissariat for Education of the USSR during the "Great Terror" (1937-1938). *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Historical sciences*. 2019. № 8 (November). / Ed.: Kurilo V. S. (chairman) and others. Starobilsk: State institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 2019. 170 p. Pp. 26-40.
5. Bryvko M. Political persecutions and repressions of teachers in the Kyiv region in the 1937-1941. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Historical sciences*. 2019. № 5 (June). / Ed.: Kurilo V. S. (chairman) and others. Starobilsk: State institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 2019. 144 p. Pp. 40-55.

Articles in scientific professional publications included in international scientometric databases

6. Bryvko M. "Pest line" in teachers' of education and upbringing work (on the materials of archival and criminal cases). *Virtus*. 2020. № 42. Pp. 151-154 [*Google Scholar, Scientific Indexing Services (SIS) (USA), Scientific Journal Impact Factor (SJIFactor)*].
7. Bryvko M. The struggle with the "enemies of the nation" in the educational process of Soviet education in the 1920-1930's. *Grail of Science*. 2021. № 1. Pp. 333-338. [*Index Copernicus, UKRISTEI, CrossRef, Google Scholar*].

Articles in other publications, materials and abstracts of conferences

8. Bryvko M. Luhansk dimension of the Bykivnia tragedy (according to the materials of the archival-criminal case). *Luhansk region: local lore developments: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference, April 24, 2018, Starobilsk, Ukraine.* / State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", etc. Starobilsk: State institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 2018. 230 p. Pp. 16-20.
9. Bryvko M. Political repressions of 1937-1938 on the pages of educational publications as an element of propaganda. *Mass media at the turn of the epochs: realities and prospects of development: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference.* / Resp. Ed.: Galich A.O. Starobilsk: State institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 2018. 326 p. Pp. 85-94.
10. Bryvko M. Teachers of Skvyra district of Kyiv region - "enemies of the nation" (according to archival and criminal cases). *Bulletin of the State Archives of Khmelnytsky Region, "Podilska Antiquity". The issue is dedicated to the 80th anniversary of the Great Terror - mass political repressions of 1937-1938 in Ukraine.* 2018. № 3. Pp. 69–72.
11. Bryvko M. "Pest activity" of teachers of Kyiv region - version of the NKVD of the USSR (based on archival and criminal cases). *Scientific and innovative potential of the presentation: a collection of scientific works "ΛΟΓΟΣ" with materials of the International scientific-practical conference, Opole, October 18, 2018.* Równe: «Volynsky Oberegi» Publishing House, 2018. Volume 5. Pp. 89-93.
12. Bryvko M. "Counter-revolutionary organizations" of teachers - version of the NKVD of the USSR (based on archival and criminal cases). *Humanities: [collection of scientific articles on current issues of philosophy, culturology, psychology, pedagogy and history].* 2018. Issue 21. Vinnytsia: Nilan LTD., 2018. 108 p. Pp. 20-23.

13. Bryvko M. Ideological and methodological basis of the educational process in the 1930s during the Stalinist regime. *La science et la technologie à l'ère de la société de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» 3 avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019 r.* Bordeaux: OP «Plateforme scientifique européenne», 2019. Volume 5. Pp. 99-102.
14. Bryvko M. Ivan Krivonis - an ordinary teacher or an unusual person (according to the archives and criminal case). *Eurasian scientific congress. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference.* Barça Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2020. Pp. 380–386.
15. Bryvko M. Political repressions of Ukrainian teachers as a means of destroying the Ukrainian intelligentsia. *Totalitarianism as a system of destruction of national memory: a collection of scientific papers based on the materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation on June 11-12, 2020.* / Scientific ed.: T. Yeshchenko. Lviv: Danylo Halytskyi Lviv National Medical University Printing House, 2020. 556 p. Pp. 292-295.
16. Bryvko M. Political repressions against teachers of Polish language and literature of Kyiv region in 1920-1930s. *Scientific space: current issues, achievements and innovations. Proceedings of the international scientific conference, October 2, 2020.* Kharkiv. Kharkiv: ICSD, 2020. Volume 2. 100 p. Pp. 85-89.
17. Bryvko M. Political repressions against teachers in Kyiv in 1937-1938. *The third Kyiv studies readings: history and ethnoculture. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Kyiv, March 27, 2020).* / Ed.: O. P. Regent (chairman), V. P. Hat, I. P. Patryliak, O.P. Honcharov, H.B. Teres. Kyiv: Foliant, 2020. Pp. 186-191.
18. Bryvko M. Political repressions of Polish-speaking teachers in Kyiv in 1937-1938. *Places / place of memory in the Polish-Ukrainian dialogue of understanding (80th anniversary of the Katyn crime): proceedings of the*

International Scientific and Practical Conference (November 21, 2020). / Ed.:
V. Melnyk, M. Sivko and others. Kyiv - Warsaw: "Printeko" LLC, 2020. 237
p. Pp. 170-173.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ 1920-1930-х РОКІВ В УМОВАХ БІЛЬШОВИСТСЬКОГО ТЕРОРУ	13
1.1. Історіографія проблеми та джерельна база	13
1.2. Методологія дослідження та ідеологічна основа освіти України в 1920-1930-х роках в умовах політичних репресій	44
Висновки до 1 розділу	57
РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ ОСВІТНЬО-НАУКОВОГО ПРОСТОРУ ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ	60
2.1. Використання навчально-виховного процесу у боротьбі проти «ворогів народу»	60
2.2. Використання засобів масової інформації у пропаганді політичних репресій в освітньо-науковому просторі	88
Висновки до 2 розділу	98
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНО-КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ СИСТЕМИ ОСВІТИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЛОЯЛЬНИХ ДО БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ	101
3.1. Переслідування викладачів закладів вищої освіти	101
3.2. Переслідування вчителів загальноосвітніх шкіл	143
Висновки до 3 розділу	170
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ	209

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АН – Академія наук

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ГОЛОВЛІТ, ГЛАВЛІТ – Головне управління у справах літератури та видавництв

ГОЛОВПРОФОС – Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти УСРР

ДАМК – Державний архів міста Києва

ДПУ – Державне політичне управління

ЗМІ – засоби масової інформації

ІНО – Інститут народної освіти

ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України

НАПН України – Національна академія педагогічних наук України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

Нарком внутрішніх справ – народний комісар [міністр] внутрішніх справ

НКО, Наркомат освіти, Наркомос – Народний комісаріат освіти

Нарком освіти – народний комісар [міністр] освіти

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ПОВ – Польська військова організація – «Польська Організація Воєнна»

ПОЛІТБЮРО – Політичне бюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України, керівний партійний орган

Політвиховна робота – Політичне виховання, політично виховна робота

Політосвіта – Політична освіта

Рабфак – Робітничий факультет

РНК – Рада народних комісарів

РОБОС – Всеукраїнська профспілка працівників освіти і соціалістичної культури

РСФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 21 січня 1937 року)

СВУ – Спілка визволення України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УВО – Українська військова організація

УНДІП – Український науково-дослідницький інститут педагогіки

УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ФЗС – Фабрично-заводські станції

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного

ЦК ВКП (б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК РКП(б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

ЦКК КП(б)У – Центральний контрольний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Модернізаційні процеси сучасного світу та формування нової моделі суспільства під час «гібридної війни» на Сході ставлять нові виклики перед усіма громадянами незалежної України. З огляду на це, галузь освіти – є одним з найважливіших факторів економічного та соціально-політичного прогресу суспільства, яке прагне називатися демократичним. Саме освіта зобов'язана у комплексі з наукою, культурою піклуватися про всебічний розвиток своїх громадян, адже, як визначає Закон України «Про освіту» (2017): *«є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості»*¹. Метою такої освіти є *«всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства [...], задля забезпечення сталого розвитку України»*², що повинно унеможливити фізичне чи психологічне насильство, експлуатацію, дискримінацію за будь-якою ознакою, приниження честі та гідності, пропаганду та агітацію³.

Проте суспільно-політична ситуація в Україні, соціальні суперечності між політичними силами і сусідніми країнами, передусім Російською Федерацією, яка майже повністю перейняла методи, форми й принципи радянської тоталітарної системи, суттєво впливають на функціонування освіти, як суспільної категорії, на регіональному та національному рівнях, створюючи передумови для виникнення в ній кризових фактів. За таких умов ми все частіше спостерігаємо такі негативні явища як: цькування (буллінг), нав'язування певних політичних поглядів та ідеологій, дискримінацію, пропаганду й агітацію, що є неприпустимим в сучасній освіті незалежної демократичної України. Бо незалежність освіти від політичних партій,

¹ Закон України «Про освіту». 5 вересня 2017 р., поточна редакція 23.04.2021. *Законодавство України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. Дата перегляду 01.07.2021

² Закон України «Про освіту». 5 вересня 2017 р., поточна редакція 23.04.2021. *Законодавство України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. Дата перегляду 01.07.2021

³ Закон України «Про повну середню освіту». 16 січня 2020 р.. *Законодавство України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>. Дата перегляду 01.07.2021

громадських і релігійних організацій гарантується законодавством України, зокрема Законом України «Про вищу освіту» (2014)⁴, та дає можливість для гармонійного розвитку людини.

У той же час, в історії України був період, коли схожі явища, а точніше: політичні переслідування, репресії, класова нетерпимість та ідеологія, які панували як в суспільстві, так і в людській свідомості, негативно відображалися на функціонуванні всієї української освіти. Сам же термін «політичні репресії» можна визначити, як переслідування особи чи групи в суспільстві з політичних міркувань, зокрема, з метою обмеження або запобігання їх здатності брати участь у політичному житті суспільства. Часто супроводжується насильством: фізичним, морально-психологічним або ідеологічним.

З огляду на зазначене, актуальність теми зумовлена тим, що матеріали та висновки цього дослідження розкривають суть проблем шкільної та вищої освіти України 1920-1930-х років у контексті впливу і здійснення політичних репресій та переслідувань у галузі освіти; демонструють як ці події відбувались, якими педагогічними способами користувались для політизації навчально-виховного процесу, а також що слід уникати, чому протидіяти в сучасній українській освіті і суспільстві. До того ж, це дає змогу переосмислити складні і суперечливі процеси національно-культурного та просвітницького будівництва 1920–1930-х років й відновити реальну картину історичної дійсності того часу та співвіднести їх із сьогоденням.

Підтвердженням актуальності дисертаційної роботи є чисельні праці вчених як з проблем історії політичних репресій, так і з історії педагогіки. Важливе значення для дослідження розвитку і становлення освіти України 1920-1930-х років є праці О. Адаменко, Т. Антонюк, О. Бистрицької, В. Курила, С. Очеретянка, А. Сасімова та інших, які у тому чи іншому контексті розглядають розвиток освіти за радянські часи, не оминаючи

⁴ Закон України «Про вищу освіту». 1 липня 2014 р. *Законодавство України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>. Дата перегляду 01.06.2021

питання політичних репресій в галузі освіти. Для нашої наукової розвідки важливе значення мали праці з історії політичних репресій в освіті, наприклад, Ю. Шаповала, який наголошує на свідому державну політику репресій в закладах освіти; В. Марочка й Г. Хілліга, В. Гусєва, В. Очеретянка, В. Прилуцького, Е. Петровського, що розкривають суть політичних репресій освітян України як на загальноукраїнському, так і на регіональному чи локальному рівнях.

У той же час спостерігається певна відсутність системного дослідження щодо заданої проблематики в історико-педагогічній теорії та практиці, що і дало підстави обрати тему наукової розвідки: **«Проблеми шкільної та вищої освіти України в умовах політичних репресій (1920-1930 рр.)»**.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах реалізації науково-дослідної теми кафедри педагогіки ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»: «Якість сучасної освіти: теорія, моніторинг, технології» (державний реєстраційний номер 0117U002854).

Тема наукової роботи затверджена Вченою радою Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (протокол № 4 від 27 жовтня 2017 р.) та узгоджена в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 1 від 30 січня 2018 р.).

Об'єктом дослідження є освітня система України в умовах політичних репресій 1920-1930-х років.

Предметом дослідження є проблеми шкільної та вищої освіти України 1920-1930-х років, спричинені політичними репресіями.

Мета дослідження – визначити проблеми шкільної та вищої освіти в умовах здійснення політики політичних репресій в Україні 1920-1930-х років, а також здійснити типізацію механізмів, форм і методів реалізації політичних переслідувань.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

- здійснити історіографічний аналіз проблеми та схарактеризувати джерельну базу дослідження;
- окреслити методологію дослідження та визначити ідеологічну основу функціонування шкільної й вищої освіти України 1920 - 1930-х років в умовах політичних репресій;
- виявити особливості навчально-виховного процесу у контексті здійснення політики політичних репресій та переслідувань;
- з'ясувати специфіку використання пропаганди «боротьби з ворогами народу» засобами масової інформації в освітньо-науковому просторі України 1920-1930-х років;
- визначити основні форми й специфіку політичних переслідувань і репресій учителів загальноосвітніх шкіл та викладачів закладів вищої освіти в Україні.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1920-1941 роки. Вибір нижньої хронологічної межі (1920 р.) обумовлений прийняттям «Декларації про соціальне виховання дітей» (01.07.1920), де визначалися основні принципи політики в галузі освіти й виховання, що ставало початком подальшого становлення й розвитку радянської системи освіти в Україні. Верхня межа (1941 р.), що збігається з початком радянсько-німецької війни, завершувала певний етап у розвитку радянської освіти, в якому відбувається остаточне закріплення марксистської педагогіки та уніфікація навчально-виховного процесу.

Територіальні межі дослідження охоплюють радянську Україну міжвоєнної доби ХХ ст. (без Західної України). Назви населених пунктів подано відповідно до тогочасних найменувань у межах чинного тоді адміністративно-територіального поділу.

Методологічну основу дослідження становлять положення парадигмального підходу, який передбачає розгляд внутрішньої логіки розвитку педагогіки з точки зору виникнення, трансформації, взаємодії різних парадигм – цілісних концепцій, що базуються на особливих онтогенетичних та гносеологічних ідеалізаціях і установках, поширених у науковому співтоваристві, які здатні по-новому організувати підґрунтя науки (М. Богуславський, Л. Ваховський, Б. Гершунський, Г. Корнетова, О. Пометун, О. Сухомлинська та інші).

Важливим у дослідженні є використання мікроісторичного (Дж. Леві, О. Сухомлинська, О. Петренко), психоісторичного (Е. Еріксон, Л. Ваховський, Є. Нелін), герменевтичного (Ф. Шлейєрмахер, А. Захіров), системно-хронологічних методологічних підходів, які взаємодіють та узгоджуються між собою. Зокрема, застосування мікроісторичного підходу дало можливість через вивчення й аналіз великої кількості людських доль виокремити ті механізми і методи політичних репресій, що застосовувалися проти працівників освіти. Використання психоісторичного підходу допомогло досліджувати нюанси осмислення людської мотивації, у тому числі й дитячої, які були притаманні під час пропаганди «боротьби з ворогами народу» та здійснення політичних репресій й переслідувань освітян у 1920-1930-х роках. Герменевтичний підхід сприяв аналізу історичного розвитку педагогічних процесів і явищ та розумінню змісту тих документальних джерел, які стосуються політики «боротьби з ворогами народу» у навчально-виховному процесі та політики політичних репресій в галузі освіти. Системно-хронологічний підхід дав змогу простежити генезу функціонування української освіти в умовах радянських політичних репресій, через їх реконструкцію в соціальному, політичному, культурному, освітньому контекстах у добу становлення тоталітарної системи.

Методи дослідження. Для реалізації заявленої мети і виконання поставлених завдань використано комплекс узаємопов'язаних методів: загальнонаукові (теоретичний історико-педагогічний аналіз, контент-аналіз),

за допомогою яких узагальнено й систематизовано історіографічну та джерельну базу, класифіковано архівні документи та друквані джерела з окресленої проблеми; історико-педагогічні, спеціальноісторичні та міждисциплінарні (метод аналогії, історичного моделювання, генералізації, компаративний метод, метабіографічний метод), які дозволили простежити динаміку процесу розвитку радянської освіти у 1920-1930-х роках й висвітлити особливості й специфіку політики політичних репресій в освітньо-науковому просторі, охарактеризувати організаційні засади, форми і методи здійснення політичних репресій у вищій та шкільній освіті України.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що *вперше* визначено комплекс проблем шкільної та вищої освіти в умовах функціонування політичних репресій радянської тоталітарної системи (ідеологічне панування, переважаність суспільно-політичним компонентом, пропаганда боротьби та цькування «ворогів народу», вилучення педагогічних працівників з навчально-виховного процесу, зниження якості освіти та ін.). Зокрема, у процесі проведеного дослідження розглянуто особливості навчально-виховного процесу в освітніх закладах України у контексті «боротьби з ворогами народу», визначено ідеологічно-педагогічну складову обґрунтування репресій освітян засобами пропаганди й звинувачень органів ДПУ – НКВС, форми та специфіку політичних переслідувань й репресій щодо працівників шкільної і вищої освіти.

У процесі дослідження *уточнено* особливості функціонування вищої та шкільної освіти в умовах здійснення політичних репресій.

Подальшого розвитку набули наукові уявлення про етапи історіографічного висвітлення проблем на основі системно-хронологічного і герменевтичного підходів та специфіку джерельної бази як синтезу опублікованих і неопублікованих джерел.

У науковий обіг вводяться нові документальні й архівні джерела, що дають змогу обґрунтувати теоретично-методологічні підходи до вивчення зазначеної теми дисертації.

Практичне значення наукових результатів полягає в тому, що висновки й матеріали дослідження можуть бути спрямовані на вдосконалення змісту й організації освітнього процесу у закладах вищої освіти та загальноосвітніх школах України, на протидії різним формам і проявам насильства, дискримінації, переслідувань.

Фактичний історико-педагогічний матеріал, теоретичні положення й висновки дисертації можуть бути використані під час підготовки та викладання навчальних курсів із загальної педагогіки, історії педагогіки, при написанні курсових, дипломних, магістерських робіт; в подальших наукових розвідках із історії педагогіки та укладанні підручників й навчальних посібників для здобувачів вищої освіти.

Апробація результатів роботи. Основні положення й результати дослідження обговорені та схвалені вченими на науково-практичних конференціях різних рівнів і знайшли своє відображення у доповідях та тезах, зокрема: *міжнародних* – «Великий терор 1937-1938 рр.: філософія й інструменталізація, жертви й виконавці, осмислення й історична пам'ять» (Київ, 2018), «Науковий та інноваційний потенціал сьогодення» (Ополе (Польща), 2018), «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженні молодих науковців» (Київ, 2018), «Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Поділля та Волині в першій половині ХХ ст.» (до 80-х роковин Великого терору – масових репресій 1937-1938 років)» (Хмельницький, 2018), «Наука та технології в епоху інформаційного суспільства» (Бордо (Франція), 2019), «Eurasian Scientific congress» (Барселона (Іспанія), 2020), «Треті Києвознавчі читання: історія та етнокультура» (Київ, 2020), «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (Харків, 2020), «Місця / місце пам'яті в польсько-українському діалозі порозуміння (80-х роковин Катинського злочину)» (Київ, 2020), «An integrated approach to science modernization: methods, models and multidisciplinary» (Відень (Угорщина) - Вінниця, 2021); *всеукраїнських* – «Мас-медіа України на зламі епох: реалії та перспективи розвитку»

(Старобільськ, 2018), «Луганщина: краєзнавчі розвідки» (Старобільськ, 2018), «Феномен тоталітаризму, його прояви й шляхи подолання» (Одеса, 2018, 2019, 2020, 2021), «Тоталітаризм як система нищення національної пам'яті» (Львів, 2020).

Публікації. Основні положення й результати дисертації опубліковані у 18 наукових працях, із них 5 – у наукових фахових виданнях, визначених переліком ВАК України, 2 – у виданнях іноземних держав або України, включених до міжнародних наукометричних баз, 11 – у збірниках праць, матеріалів, тез науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлена метою й науковими завданнями дослідження, його внутрішньою динамікою й логікою. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом та складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (460 найменувань), 23 додатків. Загальний обсяг дисертації становить – 252 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ 1920-1930-Х РОКІВ В УМОВАХ БІЛЬШОВИСТСЬКОГО ТЕРОРУ

1.1. Історіографія проблеми та джерельна база

Історіографічна база дослідження. Проблеми шкільної та вищої освіти в умовах політичних репресій 1920-1930-х років є однією з найскладніших тем для наукового дослідження, оскільки торкається цілого комплексу питань. Проте на всіх етапах історичного розвитку України привертає певний інтерес науковців хоча має власні особливості.

Проведений аналіз наукових розробок, в яких висвітлюється як процес становлення й розвитку шкільної та вищої освіти УРСР, так і політичних репресій 1920-1930-х років, дозволяє нам умовно виділити кілька історіографічних періодів для найбільш повного висвітлення дослідження.

Перший – 1920-ті – початок 1930-х років ХХ ст.

Другий – 1930-ті - 1950-ті роки ХХ ст.

Третій – друга половина 1950-х – 1980-ті роки ХХ ст.

Четвертий – кінець 1980-х ХХ ст.– 2010-ті роки ХХІ ст.

Кожен з цих періодів відрізняє загальна спрямованість й тональність вивчення проблем розвитку шкільної і вищої освіти та політичних репресій, ідеологічні штампи.

Схожі етапи розвитку щодо досліджень масових репресій ми спостерігаємо в історіографічному огляді монографії М.М. Шитюка «Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття»⁵, де автор, спирався на хронологічний принцип класифікації публікацій, із застосуванням елементів проблемного підходу.

⁵ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. Київ – Миколаїв: Тетра, 2000

Подібні етапи пройшла у своєму розвитку й сама система освіти Української РСР.

Ольга Сухомлинська період 1920-1933 років визначає в періодизації розвитку педагогічної думки, як етап експериментування й новаторства, а період 1933-1958 роки – як етап, де українська педагогіка є складовою «російсько-радянською» культурою⁶. І далі уточнює та деталізує періодизацію розвитку радянської педагогіки, поділяючи її на три періоди:

1) 1917 – 1923 рр. – анархо-утопічна ідеологія розвитку радянської педагогічної науки;

2) 1924 – 1928 рр. – освітнє експериментування в СРСР як педагогічна «робінзонада»;

3) 1930 – початок 1950 рр. – сталінська педагогіка: ізоляціонізм і тотальна ідеологізація⁷;

Євгеній Хриков в монографії «Методологія педагогічного дослідження» запропонувавши лінійно-ієрархічну періодизацію історії вітчизняної освіти ХХ століття виділяв наступні етапи:

1) 1920-1930 рр. - відродження української школи та педагогіки;

2) 1930-1940 рр. -уніфікація та сталінізація шкільного життя⁸;

Натомість Тамара Литньова період 1930-1940-х років визначає як етап орієнтації на репродукцію знань учнів, що пов'язує з переходом від проголошеної протягом 20-х років «трудової школи» до нової парадигми «школи навчання», у контексті якої зміст освіти базувався на книжкових знаннях і мав слабкий зв'язок з живою дійсністю⁹.

Цей поділ у дослідників має певну як схожість, так і відмінність, що в певній мірі відображає загальну характеристику розвитку історіографії

⁶ Сокол М.О. Періодизація понятійного апарату в історії розвитку педагогічної науки. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. 2016. Випуск 18. С. 117; Сухомлинська О.В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. № 1. С. 5;

⁷ Сухомлинська О.В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. № 1. С. 6;

⁸ Хриков Є.М. Методологія педагогічного дослідження: монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 2017. С. 190;

⁹ Литньова Т.В. Періодизація історії розвитку змісту загальної середньої освіти (30-ті рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2010. № 2. С. 68;

історико-педагогічних досліджень, у тому числі й вивчення шкільної та вищої освіти України 1920-1930-х років в умовах політичних репресій.

Характеризуючи перший історіографічний період важливо зазначити, що в ньому не має суто історичних праць, які б здійснювали аналіз розвитку системи освіти України, а тим паче, висвітлювали б репресії щодо освітян, та проблеми шкільної й вищої освіти в умовах здійснення цих репресій або їх впливу на навчально-виховний процес.

Питання, пов'язані з висвітленням становлення та розвитку освіти, політикою партії й держави в галузі освіти загалом, ідеології й вихованні «нової людини», репресій і боротьби з «ворогами народу» та пов'язаних з цим проблем, займалися виключно партійні і державні діячі та окремі публіцисти. В них можна знайти фактологічний матеріал не тільки про хід українізації освіти, а й про створення навчальних закладів, проблеми й досягнення більшовицької партії в розбудові системи шкільної та вищої освіти, який був однобічним, із значною долею пропагандизму та ідеологізації радянської влади. Обґрунтування ж політичних репресій, на той час пов'язано з ідеологією диктатури пролетаріату й боротьби з опозицією та «ворогами народу», як в цілому, так і щодо інтелігенції зокрема.

Серед таких праць слід, насамперед, звернути увагу на першоджерела – праці В.І. Леніна й Й.В. Сталіна, які доволі повно висвітлюють модель майбутнього комуністичного суспільства, держави, методи її побудови, обґрунтовують теоретичні засади будівництва радянської системи освіти, та зосереджують увагу на боротьбі з «ворогами народу», що можемо спостерігати в чисельних виступах, листах, доповідях, статтях того часу.

Концептуальні основи радянської системи освіти, обґрунтовані теоретичні засади будівництва радянської школи та комуністичного виховання, спостерігаємо в чисельних працях Н.К. Крупської, таких як «До

питання про соціалістичну школу»¹⁰, «Проблеми комуністичного виховання»¹¹, «Громадське виховання»¹² та інші.

Серед робіт, які торкаються питань становлення та розвитку освіти 1920-х років в радянській Україні слід назвати праці наркома освіти УСРР Г.Ф. Гринька та його заступника Я.П. Ряппо, які були засновниками нової української концепції і моделі освіти УСРР на початку 1920-х років.

Гринько Г. у працях: «Очередные задачи советского строительства в области просвещения» (1920), «Очерки советской просветительной политики» (1923)¹³ та інших публікаціях обґрунтував необхідність реформування вищої освіти, аналізуючи концептуальні засади державної політики в освітній галузі та подаючи фактичний матеріал й статистичні дані, які характеризували розвиток вищої освіти. Відстоював ідею побудови нової моделі вищої школи ґрунтуючись на принципах професіоналізму¹⁴.

Ряппо Я. у своїх доробках, зокрема: «Радянське студентство: характеристика вузів України» (1928), «Короткий нарис Української системи народної освіти» (1927), «Народня освіта на Україні за десять років революції» (1927), «Проблемы профессионализма и политехнизма в советской школьной системе» (1929) й інших, визначав концептуальні принципи розвитку вищої освіти в Україні, зробивши порівняльний аналіз освітньої моделі УСРР і РСФРР й висвітлюючи питання підготовки науково-педагогічних кадрів, стану студентства, організації навчально-виховної роботи й розвитку мережі вузів¹⁵.

¹⁰ Крупська Н.К. Педагогичні твори в десятих томах. Том 2: Загальні питання педагогіки. Організація народної освіти в СРСР. / Під ред. Гончаров Н.К. та ін. Москва: Видавництво Академії педагогічних наук, 1958. С. 7-18;

¹¹ Там само. С. 115-120;

¹² Там само. С. 133-141;

¹³ Гринько Г.Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Харьков: Изд-во Наркомпроса УССР, 1920; Гринько Г. Ф. Очерки советской просветительной политики. Харьков: Изд-во Наркомпроса УССР, 1923;

¹⁴ Тарнавська С. В. Вища школа УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років: радянська історіографія. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 4 (52). С. 276.

¹⁵ Ряппо Я.П. Радянське студентство: характеристика вузів України. Харків: ДВУ, 1928; Ряппо Я.П. Короткий нарис Української системи народної освіти. Харків: ДВУ, 1927; Ряппо Я.П. Народня освіта на Україні за десять років революції. Харків: ДВУ, 1927; Ряппо Я.П. Проблемы профессионализма и политехнизма в советской школьной системе. Харків: ДВУ, 1929;

Ряппо Я. відстоював позиції професіоналізму, але й не заперечував можливості запровадження політехнізму в майбутньому¹⁶. У праці «Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні»,¹⁷ характеризуючи буржуазну систему освіти, він зупиняється на завданнях радянської школи, детально характеризуючи соціальне виховання дітей¹⁸. І чи не першим говорить про створення національних шкіл, наголошуючи на тому, що не можна обмежуватися одномовною школою¹⁹ та робить спробу проаналізувати досягнення і невдачі «українізації» загальноосвітньої школи. Проте, його публікації носять більше популяризаторський, а не аргументований характер, хоча в них використовуються фактичні та статистичні дані, що роблять їх досить цінним історико-педагогічним джерелом.

Важливими для дисертаційного дослідження у контексті розвитку системи освіти 1920-х років є чисельні публікації наркомів освіти УСРР Олександра Шумського²⁰ та Миколи Скрипника, зокрема промови: «Лінія освітньої роботи в будівництві соціалізму. Промова на Всеукраїнській нараді профспілкових бібліотечних працівників. 7 березня 1927 р.», «Завдання комсомолу в культурно-освітній роботі народного комісаріату освіти. Промова на пленумі ЦК ЛКСМУ 15 березня 1927 р.», чи статті «Народна освіта за 10 років», «Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР. Доповідь на Всесоюзній партійній нараді 27 квітня 1930 р.»²¹ тощо.

¹⁶ Тарнавська С. В. Вища школа УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років: радянська історіографія. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 4(52). С. 276;

¹⁷ Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. Харків: ДВУ, 1928

¹⁸ Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). Спеціальність 09.00.12 - Українознавство. Дис. канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. С. 11-12;

¹⁹ Ряппо Я.П. Народное образование и национальный вопрос на Украине. *Вестник Одесского губотдела народного образования*. 1920. № 5. С. 1-4;

²⁰ Григорій Гринько. Олександр Шумський: Статті. Промови. Документи. / Укладачі: В.О. Гайдей, О.П. Міхно; Науковий консультант О. Сухомлинська. Київ: ПМУ, 2015;

²¹ Скрипник М.О. Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР. Харків: Робітник освіти, 1930; Скрипник М.О. Основні задачі єдиної системи народної освіти СРСР. Харків: ДВУ, 1930;

Праця В. Гадзинського «Проблема пролетарської освіти на Україні»²² (1920) робить акцент на «політизації нової школи», культосвітньому будівництві в інтересах пролетаріату. Цю ж думку, підтримав в своїй праці «Освітня політика за доби диктатури пролетаріату»²³ (1926) А. Машкін. Робота С. Багинського «Що дала Жовтнева революція дітям»²⁴ (1925) та А. Приходько «Культурне будівництво на Україні (за 1925/1926 та 1926/1927 роки»²⁵ (1927), маючи пропагандистський характер, наголошують на тому, що середня школа є буржуазною та чужою до пролетарської держави. Проти цього твердження виступав Я. Ряппо²⁶.

В праці П. Духно «Школа на селі та її громадська роль» (1926), автор наголошував, що класова школа мусить обстоювати інтереси перш за все владного класу – робітників, бідніше селянство, та пропонується всі зусилля сільської школи і сільського вчителя спрямувати на боротьбу з приватним капіталом, церквою, традиціями²⁷.

Серед інших робіт присвячених розвитку освіти 1920-х - початку 1930-х років, зокрема положенню учителів та питанню комуністичного виховання треба назвати праці М. Авдієнка²⁸, С. Гутянського²⁹, В. Ніколаєнко³⁰, І. Хаїта³¹, Г. Ясницького³².

У 1920-х роках в працях провідних діячів РКП(б), КП(б)У, посадових осіб освітянської сфери були закладені концептуальні засади радянської системи освіти, які базувалися на низки основних принципах:

²² Гадзинського В.В. Проблема пролетарської освіти на Україні. Київ: Вид-во Київського губнаросвіти, 1920;

²³ Машкін А.А. Освітня політика за добу диктатури пролетаріату. Харків: Державне вид-во, 1926;

²⁴ Багинський С. Що дала Жовтнева революція дітям. Київ: Червоний шлях, 1925;

²⁵ Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/1926 та 1926-1927 роки). Харків: Пролетарій, 1927;

²⁶ Ряппо Я.П. Школьное строительство на селе. *Путь просвещения*. 1924. № 2. С. 38-49;

²⁷ Духно П.І. Школа на селі та її громадська роль. Харків: ДВУ, 1926;

²⁸ Авдієнко М.О. Загальне навчання на Україні. Стан і перспектива. Харків: Господарство України, 1930;

Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні. Харків: Центральне статистичне управління, 1927;

²⁹ Гутянський С.К. Здійснення лєнінських принципів народної освіти на Україні. Київ: Видавництво АН УРСР, 1960;

³⁰ Ніколаєнко В.Ю. Розвиток народної освіти в Українській РСР у першій п'ятирічці. *Радянська школа*. 1957. № 10. С. 27-37;

³¹ Хаїт І. Система радянської освіти: Підручник для вжитку в педагогічних вузах і для вчителства. Харків: Книгоспілька, 1927; Хаїт І. Радянська школа складає іспит. *Комуніст*. 1935. 10 травня (№ 106). С. 2;

³² Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932). Київ: КДУ, 1965;

- 1) зв'язок школи з політикою як найважливіший принцип радянської педагогіки;
- 2) ідейна спрямованість навчання, особливо суспільних наук;
- 3) виховання дітей в дусі колективізму;
- 4) трудове виховання;
- 5) демократизація школи³³;

До того ж, щодо змісту методів і змісту навчальної роботи проголошувався тісний зв'язок школи з життям й утверджувався науково-матеріалістичний зміст освіти та прогресивні методи навчально-виховної роботи³⁴. Таким чином, змінилась ідейна спрямованість викладання перед усім суспільних наук, повідомлялися відомості з політичної економіки, історії революційного руху та соціалізму. Окрім того, дітям говорили про захист молоді Радянської республіки від зовнішніх й внутрішніх ворогів³⁵.

Перші публікації, що розкривали б тему більшовицького терору й політичних переслідувань в Україні, з'явилися ще у 1918–1919-х роках. Це низка окремих видань, газетні публікації, які розповідали про діяльність чрезвычайок³⁶. Поява цих публікацій, як визначає Сергій Білокінь, пояснюється тим, що доволі довго, суспільність жила майже цілковитою свободою слова, а владні структури підтримували намагання сказати про «Совдепію» все найгірше³⁷.

Проте, безпосередньо за умов тоталітаризму на території радянської України, як і СРСР студіювати державний терор та репресії, їх вплив на освіту зокрема було неможливо й неприпустимо. Документальні джерела, що

³³ Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). Спеціальність 09.00.12 – Українознавство. Дис. канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. С. 15;

³⁴ История педагогики: Учебник для студентов пед. институтов. / Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф. 5-е изд. Москва: Просвещение, 1982. С. 340;

³⁵ Там само. С. 345;

³⁶ Алинин К. «Чека»: Личные воспоминания об Одесской чрезвычайке: С портретом жертв ЧК. Одесса: б.и., 1919; Кошмарные тайны киевской чрезвычайки: Рассказ «Смертника». Киев: Юг, 1919; Авербух (Авенариус) Н.И. Одесская «чрезвычайка» - большевистский застеночек. Факты и наблюдения. Часть 1. Кишинев: Импримерия Статулуй, 1920; Раскопки на Лукьяновском кладбище. *Вечерние огни*. 1919. 2-15 сентября (№ 13). С. 2;

³⁷ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. / І. М. Дзюба, передне слово. Київ: Пенмен, 2017. С. 133;

відкладались в архівосховищах, протягом десятиріччя для незалежних і незаангажованих дослідників були абсолютно недоступні³⁸. Видання, що з'являлись виконували свої конкретні практичні завдання й могли бути тільки санкціоновані владою. Вони виконувались на замовлення останньої й перед друком проходили остаточний політичний контроль і скрупульозну обробку. Тому публікації того часу мали поза науковий, замовний характер. Прикладом є роботи: О. Ярославського «Новая оппозиция и троцкизм» (1926)³⁹, А. Аграновського «Люди-вредители: Шахтинское дело» (1928)⁴⁰, Л. Зархина «Петлюровщина перед советским судом (дело «Союза освобождения Украины»)» (1930)⁴¹, «Вороги народу. [До підсумків процесу антирадянського троцькістського центра]. Збірник статей» (1937)⁴², Л. Заковського «Шпигунів, диверсантів й шкідників знищимо до кінця!» (1937)⁴³ та інших авторів.

Схожі за характером були і брошури, що висвітлювали хід показових судових процесів того часу, наприклад: «Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и других: стенографический отчет» (1921)⁴⁴, «Дело Киевского областного «Центра действия»: Стенографический отчет» (1927)⁴⁵, «Процесс «Промпартии» (25 ноября – 7

³⁸ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. / І. М. Дзюба, передне слово. Київ: Пенмен, 2017. С. 134;

³⁹ Ярославский Е. Новая оппозиция и троцкизм. Ленинград: Рабочее изд-во «Прибой», 1926;

⁴⁰ Аграновский А. Д. «Люди-вредители: Шахтинское дело» / Предисл. А. Вышинского. Москва – Ленинград: Гос. изд-во, 1928. 326 с.

⁴¹ Зархин Л. Петлюровщина перед советским судом (дело «Союза освобождения Украины»). Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1930;

⁴² Вороги народу. [До підсумків процесу антирадянського троцькістського центра]. Збірник статей. Москва: Красний пролетарій», 1937;

⁴³ Заковский Л. Шпионов, диверсантов и вредителей уничтожим до конца! Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937;

⁴⁴ Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и других: стенографический отчет. Харьков: Типография Всеукраинского ЧК, 1921;

⁴⁵ Дело Киевского областного «Центра действия»: Стенографический отчет. Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927;

декабря 1930 г.): Стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу» (1931)⁴⁶ та інші подібні роботи.

В другому історіографічному періоді, 1930-ті – 1950-ті роки, роботи характеризувалися ще більшим нав'язуванням ідеї про невинну боротьбу комуністичної партії та радянського керівництва проти ворожих елементів, хоча паралельно розглядалися і здобутки в системі освіти, насамперед вищої освіти. Що бачимо в працях С. Дізеля «Борьба за вищу школу» (1931)⁴⁷, І. Красницького «Борьба за кадры» (1930)⁴⁸, К. Овсянникова «Классовая борьба в высшей школе и задачи комсомола» (1931)⁴⁹, О. Шліхтера «Октябрь и наука» (1933)⁵⁰, де автори не тільки досліджували питання підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах, ролі комсомольців у пролетаризації вузів, організації навчально-виховної роботи та розвитку вузівської науки, а приділили значної уваги у висвітленні боротьби радянської влади з «реакційною професурою» та «ворожими» елементами.

В працях О. Дзевєріна «Шляхи радянської школи за заповідями В. І. Леніна»⁵¹ та С. Чавдарова «Ленінські заповіді в дії»⁵² закликали перетворити загальноосвітню школу в центр ідеологічного виховання учнів, при цьому освітня функція школи повинна була відійти на другий план. О. Кулинич же в праці «Київщина в боротьбі за школу Маркса-Леніна-Сталіна»⁵³ критикувавши Г. Ф. Гринька та Я. П. Ряппо за їхню прихильність до «особливої, немарксистської системи освіти», давав негативну оцінку українізації загальноосвітніх шкіл.

Проте, як зазначила С. Тарнавська, ці праці, як і інші, зазнавали значного ідеологічного впливу тогочасної суспільно-політичної ситуації та суб'єктивно й однобічно висвітлюють процеси, що відбувалися у вищій

⁴⁶ Процесс «Промпартии» (25 ноября – 7 декабря 1930 г.): Стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу. / Общая ред. Г.И. Иваненко. Москва: ОГИЗ – «Советское законодательство», 1931;

⁴⁷ Дізель С. Борьба за вищу школу / С. Дізель, В. Баумштейн. Харків: Молодий більшовик, 1931. 78 с.

⁴⁸ Красницький І. Борьба за кадры. Харків - Київ: ДВУ, 1930;

⁴⁹ Овсянников К. Классовая борьба в высшей школе и задачи комсомола. Харьков: Молодая гвардия, 1931;

⁵⁰ Шлихтер А.Г. Октябрь и наука. Харьков: Партиздав ЦК КП(б)У, 1933;

⁵¹ Дзевєрін О.Г. Шляхи радянської школи за заповідями В.І. Леніна. Харків: Радянська школа, 1932;

⁵² Чавдаров С.Х. Ленінські заповіді в дії. Київ: Радянська школа, 1938;

⁵³ Кулинич О.С. Київщина в боротьбі за школу Маркса-Леніна – Сталіна. Київ: Радянська школа, 1932;

школі⁵⁴. Прикладом є виступ В. Молотова «Про вищу школу»⁵⁵, де подається характеристика стану вищої школи СРСР та завдань, які комуністична партія і влада ставили перед науково-педагогічними кадрами. Проте обмежена недостатністю аргументації, популізмом, в основному інформативним викладенням матеріалу.

Важливе значення для даного дослідження мають праці наркома освіти Володимира Затонського, в яких автор розглядав не тільки різні аспекти розвитку освіти 1930-х років, а й приділяв увагу так званій боротьбі «з ворогами народу» в системі освіти України⁵⁶.

У цей період відбувалося і подальше видання матеріалів щодо показових судових процесів, наприклад: «Спілка визволення України: З винувального висновку в справі «СВУ»»⁵⁷, «Спілка визволення України: Стенографічний звіт судового процесу»⁵⁸, «Процесс антисоветского троцкистского центра (23-30 января 1937 года)» (1937)⁵⁹ тощо.

У повоєнний період продовжується наступ сталінізму, як в сфері ідеології, так і в освіті. Радянські науковці М. Бистров, І. Золотоверхий в своїх працях, демонструючи досягнення України у розвитку освіти за роки радянської влади, розпочали дослідження окремих складових системи освіти 1920-1930-х рр., але не торкалися проблем шкільної та вищої освіти в умовах політичних репресій, як і безпосередніх переслідувань освітян⁶⁰.

⁵⁴ Гарнавська С.В. Вища школа УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років: радянська історіографія. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 4 (52). С. 278.

⁵⁵ Молотов В.М. Про вищу школу. Промова на Першій всесоюзній нараді працівників вищої школи 15 травня 1938 року. Київ: Державне вид-во політичної літератури при РНК УРСР, 1938;

⁵⁶ Затонський В.П. Більше увага комуністичному вихованню дітей. *Комуніст*. 1935. 11 березня (№ 58). С. 2-3; Затонський В.П. Шкільне будівництво – справа цілої країни. *Комуніст*. 1935. 17 квітня (№ 89). С. 3; Затонський В.П. Про учнів. Харків: Радянська школа, 1933; Затонський В. П. Про стан педагогічних шкіл УРСР. Наказ № 554 наркома освіти УРСР від 21 квітня 1937 року. *Комуністична освіта*. 1937. № 5. С. 126-128; Затонський В.П. Национальное строительство и борьба против национализма. Харків: Український робітник, 1934; Затонський В.П. Национальна проблема на Україні. Харків: Держвидав України, 1926; Затонський В.П. Про вчителів та школу (Промови). Харків: «Радянська школа», 1935;

⁵⁷ Спілка визволення України: З винувального висновку в справі «СВУ». Київ: Держвидав України, 1930;

⁵⁸ Спілка визволення України: Стенографічний звіт судового процесу. Том 1. Харків: Видавництво «Пролетар», 1931;

⁵⁹ Процесс антисоветского троцкистского центра (23-30 января 1937 года). / Отв. за вып. А.Н. Иодковский. Москва: НКЮ Союза ССР Юридическое изд-во, 1937;

⁶⁰ Быстров Н.А. Борьба Коммунистической партии за дальнейшее развитие и укрепление советской высшей школы в Украине (1928-1939 гг.). Дис. канд. ист. наук. Киев: КГУ, 1954; Золотоверхий И.Д. Борьба КП(б)У

Взагалі, для історико-педагогічних досліджень цього періоду характерно: звеличення успіхів шкільного будівництва в Україні періоду побудови соціалізму та збереження ідеологічного підходу. Автори мало приділяли уваги діяльності Наркомату освіти УСРР в період існування національної системи освіти; зображення процесів в освітянській галузі подавалося у контексті розвитку освіти РСФСР; критикували представників так званого українського «буржуазного націоналізму» О. Я. Шумського, М. О. Скрипника та оминали проблеми освіти у контексті здійснення політичних репресій. Вцілому, історіографія радянської освіти в республіці підпорядковувалася історичним концепціям російських дослідників.

У третій історіографічний період, 1950-ті – 1980-ті роки, з'явилися особливості, що зумовлені змінами радянського суспільства. Вже перша половина 1960-х років, у науковій літературі, позначається позитивними тенденціями: узагальнення накопиченого матеріалу і виділенням для дослідження ряду актуальних проблем, щодо розвитку освіти, але теми репресій іще оминають.

І хоча, автори чисельних робіт, намагалися дати наукову, об'єктивну оцінку причин українізації загальноосвітньої школи, труднощів культурно-освітнього будівництва початку 1920-х рр., розкриття змісту системи освіти її динаміки, та все таки, вони нехтували аналізом якісної сторони, і не уникали ідеологічних штампів, наприклад, в оцінці діяльності Наркомату освіти. Серед праць, формуються два напрямки висвітлення розвитку освіти УСРР, зокрема, періоду 1920-х років: 1) у рамках дослідження значно ширших або суміжних проблем, таких, як культурна революція, радянське культурне будівництво, підвищення культурного рівня робітників і селян та формування нової радянської інтелігенції (Р. В. Бабійчук, А. Г. Бондар, С. К. Гутянський, Г. Д. Діденко, Ю. О. Курносів, Н. А. Мілюкова, В. П. Чумаченко); 2) через

за культурную революцию на Украине в годы перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921 -1925 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук. Киев: КГУ, 1950;

вивчення окремих галузей освіти (М. М. Грищенко, М. С. Грищенко, Л. В. Черкашин, Т. М. Шашло, Г. І. Ясницький).

Для 1970-х - початку 1980-х років характерна тенденція зображення успішного процесу розвитку освіти, як реалізації програмних положень комуністичної партії в галузі освіти⁶¹. Проблеми, пов'язані з підготовкою вчительських кадрів для загальноосвітньої установ, діяльність Наркомату освіти по розбудові національної школи, подавалися, як прагнення частини контрреволюційної інтелігенції продовжувати боротьбу з радянською владою⁶². Тому, бачимо відсутність узагальнюючих досліджень з історії освіти, де процеси історії розвитку суспільства 1920-1930-х рр. аналізувались з об'єктивних позицій і не ігнорувалися би політичні переслідування й репресії освітян.

В цілому, радянська історіографія у вивченні розвитку та становленню освіти мала некритичний характер і вписувалася в окреслену науковцями «ленінську концепцію» культурної революції. Відбувалися лише незначні зміни в тематиці історії радянської освіти, які зводилися до деталізації більш загальних тем, але особливості розвитку освіти в УСРР 1920-1930-х рр. не розкривалися. Тенденції, у викладанні матеріалу, спрямовувалися на висвітлення успіхів, а відтак – об'єктивний аналіз проблем освіти був неможливим. Тема ж політичних репресій, їх впливу на систему освіти не розглядалась взагалі.

Важливе значення, для дослідження, мають закордонні й українські імміграційні праці, присвячені розвитку освіти та політичним репресіям 1920-1930-х років. Та слід зазначити також, про недостатню кількість подібних досліджень в продовж 1920-1980-х років.

⁶¹ Ніжинський М.П. Школа, учитель, педагогіка (історичний нарис). Київ: Рад. школа, 1978; Мельниченко А.М. В.И. Ленин и становление народного образования на Украине. Киев: Вища школа, 1982;

⁶² Куліченко М.І., Маланчук В.Ю. В.І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. Київ: Вид-во політ. літератури, 1971; Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937). Харків: Вища школа, 1974;

Серед них, слід виокремити працю І. Крилова «Система освіти в Україні (1917-1930)» (Мюнхін, 1956), в якій зроблено короткий аналіз освітньої системи України 1917–1930-х рр. та критично розглянуто розвиток вищої освіти радянської України, однак позитивно оцінювався сам факт відновлення університетів в УСРР.

Не менш цікавою є праця С. Сірополка «Народня освіта на Советській Україні» (Варшаві, 1934) та «Історія освіти на Україні» (Львові, 1937). Обидві вони, перевидані у 2001 році у Києві⁶³. В цих працях наведено значну кількість фактичного матеріалу та доводиться, що зміст освіти повинен формуватися на здобутках національної та світової культури і бути максимально спрямований на розвиток особистості. Але відсутність можливості працювати з архівами, не дозволило розкрити цю тему у повній мірі. Хоча, автор критично оцінює боротьбу радянської влади з тими зародками національного шкільництва, які з'явилися на Україні після повалення царату.

Григорій Ващенко в праці «Виховний ідеал»⁶⁴ й інших роботах, критично аналізує модель радянської системи освіти та критикує більшовистський виховний ідеал, створюючи власну національну педагогіку на основі християнського ідеалу. Сам Г. Ващенко був переконаний, що українська національна система освіти, може існувати тільки на підґрунті ідеалістичного світосприйняття та утвердження християнської моралі шляхом перетворення віри в Бога у внутрішнє переконання людини⁶⁵. У 1933 році він, як керівник кафедри педагогіки Полтавського вчительського інституту, був звільнений з формулюванням за «пропаганду буржуазного націоналізму», а його підручник «Загальні методи навчання» (Полтава, 1933) заборонений до використання⁶⁶.

⁶³ Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001;

⁶⁴ Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994;

⁶⁵ Левківський М.В. Історія педагогіки. Навчально-методичний посібник. 4-е вид. Київ: Центр учбової літератури, 2016. С. 147;

⁶⁶ Там само. С. 146;

Безпосереднє вивчення політичних репресій, переважно у загальному контексті, закордонні дослідники починають активно вивчати лише з 1950-х роках.

Серед них, важливе джерелознавче місце, займає праця колишнього професора Київського державного університету Костянтина Штепи «Чистка в Росії», написана у співавторстві з професором фізики Фрідріхом Гоутермансом, та видана англійською мовою у 1951 році під псевдонімами Ф. Бек і В. Годін⁶⁷, і лише у 2000 році українською мовою працю перевидали у Харкові (переклад Ю. Ранюка) за справжніми прізвищами авторів⁶⁸.

Не менш важливою є монографія Григорія Костюка «Сталінізм в Україні», виданою у 1960 році англійською мовою у трьох видавництвах, проте в Україні вона вийшла лише у 1995 році⁶⁹.

В четвертому історіографічному періоді, друга половина 1980-х – 2010-ті роки, під впливом змін, що розпочалися в суспільстві після 1985 р., з'явилися дослідження, автори яких прагнули неупереджено розкрити маловивчені аспекти не тільки історії освіти УСРР 1920-1930-х років, а й політичних репресій, як в цілому, так і щодо освітян зокрема.

Дослідники порушили ряд нових проблем з історії радянської освіти 1920-1930-х рр., особливо щодо негативного значення «чисток» в освітніх закладах, здійснення українізації в освітній сфері, переоцінці ролі діячів Наркомату освіти України в здійсненні підготовки вчительських кадрів. Проте, на початковому етапі, перегляд відбувався ще в рамках панівної методології, на основі концепції гуманного демократичного соціалізму⁷⁰.

У той же час, початок «перебудови» і розпад СРСР започатковує значну хвилю публікацій, як у наукових виданнях, так і в періодичній пресі, щодо партійно-державних діячів, військових та видатних вчених.

⁶⁷ Beck F. & Godin W. Russian purge and the extraction of confessions. Transl. from German E. Mosbacher & D. Porter. New York: Viking Press, 1951;

⁶⁸ Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії. Харків: Фоліо, 2000;

⁶⁹ Костюк Гр. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. Київ: Смолоскип, 1995;

⁷⁰ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1921 рр.). Київ: Основи, 1996;

Початком хвилі широкого вивчення політичних репресій стало обговорення 2 листопада 1987 року виступу Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на урочистому засіданні, присвяченого 70-річчю Жовтневої революції, де «політичні репресії» були названі «масовим злочином на ґрунті зловживання владою»⁷¹.

В наслідок чого, вже у тому ж листопаді 1987 року в Києві пройшов круглий стіл «Актуальні проблеми історико-партійної науки», на якому відбулося обговорення нової проблематики.

Сприяло цьому процесу і прийняття 17 квітня 1991 року Верховною Радою УРСР Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»⁷². Що дозволило дослідникам почати процес вивчення архівно-кримінальних справ та розширити історичні рамки політичних репресій з 1917 - до 1991 року включно.

Однією з перших праць, яка стосувалася долі української інтелігенції, у тому числі й освітян, є колективна монографія «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» (1991)⁷³, яка не тільки залучила невідомі джерела, а й спробувала ідеологічно обґрунтувати та висвітлити репресії проти освітян. Саме в цій монографії чи не вперше зазначалися масштаби репресій у першій половині 1930-х р. в системі Наркомату освіти УСРР⁷⁴.

У тому ж 1991 році виходить збірник «Репресоване краєзнавство: 20-30-ті роки» під редакцією академіка Національної академії наук України, доктора історичних наук Петра Тимофійовича Тронька, який висвітлює долю видатних вчених – краєзнавців, частина яких працювала в системі освіти⁷⁵. Крім того, із дослідженнями історії масових репресій на Україні видається

⁷¹ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.). *Політичні репресії в Україні (1917 – 1980 рр.). Бібліографічний покажчик.* / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. Житомир: «Полісся», 2007. С. 6;

⁷² Там само. С. 15;

⁷³ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь, 1991;

⁷⁴ Там само. С. 313;

⁷⁵ Репресоване краєзнавство 20-30 рр. / Редкол.: П.Т. Тронька (голова та передмова) та інші. Київ: Рідний край, 1991;

збірник науково-популярних статей «Реабілітовані історією» (1992)⁷⁶, що на основі документів розкриває механізм масових політичних репресій, згадуючи жертви цих репресій, зокрема і освітян.

У 1992 році з'являється Постанова Кабінету Міністрів України № 530 «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією»», яка започаткувала програму загальноукраїнського вивчення репресій із залученням великої кількості дослідників. В рамках цієї програми видаються багатотомні праці по кожній області «Реабілітовані історією» та велика кількість окремих книг, статей, брошур й газетних публікацій. У 1994 році з'являється книга «Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму» (1994)⁷⁷, у 1995 книга «Повернення з небуття» (1995)⁷⁸ про репресованих викладачів Дніпропетровського університету.

Не остання місце в історіографії займають праці Я.І. Мандрика, так у статті «Переслідування освітян України період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.)» (1996)⁷⁹, автор чи не вперше подає повну історичну ретроспективу політичних переслідувань освітян України періоду становлення сталінського режиму починаючи з 1929 року.

З 1997 року виходить багатотомна праця «Одеський мартиролог»⁸⁰, яка подає важливі аналітичні статті, статистичні таблиці, що допомагають зрозуміти соціальний пласт репресованих в Одеській області. Своєрідним доповненням до вивчення політичних репресій щодо освітян Одещини стають публікації Е. Петровського, особливо його книга «Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівській район)»⁸¹ (2006), яка розкриває не тільки динаміку репресій, а й

⁷⁶ Реабілітовані історією. / Відповідал. ред. П.Т. Тронько та ін. Київ – Полтава: Рідний край, 1992;

⁷⁷ Журецький Я.І., Шитюк М.М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. Миколаїв: б.в., 1994;

⁷⁸ Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1995;

⁷⁹ Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 121-126;

⁸⁰ Одеський мартиролог. Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. У 4 томах. / Укладач.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. Одеса: ОКФА, 1997-2006;

⁸¹ Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: Л.В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006;

сам процес фальсифікування слідчих матеріалів і долю звичайний учителів у локальному вимірі на прикладі конкретного району.

І цей перелік праць, які присвячені репресованим освітянам в регіонах можна довго продовжувати. Наприклад, це книги: «Репресії проти освітян Запорозжчини» (2001)⁸², «Репресовані освітяни Чернігівщини» (2003) Г. Греченко⁸³, та як певне доповнення книга Т. Демченко «Великий терор на Чернігівщині (1920-1930-ті роки ХХ століття)» (2017)⁸⁴, котра торкалася також і репресій освітян Чернігівщини.

Однією з найперших робіт, де на ґрунтовному рівні розкривається правда про злочини радянської влади, і об'єктивно проаналізована сталінська система державного управління та частково охоплена проблема взаємовідносин тоталітаризму з освітянами України, визнаючи їх становище одним з найгірших, з-поміж соціальних категорій населення – є праця Юрія Шаповала «У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні» (1990)⁸⁵.

Продовжуючи, наукову характеристику злочинів радянської доби, Ю. Шаповал у 1994 р. в дослідженні «Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні)»⁸⁶, протиставив тоталітарну радянську систему та суспільство, акцентуючи увагу на особистості, яка втрачала будь-які громадянські права. Наукове значення публікації, збільшується через застосування архівних даних, раніше закритих для дослідників. Історик, обґрунтовано розкриває невідомі факти злочинів радянської системи у всіх сферах суспільно-політичного життя, торкаючись питання репресій у закладах освіти, як невід'ємної частини свідомої державної політики.

Важливою для дисертаційного дослідження є праця В. Марочко й Г. Хілліга «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-

⁸² Репресії проти освітян Запорозжчини. Збірник наук. праць студ. та викладачів. / За ред. Окса М.М. Мелітополь: б.в., 2001;

⁸³ Греченко Г.Є. Репресовані освітяни Чернігівщини. Чернігів: Обл. товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка, 2003;

⁸⁴ Демченко Т.П. Великий терор на Чернігівщині (1920-1930-ті роки ХХ століття). / Відповідач. ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017;

⁸⁵ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990;

⁸⁶ Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994;

1941)» (2003)⁸⁷, в якій автори на значному документальному матеріалі, висвітлюють процес політичних переслідувань й репресій, не тільки щодо працівників Наркомату освіти України, провідних викладачів, а й звичайних учителів, у тому числі і шкіл національних меншин. Хоч і не охоплюють увесь пласт документальних джерел та постатей.

Чимало виходить статей про репресованих освітян, у тому числі архівних і біографічних, починаючи з 1994 року на сторінках журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», зокрема це статті В. Очеретянко⁸⁸, В. Прилуцького⁸⁹, В. Гусева, І. Верби⁹⁰ й інших.

Певний інтерес викликають значна кількість історико-педагогічних робіт, присвячених окремим діячам української освіти, чиї імена замовчувалися радянськими ідеологами і були репресовані (В. Замковий, О. Ищенко, М. Коваль, Ю. Шаповал, В. Шарпатий)⁹¹.

У другій половині 1980-х – початку 1990-х років розпочалося наукове вивчення складного та суперечливого процесу українізації, його впливу на

⁸⁷ Марочко В., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ: Науковий світ, 2003;

⁸⁸ Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ*. 1997. № 1-2. С. 240-252; Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ*. 1999. № 1-2. С. 129-141;

⁸⁹ Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928 – 1936 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ*. 2000. № 2-4. С. 82 – 102;

⁹⁰ Гусев В., Верба І. ... «Ягідка визріла потім». (З чого почало «перековувати харківську інтелігенцію радянське правосуддя»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1-2. С. 157-165;

⁹¹ Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського. *Про минуле заради майбутнього*. Київ: Вид-во КДУ. 1989. С. 319-331; Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії. *Про минуле заради майбутнього*. Київ: Вид-во КДУ. 1989. С. 247-264; Замковий В. Доля революціонера. Сторінки політичної біографії М.О. Скрипника. *Під прапором ленінізму*. 1990. № 1. С. 52-59; Ищенко Е.В. Политическая деятельность А.Я. Шумского на Украине. Специальность 07.00.02 – Всемирная история. Дис. канд. ист. наук. Днепропетровск: ДГУ, 1992; Коваль М.В. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В.П. Затонського. Специальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2007; Сапун М.М. В.П. Затонський – політичний діяч і вчений. *Про минуле заради майбутнього*. Київ: Вид-во КДУ. 1989. С. 265-273; Солдатенко В.Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. Київ: Книга Пам'яті України, 2002; Шаповал Ю.І. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ – Львів: Україна модерна, Українські пропілеї, 2017. 742 с.; Шарпатий В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі наркомату освіти радянської України (1927- 1933 рр.). Специальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Дис. канд. іст. наук. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994;

національно-культурне будівництво в Україні (Н. Горбач, В. Лозицький)⁹². Проте, узагальнюючої праці з цього питання в цей період створено не було. Сама ж тема українізації, її реалізація в системі освіти в подальші роки розглядалися багатьма науковцями.

Зокрема, Геннадій Єфіменко переконливо доводив, що з 1933 р. пов'язано згортання не коренізації, а передусім українізації. Наголошуючи, що офіційне продовження політики коренізації було зумовлено тим, що у 1933 р. під час критики діяльності М. Скрипника Наркомат освіти не акцентував увагу *«на тому, що всі проблеми в основному стосувалися російськомовних груп. Вони намагалися знайти «перегини» і в середовищі інших національних меншин»*. Попри те, що про русифікацію освіти до 1938 р. говорити ще зарано, а з 1933 р. відбувається процес більшовизації та уніфікації системи шкільної освіти, *«у якій російській мові та літературі відводилася роль каталізатора цих процесів»*⁹³.

Значну зацікавленість дослідників викликали питання, присвячені вивченню ролі та місця вчительства в системі загальної освіти, підготовці педагогічних кадрів для загальноосвітніх установ, торкаючись у тому числі й репресій освітян.

Зокрема у працях Л. Ткачової, І. Кліцакова, В. Масненка, І. Шарова аналізувалися причини переходу вчительства на бік радянської влади, висвітлювався внесок педагогічної інтелігенції в розбудову національної школи, засуджувалася репресивна політика щодо вчительства⁹⁴.

Питанню ідеологічної обробки учителів у 1920-1930-х роках приділяє увагу в своїй монографії «Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки

⁹² Горбач Н.І. Українізація: злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на радянській Україні в 20-х роках. *Жовтень*. 1989. № 2. С.78-85; Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-ті рр.: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46-55;

⁹³ Єфіменко Г.Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-38 рр. (Освіта та наука). Історичні зошити. Київ: ІУ НАНУ, 2000;

⁹⁴ Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ: Наук. думка, 1985. 191 с.; Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937). *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С.57-69; Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 1997; Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та встановлення радянської школи на Україні в І-й половині 20-х років. *Український історичний журнал*. 1990. № 12. С. 100-104;

і освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-роках» (2000) О. Удод. Автор, відображаючи соціально-психологічний портрет учителя, що сформувався в процесі ідеологічного «перевиховання» адміністративно-примусовими методами, виокремив характерні риси учителя тієї доби, а саме: ідеологічна агресивність, одноманітність, шаблонність, спрощеність у викладанні. До того ж, виділяючи наступні етапи ідеологічної обробки вчительства: 1) 1920-1925 рр. влада ліквідує організації й об'єднання вчителів, які були носіями некомуністичної ідеології; 2) 1926-1930 рр. влада впроваджує марксистську ідеологію, як ядро всього змісту освіти, мобілізуючи вчительство на пропагандистську роботу серед учнів та їх батьків; 3) 1931 – 1939 рр. велике «чищення» педагогічного складу системи освіти, особливо шкіл⁹⁵.

Не оминали різні аспекти розвитку освіти України 1920-1930-х років, зокрема, і політичні репресії: О. Адаменко⁹⁶, Т. Антонюк⁹⁷, О. Бистрицька⁹⁸, В. Борисов⁹⁹, К. Довгань¹⁰⁰, В. Курило¹⁰¹, Ю. Литвинова¹⁰², С. Мазуренко¹⁰³,

⁹⁵ Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки і освіти у формуванні духовних цінностей українського народу 1920-1930-роках. Київ: Генеза, 2000. С. 181-184;

⁹⁶ Адаменко О.В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950-2000 рр.). Спеціальність 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. д-ра пед. наук. Луганськ: Луганський національний педагогічний ун-т ім. Т. Шевченка, 2006;

⁹⁷ Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянзації освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). Спеціальність 09.00.12 – Українознавство. Дис. канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2005;

⁹⁸ Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр.. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Харків: Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 1998;

⁹⁹ Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ: ДНУ, 2003;

¹⁰⁰ Довгань К.Г. Київський університет в умовах посилення Сталінського тоталітарного режиму (1933-1941 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2008;

¹⁰¹ Курило В.С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ столітті. Спеціальність 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. д-ра пед. наук. Луганськ: Ін-т педагогіки АПН України, 2000;

¹⁰² Литвинова Ю.С. Розвиток педології як науки про освіту і виховання в Україні (20-30-ті роки ХХ століття). Спеціальність 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. канд. пед. наук. Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет, 2009;

¹⁰³ Мазуренко С.Г. Трудова спрямованість навчання в загальноосвітніх школах України (1920-1937рр.). Спеціальність 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. канд. пед. наук. Чернігів: Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2004;

І. Ніколіна¹⁰⁴, О. Осмоловська¹⁰⁵, С. Очеретянко¹⁰⁶, А. Сасімов¹⁰⁷, Є. Стрижак¹⁰⁸ та інших науковців тощо.

Але, незважаючи на достатньо велику кількість робіт, які прямо чи опосередковано стосувалися вказаної проблеми, в історико-педагогічній, історичній науці, доки ще не має цілісного й системного аналізу щодо питання проблем шкільної та вищої освіти в умовах політичних репресій та їх впливу на навчально-виховний процес в цілому.

Серед закордонних праць, важливу роль для дослідження у контексті висвітлення розвитку освіти СРСР, в ракурсі політичних репресій, має праця Е. Юінга «Учитель доби сталінізму: влада, політика й життя школи 1930-х рр.» (2002; перевидано російською мовою у 2011)¹⁰⁹, де автор насамперед розглядає повсякденне життя учителів СРСР, особливості їх роботи, статус та політичні погляди ґрунтуючись на архівних джерелах та інших матеріалах.

Певною ілюстрацією політичних репресій на прикладі діяльності конкретного навчального закладу є праця «Репресована школа. Історія німецької школи ім. Карла Лібхнехта у Москві, 1924-1938» (2014)¹¹⁰.

У той же час, чисельність досліджень, присвячених різноманітним аспектам розвитку освіти та політичним репресіям зумовили появу праць, що узагальнюють напрацювання вчених з історіографічної та бібліографічної

¹⁰⁴ Ніколіна І.П. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х - початку 30-х рр. ХХ століття. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: Київський лінгвістичний університет, 2007;

¹⁰⁵ Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті роки). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2004;

¹⁰⁶ Очеретянко С.І. Німецька національна освіта в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: б.в., 2003;

¹⁰⁷ Сасімов А. А. Вища школа радянської України (1928 – 1939 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 1998;

¹⁰⁸ Стрижак Є.М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920-1930-х років. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Черкаси: Черкаський державний технологічний університет, 2007;

¹⁰⁹ Юинг Е.Т. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг. / Перевод с англ. Д.А. Благова. Москва: РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011;

¹¹⁰ Мусиенко Н.С., Ватлин А.Ю. Репрессированная школа. История немецкой школы им. Карла Либкнехта в Москве, 1924-1938. Москва: Политическая энциклопедия, 2014;

точки зору. Наприклад, стаття Михайла Кузьменка¹¹¹, яка аналізує безпосередньо літературу, що торкається репресованих науковців освітян, або низка бібліографічних показників¹¹², які присвячені темі політичних репресій і переслідувань.

Та першу спробу комплексного узагальнення історіографії з проблем політичних репресій зробив Ю. Шаповал у монографії «Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії» (1993)¹¹³. Окрім того, В. Ченцов у монографії «Політичні репресії у радянській Україні в 20-ті роки» (2000)¹¹⁴ провів історіографічний аналіз сучасної української літератури, з проблем політичних репресій, виділяючи дві суперечливі тенденції в історичній науці кінця 1980-х – початку 1990-х років: 1) праці прихильників ортодоксальної концепції; 2) роботи, автори яких перекладали відповідальність за політичний терор 20-30-х років виключно на Сталіна та його оточення (стверджуючи, що сталінізм та соціалізм – абсолютно різні явища)¹¹⁵.

І це лише приклади з історії політичних репресій щодо освітян, ще більшу кількість можна назвати історіографічних й бібліографічних праць щодо історії освіти України 1920-1930-х років¹¹⁶.

Фактично наявна історіографія свідчить, що впродовж 1920-х – 2020-х років ґрунтовної роботи, присвяченої вивченню проблем шкільної та вищої освіти в умовах політичних репресій в Україні у 1920-1930-х роках в цілому або щодо окремого напрямку практично не з'явилося. Існуючі історико-

¹¹¹ Кузьменко М. Висвітлення масових репресій проти науково-педагогічних кадрів в Україні періоду сталінщини: історіографічний аналіз сучасної української літератури. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2003. Випуск 7 (спеціальний). С. 227-233;

¹¹² Репресії 20-30-40-х і початку 50-х років на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний показник. / Вступ. ст. Г.В. Касьянов; Відповідальний за випуск Л.Л. Макаренко. Київ: Інститут історії АН України, 1992; Політичні репресії в Україні. Бібліографічний показник. / Автор вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. Житомир: Полісся, 2007; Репресії в Україні (1917 – 1990 рр.): науково-допоміжний бібліографічний показник. / Авт.-упорядники: Є.К. Бабич, В.В. Патока; Вступ. сл. С.І. Білокінь. Київ: Смолоскип, 2007;

¹¹³ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993;

¹¹⁴ Ченцова В.В. Політичні репресії у радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000;

¹¹⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. С. 10;

¹¹⁶ Ситніков О.П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія. Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дисс. канд. іст. наук. Київ: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2003;

педагогічні й історичні публікації торкалися або політичних репресій, або історії освіти, чи навчально-виховному процесу як в цілому, так і на регіональному рівні, або на прикладі конкретного навчального закладу чи діяча.

Джерельна база дослідження. Складність і багатоплановість компонентів, що розглядалися у процесі даного дослідження, потребували залучення і критичного осмислення широкого кола різноманітних джерел. Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи та людини і відбиває певний аспект людської діяльності¹¹⁷.

Запропонований методологічний підхід О. Удодом дозволяє виділити два аспекти, які впливають на аналіз історичних джерел:

«1) джерело не є об'єктивним відображенням події, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на питання, які історик ставить перед собою;

2) джерело не є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно подає подію через світосприйняття автора, що його створив»¹¹⁸.

За своїм походженням, змістом і науковою цінністю історичні й історико-педагогічні джерела умовно поділяються на декілька груп. У сучасній навчальній літературі з джерелознавства простежується кілька підходів до класифікації джерел – за типами і видами (В. Довгопол, Г. Лях, М. Матвієнко), за змістом (І. Ковальченко, В. Борщевський), за походженням (В. Стрельський, С. Валк). Найбільшого визнання здобули комплексні або комбіновані схеми (М. Варшавчик, М. Ковальський) з акцентуацією на мету, спрямованість і призначення творінь людини, що і визначаються як історичні джерела.

Для написання дисертаційного дослідження використовувалися різноманітні джерела, які за типолого-видовою класифікацією поділяються на: а) опубліковані та б) неопубліковані.

¹¹⁷ Варшавчик М.Я. Джерело історичне. // *Джерелознавство історії України: довідник.* / Ред. кол.: Борзяк Г.В., Войцехівська І.Н., Калакура Я.С. (заст. голови), Павленко С.Ф., Слюсаренко А.Г., Сохань П.С. Київ, 1998. С. 40;

¹¹⁸ Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки і освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. Київ: Генеза, 2000. С. 28;

Проте найбільш доцільним є класифікаційна схема І. Ковальченко, яка побудована за родово-видовим принципом:

- 1) документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні, судово-слідчі, дипломатичні, програмні документи комуністичної партії і громадських об'єднань тощо);
- 2) оповідні джерела: твори політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика;
- 3) періодична (офіційна й неофіційна) преса;
- 4) джерела особового походження: спогади (мемуари), щоденники, листи, автобіографії тощо¹¹⁹.

Отже, першу групу джерел складають насамперед офіційні нормативно-правові документи прийняті державними або партійними органами управління та інші документи програмного характеру.

Актові джерела в дослідженні представлені директивними, офіційно-політичними й нормативно-розпорядчими документами вищих партійних та державних органів влади й управління Радянського Союзу та УРСР, нормативними документами Наркомату освіти УРСР та Наркомату освіти СРСР й РСФСР, а також Наркомату внутрішніх справ СРСР та УРСР тощо. В них, сформульована офіційна позиція держави щодо політики в галузі розвитку системи освіти, окреслені заходи з відбудови та розвитку школи й вузів України, становлення й функціонування навчально-виховного процесу, а також політичних переслідувань працівників системи освіти й репресій вцілому. Прикладом є Постанова ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. «Про педологічні викривлення в системі Наркомпросу»¹²⁰.

Частина цих джерел міститься в збірниках нормативно-правових актів й документів, що виходили ще за радянських часів (збірники законів, декретів, постанов, наказів та інструкцій, рішень партії та уряду з питань

¹¹⁹ Ковальченко І.Д. Исторический источник в свете учения об информации. *История СССР*. 1982. № 3. С. 143;

¹²⁰ Про педологічні викривлення в системі Наркомпросів. Постанова ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. *Комуністична освіта*. 1936. № 7. С. 56-58;

освіти в УРСР та Радянському Союзі). До того ж чималі історіографічні здобутки у дослідженні освіти й репресій спонукали науковців до видання комплексних збірників документів, які висвітлюють загальноукраїнські процеси у розвитку освіти, в контексті яких розвивалося культурно-освітнє життя України 1920 – 1930-х рр., де ми знаходимо окремі дані, що стосуються безпосередньо теми дисертаційного дослідження. Наприклад, цінним джерелом про політику радянського уряду щодо сфери освіти є видання: «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1970»¹²¹, «Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании»¹²², «Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР»¹²³ та інші¹²⁴.

Значну складову джерел складають доповіді й виступи вищого партійного й радянського керівництва СРСР, УСРР, у тому числі й наркомів освіти та внутрішніх справ УРСР, науковців, учителів, матеріали державних й громадських установ й організацій¹²⁵. Не менш важливими є офіційні звіти

¹²¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумах ЦК. 1898-1970. 8-е изд. Т. 1-10. Москва: Изд. Политической литературы, 1970-1972;

¹²² Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Сборник документов. Выпуск 1. / Сост. Болдырев Н.И. Москва – Ленинград: Советская наука, 1947;

¹²³ Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. Вип. 1. Харків: Всеукр. держ. вид., 1920; Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. Вип. 2. Харків: Всеукр. держ. вид., 1920; Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР. Вип. 3. Харків: Всеукр. держ. вид., 1921;

¹²⁴ Сборник действующего законодательства УСРР по народному просвещению. Харьков: Юрисдат, 1926; Загальне обов'язкове навчання: законодавчі та інструктивні матеріали. Харків: ДВУ, 1926; Робітник освіти в радянському законодавстві: Збірник узаконень, постанов та розпоряджень, що стосуються матеріального й правового стану освітянина. / Склав М.М. Лескевич. Харків: ВУК Робос, 1928; Закони та розпорядження в справі народної освіти: Систематизований збірник. / Передмова О. Полоцького; Упорядник М. Глейзер. Харків: Радянська школа, 1931; Збірка документів, виданих у розвиток постанови ЦК ВКП(б) про початкову й середню школу. / Впорядкували Ю.Г. Черченко, О.М. Кошель. Харків: Радянська школа, 1932;

¹²⁵ Мануїльський Д.З. Завдання чистки Київської партійної організації. (Доповідь голови обласної комісії чистки на зборах київського партактиву 28 травня 1933 р.). *Вісті ВУЦВК*. 1933. 5 червня (№ 124). С. 1-2; Молотов В.М. Про вищу школу. Промова на Першій всесоюзній нараді працівників вищої школи 15 травня 1938 року. Київ: Державне вид-во політичної літератури при РНК УРСР, 1938; Попов М.М. Про національні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними. (Доповідь на зборах харківського партактиву 9 липня 1933 р.). *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 липня (№ 155). С. 1-2; Про деякі завдання марксистсько-ленінської освіти. З промови тов. Постишева П.П. на пленумі Київського міського партійного комітету, 22 лютого 1935 року. *Комуніст*. 1935. 6 березня (№ 54). С. 1-2; Косіор С.В. Про школу. Київ: Молодий більшовик, 1936;

наркоматів освіти та внутрішніх справ, статистичні й інформаційні збірники, переписи, довідкові й адресні книги¹²⁶.

Проте, опубліковані документи не висвітлюють в повній мірі усі питання дисертаційного дослідження. Розкриттю теми сприяє широке залучення архівних матеріалів. Серед основних архівів слід назвати Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Державний архів м. Києва (ДАМК), Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ) й інші державні архіви України.

Великий пласт матеріалу для дослідження зосереджено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Матеріали фонду 166 «Народний комісаріат освіти УСРР» дозволили не тільки відслідкувати розвиток науки й освіти в цілому, а й розглянути окремі проблемні питання й нюанси становлення освіти в зазначений період.

Важливі матеріали зберігаються у фонді № 1 (Центрального Комітету Компартії України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зокрема: стенограми та протоколи конференцій й пленумів ЦК КП(б)У, засідань Політбюро ЦК КП(б)У, доповідні записки, інформації та переписки відділів ЦК КП(б)У, звіти відділів та управлінь обкомів КП(б)У про науково-дослідну роботу навчальних закладів, пропозиції відділів ЦК КП(б)У та обкомів партії щодо поліпшення підготовки спеціалістів та інше.

Другий масив матеріалів, які розкривають безпосередньо не тільки механізм звинувачень й фальсифікацій справ проти громадян, а й висвітлюють долю репресованих, зберігаються у фонді 263 опис 1 «Колекція

¹²⁶ 20-років радянської влади. Цифровий матеріал для пропагандистів. Харків: Вид-во Харківського обкому КП(б)У «Соціалістична Харківщина», 1937; Весь СССР. Справочная и адресная книга на 1926 год. / Под ред. Галицкого М.И., Деревенко Н.Н., Заменгоф М.Ф., Любарского Н.М., Чиликина М.Т. 3-й год издания. Москва - Ленинград: Центральное Управление Пролпропаганды и Печати ВСНХ СССР, 1926; Всесоюзный школьный перепис 15 грудня 1927 року. Том 1: Шкільні установи соціального виховання на Україні. Харків: Господарство України, 1930;

позасудових справ реабілітованих» ЦДАГО України, котра зберігає велику кількість архівно-кримінальних справ – освітян і студентів.

Ці архівно-кримінальні справи доповнюються матеріалами фонду 6 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), який вміщує значну кількість архівно-кримінальних справ (біля 21061 томів¹²⁷). До того ж, в ході дисертаційного дослідження було використано документи фондів 13 – «Колекція друкованих видань КГБ УРСР» (2052 одиниці зберігання), 16 – «Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР» (2293 одиниці постійного зберігання), що висвітлюють загальну картину політичних репресій освітян й надають певну характеристику суспільно-політичного стану радянської України 1920-1930-х років.

Цінними для дослідження є матеріали Державного архіву м. Києва, зокрема, документи фонду Київського міського відділу народної освіти (Фонд Р-4), де зберігаються протоколи засідань та матеріали про організацію навчального процесу, матеріали нарад директорів й матеріали роботи відділів освіти міста Києва. Певну складову у змісті дисертаційного дослідження мають матеріали фонду Київського польського педагогічного інституту (Фонд Р-920), Київського інституту народного господарства (Фонд Р-871). Ці та інші фонди, розкриваючи різноманітні сторони життя, зберігають відомості про його студентів та викладачів, програми з предметів, навчальні плани, протоколи засідань кафедр та накази. Незважаючи на певний суб'єктивізм, архівні матеріали дозволяють відтворити картину репресій щодо освіти та її розвитку в Україні та показати проблеми шкільної та вищої освіти в умовах здійснення політичних переслідувань в суспільстві.

Другу групу джерел складають праці вчених та урядовців, які брали участь у трансформаційних процесах в освіті України впродовж досліджуваного періоду, які вже згадувалися в дисертаційному дослідженні (Я. Ряппо, С. Сірополко, О. Шумський, М. Скрипник, В. Затонський та інші).

¹²⁷ Галузевий державний архів СБУ: Путівник. / Автори-упоряд.: В.М. Даниленко (відпов. упоряд.) та ін. Харків: Права людини. 2009. С. 84;

Унікальним компонентом другої групи джерел є навчально-методична література зазначеного періоду. Це не тільки підручники з історії й інших предметів, а й хрестоматії, збірники документів з історії, робочі книги з української мови, збірники вправ з алгебри, букварі та інші навчально-методичні й дидактичні видання. Саме навчальна література дала змогу встановити суспільно-політичні й ідейні погляди авторів праць, розкрити основні підходи до організації навчально-виховного процесу, та з'ясувати труднощі й проблеми, які виникали. На основі структурно-функціонального аналізу методичної літератури, можна визначити основні завдання, методичні принципи та прийоми вивчення навчального матеріалу у той період.

Третю групу джерел, основний масив яких зберігається у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету ім. Т. Шевченка, становлять матеріали періодичної преси 1920-1941-х років, різноманітні за видами, жанрами і походженням. Особливу вагу для дослідження мали газети, які умовно можна поділити на низку груп, а саме:

1) суспільно-політичні, як всесоюзного й всеукраїнського, так і регіонального масштабу: «Известия» (м. Москва), «Більшовик», «Вісті ВУЦВК», «Комуніст», «Пролетарська правда» тощо;

2) дитячі, піонерські й молодіжні видання: «На зміну», «Піонер», «Радянський студент», «Сталінська юнь», «Юний піонер»;

3) професійні й спеціалізовані: «За більшовицькі педкадри», «За комуністичні кадри», «Народній учитель», «Наука і освіта», «Робітник освіти», «Шлях до знань»;

Величезний масив інформації, завдяки якій прослідковується послідовність розв'язання проблем реформування школи й освіти в цілому, міститься в публікаціях журналів: «Бюлетень наркомату освіти УРСР», «Шлях освіти» (пізніше «Комуністична освіта»), «Радянська освіта»,

«Робітничча освіта», та в профільних спеціалізованих журналах – «Математика в школі», «Мікробіологічний журнал» тощо.

Проте, слід зазначити, що помітне місце в журналах посідали, наприклад, не тільки питання українізації навчальних закладів, а й методичні рекомендації з різних напрямків роботи. Майже у кожному номері журналу приділялася увага поточній інформації з місць про життя та труднощі учительських професійних спілок, давалися звіти про роботу окремих організацій та установ. При цьому не забувалися публікації про боротьбу з «опозицією» й «ворогами народу» в закладах освіти, та і не забувалися виступи партійних й державних керівників з цих питань.

До четвертої групи джерел належить мемуарна література й епістолярна спадщина представників прогресивного освітянського і владного середовища, жертв політичних репресій. Як нарративне джерело спогади відрізняються не лише жанром і специфікою подачі інформації, а й високим рівнем суб'єктивних оціночних суджень. Це зумовлено тим, що вони повністю відбивають індивідуальність авторів, їхні симпатії чи антипатії. Проте, мемуаристика передає атмосферу епохи, її колорит, віддзеркалює суспільно-політичні теорії, ідеологію, що неможливо уявити, досліджуючи лише архівні документи.

Розуміючи важливість мемуарної літератури, як документального джерела, слід усвідомлювати необхідність критичного підходу до висловлених політичних чи фахових позицій авторів, а також до можливого суб'єктивного погляду на події. Разом з тим, це дає змогу побачити окремі аспекти становлення України у 1920–1930-х роках очима безпосередніх учасників подій. До таких робіт можна віднести спогади: С. Єфремова¹²⁸, А. Макаренка¹²⁹, Н. Луговскої¹³⁰, А. Шпорта¹³¹, К. Штепи¹³².

¹²⁸ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997;

¹²⁹ Макаренко А.С. Педагогічна поема. Київ: Вид-во «Радянська школа», 1978;

¹³⁰ Луговская Н. Хочу жить! Дневник советской школьницы. Москва: РИПОЛ классик, 2010;

¹³¹ Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого. *Київ*. 1991. № 7 (липень). С. 7-22;

¹³² Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії. Харків: Фоліо, 2000;

Залучений масив документальних джерел дослідження, включає в себе усі можливі канали отримання необхідної інформації, що забезпечує змогу здійснити системний аналіз, відбір, узагальнення й висунути науково обґрунтовані висновки з досліджуваної проблеми.

1.2. Методологія дослідження та ідеологічна основа освіти України в 1920-1930-х роках в умовах політичних репресій

Методологія дослідження. У ході дисертаційного дослідження використано концепцію розвитку науки та наукового знання Томаса Куна, а саме парадигмальний підхід, який передбачає розгляд внутрішньої логіки розвитку педагогіки з точки зору виникнення, трансформації, взаємодії різних парадигм – цілісних концепцій, що базуються на особливих онтогенетичних та гносеологічних ідеалізаціях й установках, поширених у науковому співтоваристві, які здатні по-новому організувати підґрунтя науки. Обґрунтування шляху застосування цього методологічного підходу в історико-педагогічних дослідженнях спостерігаємо в працях М. Богуславського, Л. Ваховського, Б. Гершунського, Г. Корнетова, О. Пометун, О. Сухомлинської.

Застосування парадигмального підходу, дало змогу, в основу періодизації розвитку української педагогіки першої половини ХХ століття, покласти не соціокультурні детермінанти, а науково-педагогічні чинники. А сам аналіз характерних для того чи іншого часу бінарних опозицій, процесів взаємодії різних парадигм та механізм зміни домінуючої парадигми в конкретних історичних умовах дозволив найбільш повно дослідити генезис розвитку системи освіти і проблем шкільної та вищої освіти, в умовах здійснення політичних репресій в означений період.

У той же час не менш важливим для дисертаційного дослідження є використання інших методологічних підходів, які взаємодіють і узгоджуються між собою. Зокрема, застосування мікроісторичного підходу дало можливість через вивчення і аналіз великої кількості людських доль виокремити ті механізми й методи політичного репресування, що застосовувалися проти працівників вищої і шкільної освіти. До того ж, використовуючи мікроісторичний підхід, як вказує професор історії Джовані

Леві, здійснюється мікроскопічний аналіз документальних матеріалів¹³³, дало змогу найбільш повно розкрити змістовне наповнення звинувачень органами ДПУ-НКВС. Сутність же мікроісторичного підходу, на думку Дж. Леві, полягає у тому, що *«окреме приймається за відправний пункт (окреме, яке може бути вельми специфічним та індивідуальним і яке не можна трактувати як типове явище), а потім його значення встановлюється у світлі власного специфічного контексту»*¹³⁴.

Мікроісторичний підхід розглядався і українськими науковцями у різних аспектах, зокрема, застосування в історико-педагогічних дослідженнях розглядали О. Сухомлинська, О. Петренко й інші. Так, Оксана Петренко, зазначає, що мікроісторичний підхід, вводячи різноманітні й множинні контексти, передбачає, що кожна історична особистість бере участь прямо або опосередковано в процесах різних масштабів і різних рівнів, від самого локального до глобального й, відповідно, вписується у їхні контексти¹³⁵.

Використання психоісторичного підходу, дало можливість досліджувати ті нюанси осмислення людської мотивації, у тому числі й дитячої, які були притаманні, під час пропаганди «боротьби з ворогами народу» та здійснення політичних репресій і переслідувань освітян у 1920-1930-х роках. Бо реконструкція духовно-ціннісних орієнтацій населення України 1920–1930-х рр., морального стану суспільства має свою специфіку і потребує нетрадиційних джерел, і нетрадиційних підходів до їх використання. Тому, дуже складно зануритися у внутрішній світ людей, зважаючи на явище когнітивного дисонансу, що характерне для людей епохи тоталітаризму.

¹³³ Леві Дж. Про мікроісторію. *Нові підходи до історіописання*. / За ред. Пітера Берка; переклад з англ. – 2-ге укр. вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 121

¹³⁴ Леві Дж. Про мікроісторію. *Нові підходи до історіописання*. / За ред. Пітера Берка; переклад з англ. – 2-ге укр. вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 133

¹³⁵ Петренко О.Б. Мікроісторичний підхід до висвітлення персоналій в історії педагогіки (на прикладі вивчення Г.І. Сухомлинської). *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій* : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 21 жовт. 2020 р., Київ. / Редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.) та інші]. Київ: ДНІПБ, 2020. С. 16

А від так, саме психоісторичний підхід, дає змогу зрозуміти мотиви поведінки людей, під час боротьби з «ворогами народу» та «Великого терору». Методологічною основою психоісторичного підходу є психоаналіз, на який спирався американський психотерапевт Е. Еріксон, закладавши основи психоісторичного підходу. На думку Л. Ваховського, саме Е. Еріксон порушує питання про узгодження історичної і психологічної методології, оскільки не можливо не враховувати ту обставину, що *«різні психології і психологи підпорядковані історичним законам, а історики і історичні літописи – законам психології»*¹³⁶.

Фактично, як вказує Євгеній Нелін, метод психоісторії покликаний пояснити події, які відбувалися у житті людини і суспільства, в якому досліджувана особистість реалізовувала свої ідеї¹³⁷. До того ж, сам Е. Еріксон зазначав, що метод психоаналізу є історичним, оскільки дозволяє пізнати метаболізм індивідуальних життєвих циклів, а також дослідити конфлікти між інфантильними та архаїчними пластами людської психіки¹³⁸.

Не менш важливим для дослідження є і застосований герменевтичний підхід, який сприяв аналізу історичного розвитку педагогічних процесів і явищ та розумінню змісту документальних джерел, які стосуються дисертаційного дослідження. І хоча, герменевтичний підхід у педагогіці є концептуально новим, основи герменевтики як загальної інтерпретації були закладанні філософом Ф. Шлейєрмахером на початку ХІХ століття. Сутність цього підходу полягає у здатності осягнути внутрішній зв'язок між явищами педагогічної дійсності та скласти адекватне уявлення про їх причинно-наслідкові зв'язки. Тому, А. Закірова визначає педагогічну герменевтику, як теорію і практику розуміння й інтерпретації педагогічних знань, розуміння

¹³⁶ Ваховський Л.Ц. Психоісторичний підхід до вивчення еволюції дитинства. *Шлях освіти*. 2012. № 1. С. 2

¹³⁷ Нелін Є.В. Метод психоісторії як складник частини сучасної біографістики. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 21 жовт. 2020 р., Київ.* / Редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.) та інші]. Київ: ДНПБ, 2020. С. 26

¹³⁸ Эриксон Э. Детство и общество. [Електронний ресурс] URL: http://psychoanalysis.by/wp-content/uploads/2018/04/detstvo_i_obshestvo.output.pdf. Дата перегляду 15 липня 2021.

на суспільний, індивідуальний і емоційно-чуттєвий досвід, представлений не тільки в науці, але й в релігії, мистецтві, мові, тобто у культурі в цілому¹³⁹.

Системно-хронологічний підхід дав змогу простежити генезу здійснення політичних репресій в освіті та породжених ними проблем, через реконструкцію їх в соціальному, політичному, культурному, освітньому контекстах у період становлення тоталітарної системи. Окрім того, це дало можливість системно дослідити здійснення політичних репресій в шкільній і вищій освіті та розкрити в історичній ретроспективі фактори, які впливали на навчально-виховний процес в системі боротьби «з ворогами народу» і пропаганди репресій.

Не менш важливе методологічне значення для дисертації мали сформульовані М. Богуславським, Н. Гупаном, Ф. Корольовим, О. Сухомлинською, Н. Юдіною вимоги до історико-педагогічного дослідження: дотримання хронологічності викладення; з'ясування причинних зв'язків, що мають відношення до явища, яке вивчається; єдність теорії та історії, теорії та практики, логічного та історичного у висвітленні сутності проблеми, єдність конкретного фактичного матеріалу й теоретичних узагальнень, недопустимість описовості, емпіризму й голого схематизму.

Це зумовило виділення важливих методологічних принципів дослідження, а саме:

Принцип *об'єктивності*, котрий вимагає в аналізі й оцінці історичних явищ та об'єктів утриматися від власних емоцій і соціально-політичних уподобань. Історіографія радянських часів своїм прикладом демонструє, що відмова від принципу об'єктивності та заміна його принципом партійності призвела до суттєвих фальсифікацій і викривлення в історичних та педагогічних дослідженнях. Тому особливо важливим є дотримання принципу об'єктивності в дослідженнях періоду радянської доби. Виходячи з того, що гуманітарні науки мають найбільший вплив на суспільну свідомість,

¹³⁹ Закирова А.Ф. Основы педагогической герменевтики: Авторский курс лекций: Учебное пособие. Тюмень: Изд-во Тюменского гос. университета, 2011. С. 8

це зобов'язує вченого бути відповідальним за результати своєї праці та звільнитися від будь-яких упереджень.

Принцип об'єктивності застосовувався і при написанні історіографічного огляду літератури. Враховуючи дискусійність багатьох питань та проблем, пов'язаних із радянським періодом вітчизняної історії та педагогіки, цей принцип був одним з основних у характеристиці державної політики у сфері освіти в цілому, її змісту, а також при аналізі політичних репресій.

Принцип *історизму* спрямовує вивчення історичних явищ та процесів з позиції динаміки, встановлення взаємозв'язків між ними з урахуванням змін, що відбувалися в державі та суспільстві, і з пов'язаними з ним явищами і процесами.

Державна політика в галузі освіти є невід'ємною складовою загальнодержавної політики. Усе, що відбувається в суспільстві, науці, розвитку людської культури, так чи інакше впливає на формування та функціонування системи освіти в цілому. Освіта зазнає впливу соціальних змін, які відбуваються в суспільстві, політичних, демографічних, наукових, духовно-ідеологічних, галузевих, інституціональних факторів. Тому, під час дослідження системи освіти, треба враховувати потреби суспільства та держави в освіті й освічених громадянах, тенденції й перспективи розвитку освіти, вплив на неї вітчизняного досвіду і досягнень міжнародного співтовариства на різних етапах її історичного розвитку.

Принцип історизму передбачає дослідження системи освіти України в загальноісторичному контексті в радянську добу, у зв'язку з наслідками нової економічної політики, колективізації та індустріалізації, становленням на території України тоталітарної сталінської системи управління, заідеологізованості навчально-виховного процесу тощо.

У викладі матеріалу застосовується *проблемно-хронологічний* принцип, що передбачає виокремлення в межах теми наукових проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності розвитку

історичних явищ. Це дозволяє досягти чіткості, ясності, логічної та типологічної послідовності у викладі матеріалу.

У вивченні комплексу факторів, які впливали на систему освіти, зумовлювали напрямки її розвитку, дотримано принципу *багатофакторності*.

У дослідженні послідовно проаналізовані суб'єктивні й об'єктивні, соціально-економічні та внутрішньополітичні фактори, які впливали на розвиток історико-педагогічних процесів. Цей принцип, дозволив, проаналізувати відновлення взаємопов'язаних компонентів функціонування вищих навчальних закладів, а також, визначити чинники, які впливали на навчальний процес.

В цілому, теоретико-методологічну базу дисертаційного дослідження становлять загальнонаукові засади історичного пізнання та конкретні методи фактологічного аналізу. Тому, для реалізації заявленої мети і виконання поставлених завдань, використано комплекс взаємопов'язаних методів, як загальнонаукових, так і історико-педагогічних, спеціальноісторичних, міждисциплінарних, серед яких:

а) теоретичний історико-педагогічний аналіз, який передбачає всебічне вивчення історії освіти і педагогічної думки як цілісного явища, що відображає сутність всесвітньо-історичного процесу, котрий має свою складну і динамічну структуру, функціональні зв'язки і відносини, та забезпечує його прогресивний розвиток як складової культури;

б) контент-аналіз, що дозволяє вивчати джерела і сутність історико-педагогічних проблем з точки зору смислового значення, в якому їх представляв автор, у тому числі й архівно-кримінальні справи;

в) метод аналогій – спосіб встановлення певного подібності в історичному розвитку практики освіти і педагогічної думки (на прикладі різних педагогічних систем, ідей, теорій);

г) метод історичного моделювання – спосіб уявного, знакового або матеріального образу, процесу історичного розвитку освіти і педагогічної

думки, у вигляді опису схем, що передбачає реконструкцію історико-педагогічних явищ;

д) **метод генералізації** – метод узагальнення, який передбачає шляхом індукції логічного переходу від часткового до загального виведення загальних понять, стрижневих ліній в історії розвитку практики освіти і педагогічної теорії;

є) **компаративний** – метод порівняння, що дозволяє здійснювати порівняння і інтерпретацію процесу розвитку і проблем освіти й виховання в контексті політичних систем, соціальних інститутів, моделей культур різних країн і геополітичних регіонів; має особливу актуальність в умовах глобалізації, інтернаціоналізації сучасного світу, розвитку інтеграційних процесів;

ж) **метабіографічний** – метод, що передбачає вивчення внеску педагогів, державних і політичних діячів в область освіти і педагогічної теорії через осмислення їх життєвого шляху, еволюцію їх світогляду.

Ідеологічна основа освіти України 1920-1930-х років, як і усього радянського суспільства й держави та встановленої тоталітарної однопартійної системи управління, базувалося на філософському вченні К. Маркса й Ф. Енгельса, розширених й доповнених чисельними ідеями В. Леніна й Й. Сталіна та інших ідеологів більшовизму.

Автор вступної статті книги Карла Поппера «Злиденність історизму» зазначав, що: *«Більшовицький експеримент спирався на філософію, що вважала себе не просто спекулятивною (метафізичною), а науковою. Одним із вирішальних тверджень, на яке спиралася голістична соціальна інженерія більшовиків, було марксистське твердження про «історичну необхідність». Карл Маркс уважав, що він відкрив науковий закон історичного розвитку...»*¹⁴⁰. І це було вирішальним у формуванні ідеологічної основи суспільства й держави, зокрема і радянської педагогіки.

З перших днів більшовицької революції в Росії 1917 року терор став одним з найважливішим засобом виживання радянської системи та формування свідомості, у тому числі в дитячому середовищі. Ленінське розуміння диктатури пролетаріату як влади, що спирається на насилля, неминуче передбачало нещадність у розчищенні країни від тих, хто не з ними. З часом відкриті або приховані репресії стали складовим елементом існування Радянської держави. У той же час у 1920 – 1930-ті роки ХХ століття мав місце не стільки класово спрямований терор, скільки ескалація державних репресій проти суспільства. Більшовицький режим зробив насилля універсальним засобом досягнення намічених цілей. Нелюдська система придушення уможлилювала тримати радянських людей у сліпій покорі й страху, на корені знищувати будь - які паростки опозиційності й вільнодумства¹⁴¹.

¹⁴⁰ Лісовий В.С. Карл Раймунд Поппер та його твір «Злиденність історизму». *Поппер К. Злиденність історизму*. Переклад з англ. Київ: «Абрис», 1994. С. 15;

¹⁴¹ Дементов Є., Постолатій В. Репресії проти викладачів Кіровського учительського інституту в 1937-1938 роках. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки*. Випуск 15. Кіровоград: КДПУ, 2012. С. 262;

А від так, з приходом до влади більшовики відразу, 26 жовтня 1917 року, прийняли на II Всеросійському з'їзді Рад робітників й солдатських депутатів постанову «Про боротьбу з контрреволюційними виступами»¹⁴². Наступного дня, 27 жовтня 1917 року - «Декрет про друк»¹⁴³, який за думкою російської дослідниці Г. Іванової став першим законодавчим актом про заборону «контрреволюційної діяльності».

З цього часу розпочався процес складання списку «ворогів народу», яких слід репресувати¹⁴⁴. Першим офіційним нормативно-правовим актом з «законними підставами» для репресій стала постанова Ради народних комісарів РСФРР «Про червоний терор», прийнятий 5 вересня 1918 року, в якому до категорії «класових ворогів» могла потрапити в силу походження, професії, партійної приналежності, родинного зв'язку майже кожна особа¹⁴⁵.

Диктатура пролетаріату, поступово трансформована в диктатуру єдиної партії, що первісно передбачала насилля як засіб досягнення політичних і економічних цілей. Останнього зовсім не приховував В. Ленін, який стверджував що: «... наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»¹⁴⁶. Йому вторив М. Бухарін: «...Пролетарський примус в усіх своїх формах розпочинаючи з розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю є, як парадоксально це не звучить, методом вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи...»¹⁴⁷.

¹⁴² Декреты советской власти. В 18 томах. Том 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Гос. изд. Полит. лит., 1957. С. 16;

¹⁴³ Там само. С. 24-25;

¹⁴⁴ Шуткова Е.Ю. Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних (1917-1953 гг.). Дис. канд. ист. наук. Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2003. С. 50;

¹⁴⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960. Сб. документов. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. Москва: Международный Фонд “Демократия”, 2000. С. 14-15;

¹⁴⁶ Ленин В.Л. До історії питання про диктатуру (Замітка). *Ленін В.І. Сочинения*. Том 31: Апрель – декабрь 1920 г. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1950. С. 326;

¹⁴⁷ Бухарин М.И. Экономика переходного периода. Ч. 1. Общая теория трансформационного процесса. Москва: Государственное изд-во, 1920. С. 146;

Панас Любченко в своєму виступі 21 січня 1934 року на XII з'їзді КП(б)У говорив: *«Диктатура пролетаріату, вчив Ленін партію, є запекла боротьба – кривава і безкровна, насильницька і мирна, військова і господарська, педагогічна і адміністративна проти сил і традицій старого суспільства. Диктатура пролетаріату є сама безмежна і сама нещадна війна нового класу проти більш могутнього ворога, проти буржуазії, опір якої удесятерила її поваленням [...] «Ленін учив нашу партію, що питання побудови соціалізму буде вирішуватися за формулою: «Хто – кого»...»¹⁴⁸.*

Таким чином, виходячи з марксистського вчення про диктатуру пролетаріату як державу перехідного періоду, був зроблений, фундаментальний для педагогіки висновок: лише революційне повалення експлуататорів відкриває простір для нового виховання. Ленін В. не тільки розвив, поглибив матеріалістичну теорію виховання, а й збагатив новими фактами й висновками марксистську теорію про історичний й класовий характер виховання й школи в класовому суспільстві, розкрив залежність виховання й школи від економічного й політичного устрою¹⁴⁹.

На класовий характер освіти, В. Ленін наголошував на II Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів у січні 1919 р., де говорив: *«Одним з ... буржуазних лицемірств є переконання в тому, що школа може бути поза політикою. Ви прекрасно знаєте, наскільки брехливе це переконання. І буржуазія, що висуває таке положення, сама в главу кута шкільної справи, ставила свою буржуазну політику і прагнула шкільну справу звести до того, щоб натаскати для буржуазії покірних і розторопних прислужників, намагалася знизу доверху навіть загальне навчання звести до того, щоб натаскати для буржуазії покірних і розторопних слуг, виконувачів*

¹⁴⁸ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 430, арк. 11;

¹⁴⁹ Марксизм и педагогика. Учение В.И. Ленина об образовании и коммунистическом воспитании. (В помощь партийной учебе). / Под ред.: И.И. Вовси, В.П. Груздев. Москва: Просвещение, 1966. С. 14;

волі і рабів капіталу, ніколи не піклуючись про те, щоб школу зробити знаряддям виховання людської особистості»¹⁵⁰.

Ленін В. демонстрував, що школа ХХ сторіччя була перетворена в зброю класового панування буржуазії, та розглядав виховання й освіту підростаючого покоління як невід'ємну частину революційної боротьби трудящих за своє визволення¹⁵¹. 28 серпня 1918 року В. Ленін на І Всеросійському з'їзді з освіти говорив: «Наша справа в шкільній області є та сама боротьба за повалення буржуазії; ми відкрито заявляємо, що школа поза життям, поза політикою - це брехня і лицемірство»¹⁵². Тому формування вірних політичних поглядів й комуністичну ідейність стає основною, а подекуди й головною, частиною комуністичного виховання¹⁵³.

Заступник наркома освіти РСФСР у 1929-1939 рр. Надія Костянтинівна Крупська наголошувала на прямій залежності завдань радянської освіти від планів комуністичної партії: «... не має нічого більш наївного, як твердження, що педагогіка може й повинна бути далекою від політики. Педагогіка – наука на $\frac{3}{4}$ суспільна, тому ніяк від неї не можна відділити жагучі проблеми політики, жагучі проблеми сучасності»¹⁵⁴.

Таким чином, була сформована, стала методологічна модель розвитку радянської освіти. Проте, у 1920-х і до початку 1930-х років, під час формування системи освіти в УСРР, яка відрізнялася від РСФРР, існувало декілька методологічних напрямків, які найбільш вдало виокремив Л. Ваховський¹⁵⁵, називаючи їх «педагогічними проектами», а саме:

¹⁵⁰ Ленін В.І. Речь на II Всероссийском съезде учителей-интернационалистов (18 января 1919 г.). *Ленин В.И. Сочинения*. Том 28: Июль 1918 – март 1919 гг. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1950. С. 385-386;

¹⁵¹ Марксизм и педагогика. Учение В.И. Ленина об образовании и коммунистическом воспитании. (В помощь партийной учебе). / Под ред.: И.И. Вовси, В.П. Груздев. Москва: Просвещение, 1966. С. 14;

¹⁵² Ленін В.І. Речь на I Всероссийском съезде по просвещению (28 августа 1918 г.). *Ленин В.И. Сочинения*. Том 28: Июль 1918 – март 1919 гг. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1950. С. 68;

¹⁵³ Марксизм и педагогика. Учение В.И. Ленина об образовании и коммунистическом воспитании. (В помощь партийной учебе). / Под ред.: И.И. Вовси, В.П. Груздев. Москва: Просвещение, 1966. С. 114;

¹⁵⁴ Лобода С. Педагогічна преса 1920-1930 рр. як засіб формування суспільно-політичної свідомості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(1). С. 218;

¹⁵⁵ Ваховський Л.Ц. Методологічні трансформації у вітчизняній педагогічній науці (20-ті роки ХХ ст.). *Pedagogika*. 2017, t. XXVI, nr 1, s. 237-249;

- 1) Соціальне виховання – що базувалася на теоретично-методологічній праці В. Зіньковського «Про соціальне виховання», який обґрунтував ідею соціального виховання. Його ідеї розширив Г. Гринько, О. Попов й інші;
- 2) Вільне виховання – що базувалася на теорії вільного виховання обґрунтованою ще у працях Ж.-Ж. Руссо і розвиненою у ХІХ – початку ХХ століття в працях Е. Кей, М. Монтесорі та поширеною на Україні наприклад в працях Я. Чепіги, який вважав, що *«вільне виховання» – це «всебічне і рівномірне виховання душі і тіла дитини»*¹⁵⁶.
- 3) Рефлексологічна педагогіка – що базувалася на позиціях рефлексології, яку теоретично-методологічно розробляли і втілювали В. Бахтерєв, І. Козлов, І. Соколянський. І яка була тісно пов'язана, перетиналася та поєднувалася з педологією, котра до середини 1930-х років активно розроблялася й втілювалася в освіту УРСР, та вивчала можливості і передбачала «майбутнє дітей» (зараховуючи заздалегідь в певну соціальну категорію)¹⁵⁷.
- 4) Марксистська педагогіка – базувалася на марксистському вченні щодо створення «нового суспільства» про що наголошував в своїй праці «Марксизм як метод розв'язання педагогічних проблем» (1921) П. Блонський, підкреслюючи, що *«тільки марксистська педагогіка може бути вільною від обивательської логіки й утопічних педагогічних романів»*¹⁵⁸.

Поєднання цих методологічних проектів, які характеризуються коваріантністю – існування й одночасна реалізація їх у 1920-х роках є

¹⁵⁶ Березівська Л.Д. Життєвий шлях і науково-педагогічна діяльність Якова Феофановича Чепіги (Зеленкевича) (1875-1938). *Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич): видатний педагог, психолог, громадський діяч: біобібліогр. покажч.* [Упоряд.: Лисиця М. Н., Айвазова Л. М., Бублик Н. М., Стельмах Н. А. та ін.]. Київ: Нілан-ЛТД, 2013. С. 13;

¹⁵⁷ Зиновьев А. А. Русская судьба, исповедь отщепенца. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1999. С. 84;

¹⁵⁸ Блонський П. Марксизм як метод розв'язання педагогічних проблем. *Блонський П. П. Избранные педагогические произведения.* / Редкол. Б. П. Есипов, Ф. Ф. Королев, С. А. Фрумов; сост. Н. И. Блонская, А. Д. Сергеева. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1961. С. 301;

характерною рисою розвитку усієї системи освіти України того часу. Та вже з кінця 1920-х років відбувається поступова ліквідація методологічного розмаїття і к середині 1930-х років панівною стає лише марксистська педагогіка.

Пов'язано це, у певній мірі, зі змінами пріоритетів в державній політиці і тими соціально-економічними зрушеннями, які відбулися наприкінці 1920-1930-х років. В цей час посилюється боротьба на ідеологічному і культурному фронті та відбувається позбавлення в педагогіці, так званих, класово-ворожих і лженаукових ідей та теорій, а сама педагогіка приводиться у повну відповідність з теорією марксизму-ленінізму. У практичному плані ставляться завдання подолати усі пережитки капіталізму у свідомості людей та виховування у молоді ідейно-переконаних будівників соціалістичного суспільства. І цьому сприяє прийняття цілої низки постанов у 1930-х роках. Фактично, як зазначає Г. Карпов, педагогіка стає ареною класових битв на ідеологічній, методологічній та теоретичній основах¹⁵⁹. А навчальні заклади стають об'єктами тотального і доволі агресивного політичного і ідеологічного впливу, про що вказує у своїй статті Л. Ваховський¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Карпов Г.Ф. О становлении отечественной педагогики на марксистской основе. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки.* 2006. № 1. С. 87

¹⁶⁰ Ваховський Л.Ц. Методологія української педагогіки в умовах радикальної реорганізації шкільної освіти (30-ті рр. ХХ ст.). *Pedagogika.* 2018, t. XXVII, nr 2, s. 398;

Висновки до 1 розділу

Узагальнюючи все вище сказане, у загальному стані розробки теми дисертаційного дослідження, ми пересвідчуємось про відсутність комплексної праці щодо вивчення проблем шкільної та вищої освіти України, в умовах політичних репресій 1920-1930-х років. Сучасний рівень розвитку науки незалежної України дав можливість використовувати міждисциплінарний підхід та працювати на перетині дисциплін, насамперед, історії педагогіки і історії, що розширює не тільки історіографічний дискурс, а й джерельну базу.

Аналізуючи історіографічний спадок, виокремлюється декілька періодів, що мають свої хронологічні межі, кожен з яких, відрізняє загальна спрямованість і тональність вивчення проблем шкільної і вищої освіти в умовах здійснення політичних репресій, та має свої певні ідеологічні штампи. Історіографія радянської доби характеризується однотипністю підходів і пануванням єдиної методологічної основи - марксизму-ленінізму. У той же час, вона не була однорідною і залежала від політичного курсу країни та сформованої системи освіти. Якщо на початку, спостерігалась відсутність суто історичних праць, що здійснювали б аналіз, і в цілому, відбувалося формування концептуальних засад радянської системи освіти й політики репресій, обґрунтування їх теоретичних засад. То, з часом, історіографічний дискурс з площини нав'язування ідей про неупинну боротьбу радянської країни з «ворогами народу», не оминаючи успіхи освіти, змінюється на спроби розширення новими аспектами із збереженням тенденції вивчення і перегляду історичних подій, явищ в рамках панівної методології.

З розвитком наукових досягнень, українська історіографія значно еволюціонує, переймаючи західну методологію та наукові підходи, опрацьовуючи доступні архівні матеріали. Хоча, науковий доробок перших років відзначається емоційністю в оцінках суспільно-політичних процесів,

прагненням показати якомога більше фактів. Поступово, це змінюється і спостерігаються тенденції до переосмислення різних історіографічних оцінок, регіоналізації та персоналізації досліджень.

Інша ситуація, відбувалася щодо досліджень української еміграції та західних вчених, які мали можливість професійного осмислення більшовицьких заходів, на основі особистих спостережень, і глибоко розробленою методологічною основою. Та цим працям, притаманна певна суб'єктивність, емоційність в інтерпретації подій й явищ, у той же час вони були обмежені в джерельній базі, насамперед, у вивченні політичних репресій, які вдалося забезпечити лише після розпаду СРСР.

Аналізуючи джерельну базу дослідження, можна відзначити її репрезентативність, що складається з корпусу архівних документів (фонди ЦДАВОУ, ЦДАГОУ, ГДА СБУ, Державного архіву міста Києва, державних архівів областей України тощо), частина яких вводиться в науковий обіг уперше; законодавчої бази у сфері діяльності радянських органів; сукупності опублікованих матеріалів у науково-документальних виданнях; довідково-статистичних видань, преси, спогадів.

У ході дослідження застосовувався парадігмальний підхід у поєднанні з мікроісторичним, психоісторичним, герменевтичним, системно-хронологічним, що забезпечило методологічну основу дослідження. А використання загальнонаукових, спеціальноісторичних, історико-педагогічних та міждисциплінарних методів, зокрема: теоретичний історико-педагогічний аналіз, контент-аналіз, метод аналогій та історичного моделювання, метод генералізації, метод порівняння і метабіографічний метод, відповідно забезпечило об'єктивність, історизм, багатофакторність та науковість результатів дослідження.

Визначаючи ідеологічну основу системи освіти 1920-1930-х років в умовах політичних репресій та усього навчально-виховного процесу, можна констатувати, що вона базувалася на філософському вченні К. Маркса і Ф. Енгельса із розширеними ідеями В. Леніна і Й. Сталіна зокрема, що розвили

й поглибили матеріалістичну теорію виховання та теорію класової боротьби, котрі істотно не змінювалися тривалий час.

РОЗДІЛ 2

ВИКОРИСТАННЯ ОСВІТНЬО-НАУКОВОГО ПРОСТОРУ ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

2.1. Використання навчально-виховного процесу у боротьбі проти «ворогів народу»

Зі встановленням більшовицької влади, першим практичним завданням більшовиків було позбавити українську освіту ознак старої імперської школи та зробити її інструментом комуністичного виховання. А від так, партійні лідери активно закликали провести «Жовтневу революцію» в усіх старих «буржуазних школах»: *«необхідно було знищити абсолютно всі надбудови, ...а не намагатися оновлювати і відновлювати. Нашим школам необхідні не реформи, а пролетарська революція. Нова школа повинна мати нових пролетарських вихованців, необхідно негайно покінчити з кадрами слухачів і професури, які залишилися нам у спадщину від старого режиму»*¹⁶¹.

Автори збірки «Марксизм й педагогіка. Вчення В.І. Леніна про освіту й комуністичне виховання» (1966) зазначають, що радянська школа *«... покликана виробляти у своїх вихованців науково-матеріалістичні погляди на природу, суспільство, людське мислення, виховувати у них пристрасну переконаність у величчї комуністичного ідеалу, в історичній неминучості загибелі капіталізму і повної перемозі комунізму ...»*¹⁶².

Тому українська радянська освіта 1920-х, у порівнянні із 1930-ми роками, перебувала у стані активного пошуку кращих методів виховання в нових суспільно-політичних умовах. Поставало питання: Що вчити і як вчити? В наслідок цього відбуваються чисельні експерименти як в шкільній сфері, так і в вищій школі. Відбувається пошук не тільки методологічної

¹⁶¹ Литвин Н. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 3. С. 121;

¹⁶² Марксизм и педагогика. Учение В.И. Ленина об образовании и коммунистическом воспитании. (В помощь партийной учебе). / Под ред.: И.И. Вовси, В.П. Груздев. Москва: Просвещение, 1966. С. 66;

основи розвитку, а й методів. Цей час в українській освіті, як зазначає Л. Ваховський є *«час, коли почала практично реалізовуватись соціальна утопія, пов'язана з побудовою нового суспільства й формування нової людини»*¹⁶³.

Фактично, реалізовувалися на практиці різні «педагогічні проекти», які вже вказані вище. В певних моментах вони поєднувалися та співпрацювали, пристосовувалися один до одного та підтримувалися на державному рівні.

Прикладом є ухвалена Наркоматом освіти УСРР 1 липня 1920 року «Декларація про соціальне виховання дітей»¹⁶⁴. В ній визначалися основні принципи політики УСРР в галузі освіти й виховання підростаючого покоління. «Декларація» вказувала на необхідність виховання дітей в дусі комунізму, трудового виховання, поєднання навчання й виховання в єдиному процесі та велике значення позашкільної роботи. Окремі положення документу тлумачилися в дусі теорії «відмирання школи», основним підручником проголошувалося життя, недооцінювалася роль сім'ї у вихованні дітей (виходили з помилкової думки про неминуче відмирання сім'ї в умовах соціалізму), а саме соціальне виховання розглядалося як засіб руйнування сім'ї і усунення її від виховання дітей. Наголошувалося на те, що: *«...буржуазія не має майбутнього. Пролетаріатові належить велике майбутнє.... Не один клас не має такої стрункої системи виховання дітей, як клас робітничий»*¹⁶⁵.

22 листопада 1922 року ВУЦВК приймає постанову «Про введення в дію Кодексу законів про народну освіту», де завданням органів виховання й освіти стає: *«... бути знаряддям диктатури пролетаріату в справі знищення класового суспільства й утворення нового, провідником засад комунізму та*

¹⁶³ Ваховський Л.Ц. Методологічні трансформації у вітчизняній педагогічній науці (20-ті роки ХХ ст.). *Pedagogika*. 2017, т. XXVI, nr 1, s. 237;

¹⁶⁴ Декларації Народного комісаріату освіти УСРР про соціальне виховання дітей. *Пролетарська освіта*. 1921. № I-V. / Орган Подгубнаросвіти, подгубвидата та Подосокульту. Вінниця: Друга радянська друкарня, 1921. С. 2-4;

¹⁶⁵ Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). Спеціальність 09.00.12 – Українознавство. Дис. канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. С. 80;

ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські шари працюючих мас з метою виховання покоління каменярів нового комуністичного суспільства»¹⁶⁶. В Кодексі законів про народну освіту в УСРР підкреслювалося, що «...навчання у всіх навчально-виховальних закладах побудовується на рішучому розриві зі старими методами словесного викладання та ідеологічної схоластики і на послідовному переведенні нових методів, побудованих на досвіді й практиці»¹⁶⁷.

У той же час, не можна заперечити, що вказані документи, як і інші нормативно-правові акти цієї доби, сприяли загальному розвитку освіти в УСРР в складних умовах того часу, а також слугували фактичному поширенню та закріпленню марксистської методології в радянській системі виховання, в основі якої стає ідея колективізму в учнях, що було однією з найважливіших завдань радянської педагогіки.

Під колективізмом розумілося здатність особи підкорятися волі колективу. Тому засоби пролетарської педагогіки спрямовувалися на руйнування індивідуальних нахилів у дітей і створення у них почуття товариської солідарності, поваги до інтернаціоналізму і здатності до спільної діяльності. Система педагогічного впливу організовувалася так, щоб культивувати в дитини лише ті нахили, які корисні не скільки пролетаріату, скільки радянській владі. Постає образ, де учитель, наприклад, карає за порушення заборони ходити до церкви, молитися, засівати, колядувати й щедрувати, збиратися на «вечорки», співати й танцювати. У цьому контексті показовими є спогади про ставлення до танців наведені у статті О. Кондратюк: *«Я в школу ходила і в клуб ходила, а вже була взростая, підліток, років п'ятнадцять. А мене звідти вчителі гонили, не танцюй, бо ти школьниця! А баба пішла, да каже, не гоніте мою онуку, нехай танцює:*

¹⁶⁶ Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УСРР, Народний Комісаріат юстиції УСРР. Харків: Друк. "Вукопспілки", 1922. С. 850;

¹⁶⁷ Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УСРР, Народний Комісаріат юстиції УСРР. Харків: Друк. "Вукопспілки", 1922. С. 850;

танец не робота, а як не вмiє – то соромота. Кому вона здобна така?» [мовою оригіналу]¹⁶⁸.

Цільова установка радянської школи зводилася до того, щоб підготувати з дітей - революціонерів, будівників соціалістичного суспільства. Щоб прискорити момент побудови такого суспільства, влада паралельно з будівництвом нової школи вела нещадну боротьбу з усією ідеологічною спадщиною, яка встигла з'явитися за часи діяльності українських урядів, тому викриття і доведення до практичних педагогів її шкідливості, її класової ворожості стає головним завданням більшовицької пропаганди¹⁶⁹. І не тільки пропаганди, а й усього навчально-виховного процесу.

Як наслідок у школах діти віком 8–12 років мали «проробляти» ухвали з'їздів партії, влаштовували «політбої», «політлотереї»¹⁷⁰; створювали бригади «буксирників» для надання допомоги відсталим учням (на зразок аналогічних бригад, які займалися хлібозаготівлями у селах)¹⁷¹. Учні, окрім «зібрання брухту, пляшок, ліквідації прориву на заводі, ліквідації неписьменності», мали «втягувати сусідів та батьків до колгоспу, знімати дзвони з церков, облаштовувати інтернати, підвищувати продуктивність праці й у сільському господарстві, і на виробництві»¹⁷².

Відповідно, таке велике ідеологічне навантаження на навчально-педагогічний процес заважало чіткому формуванню вимог до освітніх планів і програм, і їх змісту зокрема.

Наприклад, навчально-виховний процес в школах у 1920/21 н.р. базувався на планах і програмах, розробленими на місцях губернськими і

¹⁶⁸ Кондратюк О. Нищення традиційної народної культури – головний напрямок громадської роботи радянських вчителів 1930-1940-х років. *Масовія рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях ы калектыўнай памяці: навуковы зборнік*. / Пад рэд. А. Смаленчука і А. Кандрацюк. Мінск: Зміцер Колас, 2018. С. 457;

¹⁶⁹ Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). Спеціальність 09.00.12 – Українознавство. Дис. канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. С. 99;

¹⁷⁰ Постанова ЦК ВКП(б) «Про переобтяження школярів і піонерів громадсько-політичними завданнями». *Комуністична освіта*. 1934. № 5 (142). С. 8–9;

¹⁷¹ Брук М. Робота з відсталими учнями в політехнічній школі. *Комуністична освіта*. 1934. № 5 (142). С. 37;

¹⁷² Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. докт. іст. наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2015. С. 316;

повітовими відділами народної освіти, котрі не були обов'язковими, а орієнтовними, в які можна вносити зміни та доповнення¹⁷³.

Самі ж вимоги до програм нової школи були сформульовані наприклад в статті Н. Батурина «Педагогічний футуризм й задачі радянської школи»¹⁷⁴ у газеті «Правда» від 4 січня 1921 року. До того ж, Н. Крупська вказувала, що завдання перед соціалістичною школою ставить саме «робітничий клас»¹⁷⁵.

Відповідно в цьому ракурсі стає показовим циркуляр ЦК РКП(б) «Про зв'язок партійних організацій з органами народної освіти» від 4 листопада 1921 року, згідно якого, усі основні заходи по освіті треба проводити через партійне обговорення¹⁷⁶. Крім того слід згадати і тезу В. Леніна, що: «... зміст навчання, оскільки мова йде про загальноосвітні предмети, особливо про філософію, суспільні науки і комуністичне виховання, повинен визначатися тільки комуністами»¹⁷⁷.

Та ці програми не могли «задовольнити» тих вимог, які ставились перед школою чергові і чергові завдання соціалістичного будівництва, через чималі так звані помилки «буржуазно-націоналістичного характеру», перед усім у викладанні української літератури і історії¹⁷⁸. Зокрема, вони не

¹⁷³ Лебідь І. Ю. Управління початковою освітою в Україні: історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори - 2006», 2013. С. 63;

¹⁷⁴ Батурина Н. Педагогический футуризм и задачи советской школы. *Правда*. 1921. 4 января (№ 2). С. 1;

¹⁷⁵ Крупська Н.К. Педагогичні твори в десятих томах. Том 2: Загальні питання педагогіки. Організація народної освіти в СРСР. / Під ред. Гончаров Н.К. та ін. Москва: Вид-во Академії педагогічних наук, 1958. С. 143;

¹⁷⁶ Петровський Е.П. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії. *Одеський мартиролог: Дань о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти*. Том 3 / Составители: Л.В. Ковальчук; Г.А. Разумов. Одесса: ОКФА, 2005. С. 827; Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.). Москва: Педагогика, 1974. С. 20-21; Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: Л.В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006. С. 11;

¹⁷⁷ Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. Київ: Знання України, 2003. С. 32; Ленін В.І. Директиви ЦК комуністам – працівникам Наркомосу. *Ленін В.І. Сочинения*. Том 32: Декабрь 1920 – август 1921 г. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1950. С. 100.

¹⁷⁸ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). Монографія. / Ред. кол.: Бондар А.Г. (відповідал. редактор) та інші. Київ: Радянська школа, 1967. С. 45;

«усували» розриву між навчанням і життям, теорією і практикою, та недостатньо загострювали увагу на ідейній й науковій сторонах навчання¹⁷⁹.

Спробу створення єдиної державної програми можна побачити вже у 1922 році, коли були розроблені програми Державною науковою радою Наркомату освіти РСФРР, які із деякими змінами використовували в школах УСРР, та рекомендували вивчати не окремі предмети, а явища життя за напрямками: природа, праця, суспільство. Однією з темою такої комплексної програми для першого року навчання в сільській трудовій школі була тема «Жовтнева революція», або «День Червоної Армії», «Лютнева революція», «Паризька комуна», «Ленській розстріл», «День Ілліча». Наслідком цього, наприклад, було запланована для вивчення на увесь рік для всіх молодших класів в трудовій школі № 18 м. Харкова теми «Ми діти молота й серпа»¹⁸⁰.

Це визвало гостру критику, бо при використанні комплексних програм заперечувалася предметна система навчання, а це в свою чергу виключало озброєння учнів *«справжнім марксистським розумінням дійсності»*, та суперечили марксистсько-ленінському принципу єдності теорії і практики¹⁸¹. Також, почалася боротьба і критика «дальтон-плану», «лабораторно-бригадного методу», «методу проекту», які вважали буржуазними методами навчання.

Зазнали критики і створені у січні 1932 році співробітниками УНДІПу нові навчальні плани та предметні програми, які, через поспіх їх створення, мали зокрема теоретично необґрунтований підхід до побудови навчального плану та програм¹⁸² та інші недоліки.

Із 1928 року Наркомат освіти УСРР бере курс на іще більше посилення політвиховної роботи. Зміст якої підлягав глибокій ідеологізації з метою *«підготовки озброєного знаннями й навичками свідомого й активного*

¹⁷⁹ Лебідь І.Ю. Управління початковою освітою в Україні: історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори - 2006», 2013. С. 64;

¹⁸⁰ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). Монографія. / Ред. кол.: Бондар А.Г. (відповідає), редактор) та інші. Київ: Радянська школа, 1967. С. 61-62;

¹⁸¹ Там само. С. 62;

¹⁸² Степанко Л.А. Вопросы теории содержания общего среднего образования в советской педагогике (1917-1937 гг.). Челябинск: Челяб. ГПИ, 1980. С. 55

борця за комунізм. [...] Якщо ми проголошуємо, що школа є державний засіб пропаганди комунізму, то це означає, що кожна наука, кожне знання, кожний шкільний підручник і педагогічний процес – повинні мати класове комуністичне застосування»¹⁸³.

З цього часу важливу складову навчального процесу і фактично до кінця існування СРСР займає політична освіта. Наприклад, у Київському інституті народного господарства 21 лютого 1930 року на засіданні управи інституту ухвалили рішення про те, щоб *«ввести політгодини з приводу найактуальніших проблем сучасності до навчальних планів усіх факультетів по 2 години на кожну декаду, вважати відвідування їх за обов'язкове для студентів всіх курсів інституту з наступним складанням зарахувань...»¹⁸⁴.*

Таким засобом радянська влада намагалася впливати на населення країни. Школа, як і інші заклади освіти, через дітей, намагалась переховувати їх батьків (дорослих) у безвольних, слухняних виконавців усіх тих наказів і пропозицій, що виходили від школи, яка в свою чергу була таким же безвідмовним виконавцем наказів і розпоряджень уряду і партії.

До того ж серед учительства всіляко насаджувалось *«бажання приймати участь в суспільній роботі»* та стимулювалася *«тяга до засвоєння політичних знань»¹⁸⁵*. Проте не можна заперечувати, що частина учителів та викладачів свідомо, або під впливом пропаганди, формували зі своїх учнів, студентів шпигунів та інформаторів радянської влади у власних родинах, а фактично активно культивували таке явище як доноси. Так на початку 1930-х років в школах учителя давали завдання дітям написати твір: *«Як мої батьки*

¹⁸³ Де вихід? (Що говорить радянська суспільність про політвиховання в школі). *Виробнича думка. Тижневий додаток до газети «Народній Учитель»*. 1928. № 47 (145) (21 листопада). С. 8

¹⁸⁴ Державний архів у м. Київ (ДАМК). Фонд Р-871, опис 3, справа 220, арк. 17

¹⁸⁵ Мотуз В.К. Політика радянської влади щодо освітньої сфери як засіб комуністичного виховання українського селянства (1920-1930-ті рр.). *Міжнародна наукова інтернет-конференція «Сучасний соціокультурний простір 2017»*. [Електронний ресурс]. URL: <http://intkonf.org/motuz-vk-politika-radyanskoyi-vladi-schodo-osvitnoyi-sferi-yak-zasib-komunistichnogo-vihovannya-ukrayinskogo-selyanstva-1920-1930-ti-rr/>. Дата перегляду 20.03.2018.

ставляться до радянської влади», «Як мої батьки саботують вступ до колгоспів», або «Як мої батьки переховують хліб»¹⁸⁶.

Слід зазначити, що під час розбудови політосвіти провідну роль грали насамперед учителі історії та суспільствознавства. Тому особливе місце при підготовці майбутніх учителів історії та суспільствознавства мали предмети «соціально-політичного мінімуму» зі значним ідеологічним навантаженням. За розпорядженням Головпрофосу від 10 травня 1921 року вищим педагогічним навчальним закладам пропонувалося ввести до навчальних планів лекції й практичні заняття соціально-політичного спрямування, як то: розвиток форм суспільствознавства; історичний матеріалізм; пролетарська революція (історичні передумови перевороту, включно з імперіалізмом, його формами й історією у зв'язку з історією XIX–XX століття взагалі й робітничого руху зокрема); історія й основи соціалізму; історія класової боротьби на Заході, в Росії й Україні (історія революції, робітничий рух, Інтернаціонал); радянська Конституція (форми конституції) тощо¹⁸⁷.

Розроблялися рекомендації щодо вивчення цих курсів. Зокрема, при вивченні курсу «Теорія держави і радянської Конституції» студенти повинні були свідомо розібратися в тому, що являє собою сучасна радянська держава, які основні закони, за якими вона живе, та вказати на особливі риси пролетарської держави що відрізняють її від інших держав, пояснити її тимчасовий характер як перехідної стадії до безкласового суспільства¹⁸⁸.

Відповідно це не оминав жодний навчальний заклад і на це виділялися відповідні часи. Так, у річному звіті за 1927-1928 навчальний рік рабфака Київського інституту народного господарства ім. Є. Боша у главі виконання навчального плану кількість годин за планом на українську мову на 1 курсі

¹⁸⁶ Кондратюк О. Нищення традиційної народної культури – головний напрямок громадської роботи радянських вчителів 1930-1940-х років. *Масовія рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях ы калектыўнай памяці: навуковы зборнік.* / Пад рэд. А. Смаленчука і А. Кандрацюк. Мінск: Зміцер Колас, 2018. С. 457;

¹⁸⁷ Постанова Ради Народних Комісарів. «Про устанавлення загального наукового мінімуму обов'язкового до викладання по всіх вищих навчальних закладах У.С.Р.Р.». *Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти.* 1921. Ч. 9 (31 серпня). С.5–6.

¹⁸⁸ ДАМК. Фонд Р-346, опис 1, спр. 34, арк. 15-15зв.;

складає – 198 годин, як і в курсі історія класової боротьби, на 2 курсі – 136 проти 188 годин, і тільки на третьому курсі на українську мову відводили 128 годин, а на курс історія класової боротьби – 116 годин¹⁸⁹.

У Київському польському педагогічному інституті на 1932/1933 навчальні роки в навчальному плані історико-економічного відділення економічної секції на політекономіку відводилося 347 годин, ленінізм – 100, нацпитання – 80, діамат – 260 годин¹⁹⁰. На літературно-мовному факультеті літературній секції курс політекономіки складав – 110 годин, ленінізм – 74, діамат – 170, нацпитання – 50 і курс історія більшовизму – 120 годин, у той же час на педагогіку лише 160 годин, методику – 60¹⁹¹.

З розбудовою шкільної освіти Наркомат освіти УСРР у 1927 році затверджує новий навчальний план для початкових шкіл, де для предметів громадської і політичної роботи у I-IV групах відводилося по 3 години¹⁹². Для II концентрату фабрично-заводських семирічних шкіл в V-VII групах на суспільствознавство відводилося по 4 години, на виробничу і громадсько-політичну роботу по 5 годин, у той же час на географію, ботаніку й зоологію лише по 2 години, українську мову по 4 години¹⁹³. І таких прикладів можна назвати багато.

В цей же час спостерігаємо і певну самостійність місцевих органів управління освіти і навчальних закладів, які завжди намагалися тримати під контролем навчально-виховний процес та враховувати місцеві умови при складанні навчальних планів, бо Наркомат освіти УСРР визначав лише загально педагогічні засади роботи, зокрема перелік навчальних дисциплін, які треба вивчати. Триматися довго це в умовах посилення тоталітарного режиму не могло. У квітні 1930 року на Всесоюзній партійній нараді нарком освіти УСРР М. Скрипник виступив з пропозицією уніфікації системи освіти

¹⁸⁹ ДАМК. Фонд Р-871, опис 3, справа 183, арк. 10-11;

¹⁹⁰ ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 6, арк. 4;

¹⁹¹ ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 6, арк. 1;

¹⁹² Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). Монографія. / Ред. кол.: Бондар А.Г. (відповідал. редактор) та інші. Київ: Радянська школа, 1967. С. 59;

¹⁹³ Там само. С. 60;

на всій території СРСР, оскільки цього вимагає єдиний план господарської перебудови країни.¹⁹⁴

Саме, з цього часу можна стверджувати про початок уніфікація методів навчання та поступовий відхід від інновацій 1920-х років.

Подальші постанови, розпорядження партії, уряду про школу, і освіту загалом, сформулювали ряд положень, які стали керуючими для подальшого розвитку теорії змісту освіти й організації матеріалу за певними циклами навчальних дисциплін, а саме:

- 1) ідейно-політична, світоглядна спрямованість шкільних курсів (гуманітарний цикл);
- 2) відповідність змісту шкільної освіти тогочасним досягненням науки і техніки (природничо-математичний цикл);
- 3) зв'язок навчання з виробничою працею (політехнізація школи)¹⁹⁵.

Відповідно в школах значно посилюється ідеологізація навчання, що тісно пов'язано із початком суцільної колективізації і індустріалізацією, зокрема із боротьбою з так званими «куркулями», що не оминало і освіту.

У березні 1930 року секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про дітей куркулів у початковій, середній, вищій школі», за рішенням якого діти куркулів повинні були продовжувати навчання у школі, якщо навіть їхні батьки виселені за межі. Виняток становили діти, які «не перевиховувалися», та до школи не приймалися¹⁹⁶. Схожою за змістом є постанова Колегії Наркомату освіти УСРР від 10 червня 1933 року «Про дітей батьків вихідців шкідників, літунів, що є в дитячих садочках при виробництвах», згідно якої у

¹⁹⁴ Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: Л.В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006. С. 11-12;

¹⁹⁵ Литньова Т. Періодизація історії розвитку змісту загальної середньої освіти (30-ті рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2010. № 2. С. 72;

¹⁹⁶ Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: Л.В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006. С. 16;

випадку, коли батьків звільняють за шкідництво чи літунство діти з дитячого садку вибувають¹⁹⁷.

Штучне розпалювання класової боротьби на селі, політичні переслідування на виробництві, в організаціях та установах призводило не тільки до різких соціальних змін у складі учнів шкіл, а й до певної ворожнечі до самих учителів, передусім на селі, як провідників політики радянської влади, що подекуди було обґрунтовано. У школах «ідейно свідомі» учителя нацьковували учнів на «куркульських» дітей. Для однолітків вони мали стати ворогами й вигнанцями¹⁹⁸.

Спрямовувало їх на це і зміст навчальної, методичної та дитячої літератури. Це можна бачити наприклад у підручнику «Буквар. Для 1 року навчання» (1932), де наводиться: «*Поле широке, поле колгоспне. ... Колись на тім полі бідні селяни робили на куркуля та на пана. Селяни робили, спин не розгинали, а пани та куркулі собі до кишень гроші клали. ...*»¹⁹⁹. А в замітці «Куркулеві кінець!» закликають ліквідувати куркулів «як клясу»²⁰⁰, що бачимо і у статті Ладько «Знищимо куркульську клясу!»²⁰¹.

Серед дітей шкільного віку, як і серед студентів, постійно підіймалася і підтримувалася тема боротьби з «ворогами народу». Наприклад у замітці «Виправити помилки» писали: «*Піонери повинні взяти активну участь і в боротьбі з клясовим ворогом, з ухильниками від генеральної лінії партії*»²⁰².

Фактично, як зазначає О. Сухомлинська, освітні заклади стають на шлях авторитарно-дисциплінарних начал управління і діяльності з чітко визначеним обсягом знань, умінь і навичок, де панівним стає партійно-

¹⁹⁷ Постанова Колегії Наркомату освіти УСРР від 10 червня 1933 року «Про дітей батьків вихідців шкідників, літунів, що є в дитячих садочках при виробництвах». ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 24, арк. 12-13. Арк. 12;

¹⁹⁸ Кондратюк О. Нищення традиційної народної культури – головний напрямок громадської роботи радянських вчителів 1930-1940-х років. *Масовія рєпрєсії ў СССР у гістарычных даследаваннях ы калектыўнай памяці: навуковы зборнік.* / Пад рэд. А. Смаленчука і А. Кандрацюк. Мінск: Зміцер Колас, 2018. С.462;

¹⁹⁹ Буквар. Для 1 року навчання. / Укладачі: І. Гук, Л. Бортнік, Н. Стефанович. Харків: Радянська школа, 1932. С. 23;

²⁰⁰ Куркулеві кінець! *Київський піонер.* 1930. 19 лютого (№ 8). С. 1;

²⁰¹ Ладько. Знищимо куркульську клясу! *Київський піонер.* 1930. 23 лютого (№ 9). С. 2;

²⁰² Виправити помилки. *Київський піонер.* 1930. № 66 (9 грудня). С. 2;

класовий, ідеологічний дискурс²⁰³. Усе інше відкидалося як вороже з чим потрібно було боротися та виявляти у повсякденному житті.

Автори вступу методичного посібника «Як викладати граматику і правопис у школах для малописьменних за підручником В. Шутько «Українська мова»» (1939) зазначали, що *«мова є могутній засіб класової боротьби. Книга і газета відіграють велику роль в озброєнні широких мас трудящих марксо-ленінською теорією ...»*²⁰⁴.

Акцент на всебічну боротьбу робився і в розпорядженні Колегії Наркомату освіти УСРР від 29 березня 1933 р. «Про Постанову ЦК КП(б)У з 11 березня 1933 р. про підручники для початкової й середньої школи», де вказувалося, що вона *«...ставить перед усім педагогічним фронтом завдання розгорнути нещадну боротьбу проти всіляких націоналістичних ухилів, проти українського націоналізму, проти усіляких петлюрівських елементів...»* та схвалює підходи до змісту підручників і навчальних програм. Наприклад, курс історії України викладати рівномірно з курсом історії народів СРСР; у ході розробки програм з історії України та української мови в основу покласти розроблені програми з російської мови НКО РСФРР, читанки забезпечити матеріал класово витриманий²⁰⁵.

Не останню роль в процесі формування марксистсько-ленінського світогляду і подання навчального матеріалу відігравало вивчення і пропаганда праць Й. Сталіна. Яскравим прикладом цього слугують навчальні посібники та хрестоматії з нової історії, де використовують уривки з праць Й. Сталіна до висвітлення тих чи інших історичних подій доби нової історії.

У виданні «Нова історія в документах і матеріалах. Випуск 1» (2-ге видання, 1935, українською мовою) за редакцією Н. Лукіна і В. Даліна, при висвітленні теми «Початок революції і перший період громадянської війни

²⁰³ Пироженко Л. Становлення предметів загальної середньої освіти у 30-х роках ХХ ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Випуск 2. С. 125;

²⁰⁴ Як викладати граматику і правопис у школах для малописьменних за підручником В. Шутько «Українська мова». Київ: Радянська школа, 1939. С. 3;

²⁰⁵ Постанова колегії НКО УСРР від 29 березня 1933 р. «Про постанову ЦК КП(б)У з 11 березня 1933 р. про підручники для початкової й середньої школи». *ЦДАВО України*. Фонд 166, опис 11, справа 24, арк. 1-5. Арк. 3-4.

(1642-1647 pp.)» крім чисельних уривків текстів К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна подається уривок тексту «Сталін про примітивний грубо-зрівняльний «комунізм» під час англійської революції» (с. 56-57), в темі «Становище пролетаріату в період промислового перевороту» подано «Сталін про шляхи розвитку капіталістичних країн і соціалістичної індустріалізації в СРСР» (с. 111-112). В темі «Робітничий рух дочартиського періоду» подається текст Сталіна «Про історичне значення чартистського руху» (с. 356)²⁰⁶.

У другому випуску цієї ж книги (2-ге видання, 1934, російською мовою) при висвітленні теми «Класова боротьба у німецькій революції (березень – вересень 1848 р.)» поданий уривок «Сталін про роль національного руху в революції 1848 р.» (с. 59), для теми «Розвиток капіталізму в США» уривок «Сталін про характер суспільних відносин в Америці» (с. 185). А при висвітленні теми «Соціально-економічна та політична діяльність Комуни» подаються тексти Сталіна «Про м'якість комунарів по відношенню до Версальської контрреволюції» (с. 369) та «Про причини поразки Комуни» (с. 383-384)²⁰⁷. Відносно уривків В. Леніна, К. Маркса та Ф. Енгельса, то їх кількість значно перевищувала кількість, як уривків самого Й. Сталіна, так і оригінальних історичних документів, що подавалися до відповідних тем. Це стає значним фактором у формуванні нової уніфікованої радянської освіти та боротьби «з ворогами народу».

Подальшому процесу уніфікації і централізації освіти сприяє ціла низка нормативно-розпорядчих актів прийнятих радянським урядом і партією. Зокрема наказ наркома освіти УРСР В. Затонського від 31 березня 1933 р. про забезпечення регулярного надсилання всіх протоколів засідань колегії та протоколів нарад заступників НКО УСРР, методичних листів керівників секторів, зразків підручників, програм, навчальних планів, усіх

²⁰⁶ Нова історія в документах і матеріалах. Випуск 1. / За ред. Н.М. Лукіна і В.М. Даліна. 2-ге вид. Київ: Державне соціально-економічне видавництво України, 1935. С. 56-57, 111-112, 356;

²⁰⁷ Новая история в документах и материалах. Випуск 2. / По ред.: Н.М. Лукина, В.М. Далина. 2-е изд. Москва: ОГИЗ-Соцэкиз, 1934. С. 59, 185, 369, 383-384;

періодичних видань до НКО РСФРР²⁰⁸. Постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової та середньої школи в СРСР» від 15 травня 1934 року²⁰⁹, «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» від 3 вересня 1935 року²¹⁰. Наказ заступника наркома освіти УСРР А. Хвилею № 913 від 7 вересня 1935 року²¹¹ і наказ наркома освіти УСРР В. Затонського «Про оцінку успішності учнів» від 15 жовтня 1935 р.²¹².

Завершує цей процес уніфікації навчально-виховного процесу, що не оминав поза уваги «політичну боротьбу з ворогами народу» і їх «контрреволюційну діяльність», постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р., де стан викладання російської мови в школах проголошувався незадовільним саме через «підривну контрреволюційну» діяльність *«троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудували в Народному комісаріаті освіти УСРР і органах народної освіти»*. А обов'язкове запровадження російської мови з 1 вересня 1938 року зумовлювалося *«посиленням братерського зв'язку та єднання між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР для їх подальшого господарського і культурного росту»* і вдосконаленням українських кадрів у науково-технічних галузях та створенням необхідних

²⁰⁸ Наказ наркома освіти УСРР від 31 березня 1933 р. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 3, арк. 49;

²⁰⁹ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумах ЦК. 1898-1970. 8-е изд. Том 5: 1931-1941. Москва: Изд. Политической литературы, 1971. С. 174-175; Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.). / Сост.: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. С. 167;

²¹⁰ Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1935. № 25. С. 2-4. № 150; *Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.)*. / Сост.: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. С. 170-172;

²¹¹ Наказ заступника наркома освіти Хвилі «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1935. № 25. С. 9-10. № 152;

²¹² Наказ наркома освіти Затонського «Про оцінку успішності учнів». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1935. № 30. С. 5-7. № 171;

умов для проходження громадянами СРСР служби в рядах Червоної армії та флоту²¹³.

Як результат 9 жовтня 1938 року постановою РНК УСРР «Про доповнення постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» було збільшено кількість годин для вивчення російської мови на 1938-1939 навчальні роки у початкової школи для 2 класу на 3 години, для 3-4 класів на 5 годин на тиждень²¹⁴. Розподіл кількості годин на російську мову в українських школах міського типу збільшилося на 126 годин, в школах сільського типу на 226 годин, російська література в українських школах міського типу на 104 години, сільського типу на 120 годин. Відбувалося це за рахунок викладання таких предметів, як праця, природознавство, іноземна мова, історія, математика²¹⁵.

Фактично з прийняттям вище зазначених постанов та інших документів, розпочинається новий процес створення навчальних програм для усіх закладів освіти, а відтак створення і нових підручників з різних навчальних дисциплін, згідно до нових реалій суспільно-політичного життя.

26 квітня 1933 р. на нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики розглядалося наприклад питання викладання історії України, літератури й географії, було прийнято рішення про вивчення окремого курсу історії України паралельно з курсом історії народів СРСР та видання відповідних підручників.

Натомість у 1933–1934 навчальному році вузи УСРР користувалися ще програмами, що були підготовлені Наркоматом освіти РСФРР, а відтак складеними за цими програмами підручниками М. Нікольського – з історії стародавнього світу; А. Гуковського, О. Трахтенберга і В. Бернадського – з

²¹³ Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1938. № 33. С. 5; ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 463, арк. 93;

²¹⁴ Постанова № 1331 РНК УСРР «Про доповнення постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1938. № 33. С. 7.

²¹⁵ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 7240, арк. 14;

нової історії. Ці програми й підручники по суті зводилися до абстрагованої характеристики суспільно-економічних формацій, а не до конкретного викладу історичного процесу. Історія України практично була відсутня, окремі ж факти, які подавались, були викладені тенденційне.

Хоча, ще у 1931 році у Харкові було видано «Проект програми з історії України для соціально-економічних вишів», в якій містилися статті М. Скрипника, М. Бухаріна, А. Хвилі, В. Затонського та інших так званих «ворогів народу», за що і був вилучений у 1938 році²¹⁶.

З виходом 15 травня 1934 року постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», відбувається забезпечення докорінного перетворення у вивченні історії: насамперед, подавалося однозначне тлумачення історії як науки і навчального предмета; розмежовувалося вивчення історії та соціології як різних галузей знань, кожна з яких мала власні предмет і систему понять; підкреслювалася неприпустимість їх довільного об'єднання та підміни історичних знань соціологічними; ставало обов'язковим закріплення в пам'яті студентів систематичних основ історії як науки. Так відбувалося підведення учнів «до марксистського розуміння історії»²¹⁷ та можливості «формуванню розуміння історичної ролі Радянського Союзу як носія миру й прогресу»²¹⁸.

Схожий зв'язок з програмою історії України мала, зокрема, і програма курсу «Українська література» Київського польського педагогічного інституту, яка розраховувалася на 50 годин, і в якій перша тема: «Ленінізм і принципи побудови історії української літератури», передбачала вивчення характерних особливостей історичного розвитку Росії XIX століття, учення Леніна про два шляхи розвитку і про три періоду визвольного руху, його

²¹⁶ Список репресованої літератури. / Упорядник С.І. Білокінь. Київ: Укр. прополіт, 2018. С. 123;

²¹⁷ Постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 15 мая 1934 г. «О преподавании гражданской истории в школах СССР». Библиотека нормативно-правовых актов СССР. [Электронный ресурс]. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3989.htm; Дата просмотра 09.07.2018; *Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.)*. / Сост.: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. С. 166;

²¹⁸ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: (1917-1941 гг.). / Отв. ред. Н.П. Кузин, М.Н. Колмакова, З.И. Равкиню. Москва: Педагогика, 1980. С. 288;

значення для побудови курсу й історії української літератури, а також лєнінське вчення про культурну революцію, про критичне засвоєння культурної спадщини²¹⁹.

У той же час, Д. Тополянський зазначав: «... перші навчальні плани не позбавлені деяких хиб. [...] Наші плани не позбавлені багатопредметності. Часто дрібні розділи наук фігурують як окремі дисципліни. Трапляються також нечіткість щодо розгортання спеціалізацій. В навчальних планах, поруч з елементами «конвеєрності», було також надмірне «розтягування» дисциплін за часом. Не завжди обсяг, зміст і відведений час по окремим дисциплінам відповідав загальнофакультетській та спеціальнонауковій підготовці студентів відповідно до завдань університетів...»²²⁰.

Крім того, як вказувалося на XII з'їзді КП(б)У (18-23 січня 1934 р.) «програми, особливо з педагогіки, педології, літератури, історії були просякнуті націоналістичним змістом. В програмах бракувало систематичності знань, не відбувалися нові досягнення науки і техніки...»²²¹.

У навчальних планах рекомендувалося дотримуватись послідовності навчальних дисциплін і запроваджувати безперервний виробничий практикум. Наприклад, програма з курсу «Педпрактикум» відображала всі види роботи під час педпрактики, та насамперед: участь спільно із учителями в боротьбі за комуністичне виховання; викриття антиленінських напрямків, боротьба за правильну поставу шкільної роботи; аналіз змісту, форм і методів діяльності дитячих організацій; ознайомлення із системою адміністративно-методичного керівництва школою тощо.

Розроблялись завдання і для конкретних спеціальностей. Зокрема, для студентів історико-економічних відділень, наприклад – використовувати наочність (мапи, схеми, графіки, малюнки) для викладання теми «Революція 1905 р.» чи «Паризька комуна»; використовувати газетні матеріали, щоб

²¹⁹ ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 5, арк. 1;

²²⁰ Тополянський Д.Б. До Всеукраїнських фахових нарад. *За комуністичні кадри*. 1934. 9 січня (№ 14). С. 1;

²²¹ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 436, арк. 313;

побудувати урок з теми «Механізація сільського господарства»; знайти місце екскурсії при розробці теми «Жовтнева революція»²²².

Поява нових навчальних програм поставила актуальним питання появи нових стабільних підручників. Усю першу половину 1930-х років проблема змісту підручників була доволі гостра, через великі ідеологічні критерії, що постійно змінювалися і ставали все жорсткіше, особливо, щодо гуманітарних дисциплін. Питанню стабільності підручників не одноразово приділяли увагу на своїх сторінках профільні видання. Прикладом є статті: Ю. Гудвія «На шляху до стабілізації підручників політехнічної школи»²²³, В. Затонського «Про підручники»²²⁴ й інших авторів²²⁵.

Як наслідок, 14 серпня 1934 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР схвалюють подані Й. Сталіним, С. Кіровим і А. Ждановим зауваження щодо конспектів нових підручників з історії СРСР і нової історії, які вони рецензували особисто. В цих конспектах підручників їх цікавила періодизація історичного процесу, розкриття вузлових проблем, формулювання, розкриття боротьби течій у правлячій партії СРСР і боротьбі з троцькізмом, як з проявом дрібнобуржуазної контрреволюції, зв'язок історії СРСР зі світовою та загальноєвропейською історією²²⁶.

3 березня 1936 р. з'являється постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про організацію конкурсу на кращий підручник для початкової школи з елементарного курсу історії СРСР з короткими відомостями з загальної історії»²²⁷. В результаті у серпні 1937 року з 46 рукописів що були представлено на конкурс журі під головуванням секретаря ЦК ВКП(б) А.

²²² ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 149, арк. 40зв.;

²²³ Гудвія Ю. На шляху до стабілізації підручників політехнічної школи. *Комуністична освіта*. 1933. № 2-3. С. 7-16;

²²⁴ Затонський В.П. Про підручники. *Комуністична освіта*. 1933. № 5. С. 20-47;

²²⁵ Павловський В. Основні хиби у побудові підручника для політехнічної школи. *Комуністична освіта*. 1933. № 5. С. 47-55; Ліфшиць Дамо високоякісний стабільний підручник для політехнічної школи національних меншостей. *Комуністична освіта*. 1933. № 6. С. 31-34; Чавдаров С. Про методи наукової роботи над підручником. *Комуністична освіта*. 1933. - № 6. С. 34-43;

²²⁶ Сталін Й., Жданов А., Кіров С. Зауваження з приводу конспекту підручника з історії СРСР. *Комуністична освіта*. 1936. № 1-2. С. 4-5;

²²⁷ Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.). / Сост.: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. С. 172-173;

Жданова першу премію нікому не присудили, другу віддали авторам підручника з історії для 3-4 класів «Короткий курс історії СРСР» (за редакцією А. Шестакова)²²⁸, в якій висвітлення історичних подій представлено диференційовано, з урахуванням вікових особливостей учнів. Проте головна увага концентрувалася на класовій боротьбі і революціях, а становлення і розбудова радянської держави пов'язувалися винятково з прогресивною діяльністю комуністичної партії і її вождів – В. Леніна, Й. Сталіна²²⁹. В підручнику вказувалося, що: *«Шпигуни пробираються на заводи і фабрики, в великі міста і села. Треба ретельно стежити за всіма підозрілими людьми, щоб виловити фашистських агентів»*²³⁰.

Значно складнішим завданням виявилось написання навчальних книг з історії для старшокласників. Робота над підручниками з історії СРСР для 8-10 класів в цілому завершилась лише у 1938 – 1940 роках. Ці книги підготував авторський колектив науковців Інституту історії АН СРСР під загальною редакцією А. Панкратова. Зміст шкільних підручників приводився у відповідність із «Історією ВКП(б). Короткий курс» (1938), який остаточно затвердив радянське бачення вітчизняної та світової історії і з 1938 до 1953 року видавався 301 разів на 67 мовах, останнього разу у Москві у 1997 році.

У листі до укладачів підручника з історії ВКП(б) Й. Сталін вимагав, щоб головний акцент було зроблено на боротьбі партії з фракціями й угрупованнями, антибільшовицькими течіями. Висловлюючи міркування, що: 1) *«в умовах капіталізму і взагалі в умовах наявності антагоністичних класів внутріпартійні протиріччя і розбіжності є неминучістю»*, 2) *«розвиток і зміцнення пролетарських партій за вказаних умов може відбуватися лише в порядку подолання цих протиріч»*, 3) *«без принципової боротьби з антиленінськими течіями і групами, без їх подолання, наша*

²²⁸ Краткий курс истории СССР: Учебник для 3-го и 4-го классов. / Под ред. проф. А. В. Шестакова. Москва: Государственное учебно-педагогическое изд-во, 1937;

²²⁹ Гупан Н.М. Шкільний підручник як джерело дослідження диференціації змісту суспільствознавчих предметів (40-50-ті рр. ХХ ст.). *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 15. / Голов. ред. І.М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. С. 186;

²³⁰ Макаев В. «Классовый враг проникает в школу». *Народное образование*. 1990. № 2. С. 142;

партія неминуче переродилася б, як переродилися соц.-дем. партії II-го Інтернаціоналу, що не приймають такої боротьби...»²³¹.

У цей період, як і в подальшому, в усіх навчальних книгах які створювалися домінувала історія класової боротьби та боротьби проти іноземних загарбників. Водночас економічне життя, проблеми культури висвітлювалися фрагментарно. Автори, усвідомлюючи, що підготовлені ними підручники мають використовуватися в усіх республіках СРСР, включили до навчальних книг матеріали з історії народів Радянського Союзу, зберігаючи за російським народом головну роль. В результаті таких підходів до диференціації змісту тексти навчальних книг виявилися перевантаженими подіями, іменами, датами. Зокрема, у підручнику для 8-го класу містилося 155 імен історичних діячів, 629 дат, величезна кількість складних теоретичних понять, окрім того, сторінки книги перенасичені цитатами класиків марксизму-ленінізму, які використовувались в ролі беззаперечних доказів у науковій аргументації²³².

І хоча автори підручників сформували новий зміст шкільного предмета вітчизняної історії для старших класів, але не змогли диференціювати текст у відповідності до вікових особливостей учнів. Ці навчальні книги (за своєю структурою, обсягом матеріалу, стилем викладу) були більш схожими на підручники для вищої школи, ніж загальноосвітньої. Так, в підручнику «Історію СРСР» за редакцією С. Окуня (1939): *«історія нового часу розпадалася, як вказували у зауваженнях про конспект підручника нової історії товариші Сталін, Кіров, Жданов, на три частини»²³³.*

Цей підручник був і є яскравим прикладом ідеологізації.

²³¹ Сталин И. Об учебнике истории ВКП(б). Письмо составителям учебника истории ВКП(б). *Сталин И.В. Сочинения*. В 18 томах. Том 14: 1934-1940. / Под ред.: Р.И. Косополапов. Москва: Писатель, 1997. С. 185-186;

²³² Гупан Н. М. Шкільні підручники з історії в 40 – 50-ті рр. ХХ ст.: питання диференціації змісту. *Проблеми сучасного підручника*. 2013. Випуск 13. С. 73; Гупан Н.М. Шкільний підручник як джерело дослідження диференціації змісту суспільствознавчих предметів (40-50-ті рр. ХХ ст.). *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 15. / Голов. ред. І.М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. С. 186;

²³³ Окунь С.Б. История СССР. Ленинград: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1939. С. 5;

У цьому контексті особливого значення набувало вивчення саме радянського періоду, який висвітлювався детальніше, ніж попередні епохи, тим більше, що матеріал дублювався в курсі історії ВКП(б). Матеріал викладався із посиланнями на Й. Сталіна, С. Кірова, А. Жданова і з 611 сторінок 490 присвячені подіям 30-х років.

Проте, не зважаючи на посилену ідеологізацію, у 40-х роках завершилось видання шкільних підручників для старших класів з нової історії, розроблених А. Єфімовим²³⁴, І. Галкіним²³⁵ тощо. Вони були побудовані на тих же концептуальних засадах, що і підручники з історії СРСР. Курс починався з Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. і завершувався Жовтневою революцією 1917 р. в Росії. Основна увага приділялася класовій боротьбі та соціально-економічним проблемам зарубіжних країн. Висвітлюючи історичні події, автори постійно наголошували на закономірності та неминучості соціалістичних революцій, порівнювали революції у європейських країнах з жовтневими подіями 1917 р. в Росії. Періодизація нової історії ґрунтувалася на підходах, запропонованих у свій час В. Леніним, орієнтованих на те, який клас є гегемоном революційної боротьби. З урахуванням цього сам курс нової історії поділявся на дві частини: I частина – від Великої французької революції до франко-пруської війни та Паризької комуни; II частина – від Паризької комуни до перемоги Жовтневої революції і завершення Першої світової війни. Період новітньої історії починався з 1918 р. і завершувався 30-ми роками XX ст.

Слід зазначити, якщо історикам вдалося створити шкільні підручники з всесвітньої історії періоду 1870-1917 рр., то навчальні книги для старшокласників новітнього періоду всесвітньої історії (які б задовільнили керівництво Наркомосу СРСР у розв'язанні ідейно-теоретичних проблем

²³⁴ Єфімов А.В. Новая история. Учебник для 8 класса средней школы. Москва: Учпедгиз, 1940.

²³⁵ Галкин И.С., Зубан Л.И., Котович Ф.И., Хвостов В.М. Новая история. 1870 – 1917. Учебник для 9 класса средней школы. Москва, 1945.

курсу) у 40-х роках з друку так і не вийшли. За цією ситуації предмет новітньої історії у 10 класі було замінено на поглиблене вивчення курсу історії СРСР, де вітчизняна історія посіла центральне місце у шкільній історичній освіті²³⁶.

Щодо історії України, то у 1940 році видано підручник «Історія України: Короткий курс»²³⁷ під редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна та інших. Це була офіційна концепція української історії сталінського періоду, щоб *«показати на основі марксистсько-ленінської методології історичний процес, який закономірно веде до перемоги соціалістичної революції»*²³⁸. Висвітлюючи історію України, автори прагнули насамперед показати класову боротьбу в Україні, подати історію українського народу в тісному зв'язку з історією народів СРСР та показати роль національно-визвольного руху в історичному процесі України. А також підкреслювали, що виступають проти теорій безбуржуазності, безкласовості української нації та історичного процесу в Україні, висунутих рядом українських істориків (насамперед погляди М. Грушевського)²³⁹.

Вже під час радянсько-німецької війни виходять «Нарис історії України» (1942)²⁴⁰ та «Історія України. Том 1» (1943)²⁴¹, проте, в постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 року «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» ці підручники кваліфікувалися, як спроби *«відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України у тій чи іншій мірі»*²⁴².

²³⁶ Гупан Н. М. Шкільні підручники з історії в 40 – 50-ті рр. ХХ ст.: питання диференціації змісту. *Проблеми сучасного підручника*. 2013. Випуск 13. С. 74; Гупан Н.М. Шкільний підручник як джерело дослідження диференціації змісту суспільствознавчих предметів (40-50-ті рр. ХХ ст.). *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 15. / Голов. ред. І.М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. С. 186;

²³⁷ Історія України: Короткий курс / Під ред.: С.М. Белоусова, К.Г. Гуслистого, О.П. Оглобліна, М.Н. Петровського, М.І. Супруненка, Ф.О. Ястребова. Київ: Вид-во АН УРСР, 1940;

²³⁸ Історія України: Короткий курс / Під ред.: С.М. Белоусова, К.Г. Гуслистого, О.П. Оглобліна, М.Н. Петровського, М.І. Супруненка, Ф.О. Ястребова. Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. С. 3;

²³⁹ Гупан Н.М. Шкільний підручник як джерело дослідження диференціації змісту суспільствознавчих предметів (40-50-ті рр. ХХ ст.). *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 15. / Голов. ред. І.М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. С. 187;

²⁴⁰ Нарис історії України. / Редкол.: К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1942;

²⁴¹ Історія України. Том 1. / Ред. М. Н. Петровський. АН УРСР. [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1943;

²⁴² Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С. 132;

Схожі звинувачення щодо підручника з історії України лунали і на XII з'їзді КП(б)У 22 січня 1934 року: *«Остаточно розтрощені концепції, які ідеалізують Центральну Раду, розтрощено концепції так званої Яворщини, сухино-хоменщини, але в підручниках, які вивчають історію класової боротьби на Україні виправлень ще нема, ще й на сьогоднішній день недосвідчений викладавець середніх учбових закладів, а іноді й вищих користується цим підручником. [...] в підручнику «Історія України» том I ВУАМЛІНЕ [...] протаскується нацдемівська пропаганда, вкладається певні елементи нацдемівщини в голови студентів»*²⁴³. Хоча єдиним дозволеним підручником з історії України тривалий час, був підручник М. Яворського, котрий написаний з марксистського підходу, і за думкою О. Удод походив з когорти національних підручників, бо зберігав ідею національної історії²⁴⁴.

Не задовольняли радянську владу підручники і з «Української літератури». Нарком освіти УРСР В. Затонський критикував українські підручники з літератури за відсутність творів російських письменників і поетів, розцінюючи працю авторів як *«свідому лінію на розрив культурних зв'язків із РСФСР»*, а також присутня у підручниках *«зовнішня, дешева, компілятивна цитатна політизація, до того ж на базі махрового, щиро-українського націоналізму...»*²⁴⁵.

Аналізуючи іншу навчальну й навчально-методичну літературу можна відмітити, що вона так само не оминула тенденцію «боротьби з ворогами народу» й подібними «буржуазними та контрреволюційними» явищами. У своєму змісті, автори намагалися формувати нову «радянську людину» починаючи з початкової школи. Зокрема, у згаданому «Букварі. Для 1 року навчання» (1932), де попре ідеологічне наповнення змісту вміщуються тексти, які безпосередньо закликали до боротьби «з ворогами народу»,

²⁴³ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 430, арк. 166;

²⁴⁴ Удод О.А. Історія і духовність. Київ: Генеза, 1999. С. 50;

²⁴⁵ Невінчана І. Боротьба української інтелігенції проти тоталітаризму в сфері шкільної освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: До 15-річчя кафедри історії України Інституту історичної освіти*. Серія № 6. Історичні науки: 36. наукових праць. 2005. Випуск 2. С. 188;

зокрема з «куркулями». Так, у главі «Геть куркулів!» наголошують, що: *«Куркуль – наш ворог. Він шкідник на заводі, він шкідник на селі у колективі. – Коли у колективі імені Сталіна лани орали, куркулі машину зламали ...»*²⁴⁶.

В навчальній книзі А. Плаксина «Ударник. Буквар для дорослих» (1932) вказується, що *«Куркуль та шкідник скрізь хоче пролізти, скрізь хоче мати вплив. Та не заховатися їм від пильного ока пролетарського. Пролетарі викривають і викорінюють їх. [...] А в колективах та радгоспах нема місця куркулям. [...] Райони й села суцільної колективізації – це передові загони в ліквідації куркільні як кляси»* [мовою оригіналу]²⁴⁷. А в главі «Ліквідувати куркулів» читаємо: *«Ми знаємо добре – спільна праця дасть більш прибутку від землі. А головне у нас – як клясу ліквідувати куркулів»* [мовою оригіналу]²⁴⁸.

Книга Л. Якимчука «Розорані межі» (1930)²⁴⁹ вміщує розділ «На основі суцільної колективізації ліквідуємо куркуля як клясу!», де низка текстів мають гасло по знищенню куркулів як класу. Наприклад оповідання: «До ворогів жалю нема», «Ворог скаженіє» чи «Ворог у тилу».

Тетяна Антонюк вказує на те, що у цей час відбувається викидання дитячої казки, як матеріалу для дитячого читання, і натомість висувається на перше місце як дитяча література політичні книжки, які знайомили б дітей з дитячим комуністичним рухом, з боротьбою пролетаріату проти буржуазії, проти релігії. На думку влади під час боротьби з «ідеологічною спадщиною» казка *«не рахується з дійсним світом та його законами, а, навпаки, утворює особливий «ідеальний світ», а це, утруднює дитині розуміння тої дійсності, в оточенні якої вона перебуває»*²⁵⁰. Сірополко С. у своїй праці демонструє це

²⁴⁶ Буквар. Для 1 року навчання. / Укладачі: І. Гук, Л. Бортнік, Н. Стефанович. Харків: Радянська школа, 1932. С. 22;

²⁴⁷ Плаксін А.Я. Ударник. Буквар для дорослих. 2-ге видання. Харків: Радянська школа, 1932. С. 33;

²⁴⁸ Плаксін А.Я. Ударник. Буквар для дорослих. 2-ге видання. Харків: Радянська школа, 1932. С. 35;

²⁴⁹ Якимчук Л. Розорані межі. Робоча книжка з мови та суспільствознавства для сільських політосвітніх шкіл першого ступеня. Частина 1. Харків: ДВ «Радянська школа», 1930;

²⁵⁰ Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянізації освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). Спеціальність 09.00.12 - Українознавство. Дис. канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. С. 100;

на прикладі казки «Івасик-Телесик»²⁵¹. Подібний приклад, в рамках антирелігійної політики радянської влади, можна бачити і в казці Івана Маловічко «Проти релігії в нас і мама і Тарас» (1931)²⁵².

У той же час, М. Миронов у статті «Про дитячу літературу» (1931), наводячи приклад казок про революцію пише, що *«... в усіх цих книжках революцію роблять виключно діти. Діти в цих книжках і підпілля організують, і бандитизм винищують, і в громадянській війні беруть таку участь, що без них, мабуть не було б і перемоги. ... Навряд чи можна сподіватись, що сучасні діти не відчують усієї отієї солоденької фальші дидактичних оповідань, де в центрі подій стоїть дитина»*²⁵³. І даючи належну оцінку політичній дитячій літературі вказував на те, що *«треба зрештою зробити і в дитячій літературі діалектичний матеріалізм такою ж основною передумовою всякої творчості, як і в інших галузях...»*²⁵⁴.

Подібна теза спостерігається і в постанові Колегії Наркомату освіти УСРР від 10 травня 1933 року на доповідь видавництва «Молодий Більшовик» «Про дитячу літературу»: *«Дитяча література досі має цілу низку хиб. [...] автори ... підмінюють їх художню розробку схематичним показом об'єктів соціалістичного будівництва, надмірною зовнішньою політизацією, наповнюють її скучною дидактикою...»*²⁵⁵.

Саме в цей період, книга, яка не задовольняла вимог партії й радянського уряду ставала ворожою, а її автори «ворогами народу» та до них, як і до книги, застосовували репресивні методи, зокрема їх вилучали як «шкідливі» з бібліотек і вільного продажу. Першим, хто запропонував й

²⁵¹ Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. С. 665;

²⁵² Сподарець М. П. Проблеми казки і дитячої літератури в українському ідеологічному дискурсі 1920 - поч. 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна*. Серія Філологія. 2014. № 1127. Випуск 71. / Ред. кол.: Безхутрий Ю.М., Шеховцова Т.А., Борзенко О.І. та інші. Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2014. С. 227;

²⁵³ Миронов Мик. Про дитячу літературу. *Комуністична освіта*. 1931. № 5-6. С. 181, 182;

²⁵⁴ Миронов Мик. Про дитячу літературу. *Комуністична освіта*. 1931. № 5-6. С. 184; Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. С. 666;

²⁵⁵ Постанова Колегії Наркомату освіти УСРР від 10 травня 1933 року на доповідь видавництва «Молодий Більшовик» «Про дитячу літературу». *ЦДАВО України*. Фонд 166, опис 11, справа 24, арк. 7-8. Арк. 7;

склав список «шкідливих» книжок зокрема для дітей була Н. Крупська²⁵⁶. В подальшому за рішеннями Главліта при Наркомату освіти УРСР постійно відбувалося вилучення «шкідливої» літератури, насамперед суспільно-політичного характеру. Так, у рамках «боротьби з контрреволюцією», відповідно до спеціальної постанови ЦК КП(б)У здійснювали перегляд підручників для німецьких шкіл²⁵⁷. Іншою постановою Політбюро ЦК КП(б)У менше чим за рік після смерті наркома освіти УСРР М. Скрипника з усіх масових бібліотек та книгарень були вилучені всі його праці, а окремі примірники його книг були передані в спецфонди бібліотек²⁵⁸.

Окрім того, постійно відбувалося на зібраннях колективу обговорення із засудженням окрім самих дій «ворога народу», їх праць. В своїй доповіді 21 листопада 1933 року на об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У віцепрезидент ВУАН О. Шліхтер про підручник з економіки професора Михайла Васильовича Чичкевича говорить: *«У підручнику «Політекономії» Чичкевіч протягав рубінську контрреволюційну ідеалістичну теорію про те, що просте товарне господарство не є історично передуюче капіталізму і логічний вихідний пункт його дослідження, а є лише абстракція від капіталізму. Він ототожнює і просте товарне господарство з товарно-капіталістичним, звідси ототожнює протиріччя простого товарного господарства з протиріччями капіталістичного господарства. Це необхідно було Чичкевічу для того, щоб звести капіталістів і робітників до ролі простих безпосередніх товаровиробників і тим самим, приховати глибоке протиріччя, що існує між робітниками і капіталістами. Це положення потрібне було Чичкевічу, далі, для того, щоб обґрунтувати контрреволюційну теорію троцькізму про неможливість соціалістичної переробки дрібного селянського господарства, як господарства*

²⁵⁶ Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. К.: Знання України, 2003. С. 40;

²⁵⁷ Сергійчук В. Геноцид національних меншин у радянській Україні в 20-80 рр. XX ст. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Серія: Українознавство. 2001. Вип. 5. С. 56.

²⁵⁸ Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданнями, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. № 1/2 (10/11). С. 136-137;

капіталістичного, і тим самим обґрунтувати неможливість побудови соціалізму в нашій країні ...»²⁵⁹. А на XII з'їзді КП(б)У (1934) вказувалося: «Чичкевич лютий ворог нашої партії [...] міг на протязі останніх років в своїх друкованих працях, в своїх курсах – лекціях часто-густо приховано, але більше в відвертій формі вести контрреволюційну пропаганду»²⁶⁰.

Самого Михайла Чичкевича, професора економіки, заступника директора Інституту червоної професури ВУАМЛІНА, було заарештовано органами ДПУ 3 листопада 1933 року за звинуваченням у належності до «Української Військової організації» («УВО») і 3 березня 1934 року засуджено до вищої міри покарання – розстрілу²⁶¹.

Звинувачуванням слугувало і використання викладачами у своїй професійній діяльності підручників та наукових праць «ворогів народу». В резолюції пленуму парткому Київського індустріального інституту від 23 жовтня 1934 року зазначалося: «Викладачі економполітики соціально-економічної кафедри Київського політехнічного інституту тт. Борсук, Данілович та Мальцев рекомендували студентам для проробки з курсу економполітики статтю Богараза з підручника ВУАМЛІНа під редакцією викритого контрреволюціонера троцькіста Вінокура, Осадчого та Шахара, який (підручник) являє собою продукцією контрреволюційного троцькістсько-націоналістичного блоку»²⁶².

Викладач Київського польського педагогічного інституту Матьяс у 1934 році був недопущений до праці, у зв'язку з «припущенням грубих помилок у викладанні польської мови та протягування ідеології контрреволюційного фашизму, механічному застосуванням підручника з польської мови Лося на курсах піднесення кваліфікації вчителів»²⁶³.

²⁵⁹ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 421, арк. 68;

²⁶⁰ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 436, арк. 362;

²⁶¹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44228фп, том 3, арк. 73;

²⁶² Безперервно підносити більшовицьку пильність. Нещадну відсіч протаскувачам троцькістської контрабанди (з резолюції пленуму парткому КП від 23 жовтня). *Пролетарський студент*. 1934. 5 листопада (№ 12). С. 2;

²⁶³ Наказ № 14 від 25 серпня 1934 р. *ДАМК*. Фонд Р-920, опис 13, справа 39, арк. 13зв.;

Подібне відбувалося в усіх регіонах радянської України. Зокрема, у грудні 1933 р. методична рада Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ухвалила постанову «Про шкідницькі настанови підручника В.П. Храневича «Курс загальної зоології» (1930 рік) у світлі марксистсько-ленінської методології». Чи не найголовнішим звинуваченням було те, що він був виданий українською мовою. Одночасно підкреслювалося, що підручник написаний за «буржуазною методологією». Як наслідок, 13 липня 1934 р. на зборах студентів-заочників біологічного відділу слухалося питання «Про шкідницькі настанови підручника В.П. Храневича “Курс загальної біології”», на яких зазначалося, що підручник насичений «націоналістичною термінологією», у ньому «помітна тенденція до затушовування здобутків соціалістичної науки Радянського Союзу, до недооцінки досягнень і друкованого слова братерської РСФРР». А від так збори ухвалили вважати підручник «шкідливим» і не допускати до використання в навчальних закладах²⁶⁴.

²⁶⁴ Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920-1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 2 (33). С. 385;

2.2. Використання засобів масової інформації у пропаганді політичних репресій в освітньо-науковому просторі

Невід’ємною складовою державної системи, ідеологічною трибуною культурно-освітньої та політико-виховної роботи серед населення були і засоби масової інформації, у тому числі педагогічні. Про що неодноразово наголошували в своїх виступах Н. Крупська, А. Луначарський, П. Блонський та інші радянські педагоги й урядовці того часу. Так, Крупська Н. називала педагогічну пресу засобом педагогічної пропаганди та рекомендувала використовувати публіцистичні матеріали в навчальній роботі з тим, щоб у *«живих образах дати молоді можливість зрозуміти все, що відбудеться навколо неї»*²⁶⁵. Доктор педагогічних наук Світлана Лобода вказувала, що *«Визначною рисою педагогічної преси того часу є те, що вона мала культурно-просвітницький характер»*²⁶⁶. А газета «Народний учитель» писала: *«Поволі й професійна преса стає рупором комуністичних ідей»*²⁶⁷.

Газети та журнали мали давати читачам загальноприйняті партією лозунги та положення, паралельно розгортаючи пропаганду «основ ленінізму», а в подальшому «культу особистості» Й. Сталіна.

Як зазначає доктор історичних наук Світлана Маркова особливістю преси другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. було те, що вона розмовляла з пересічними громадянами у мирний час, як із солдатами на війні, використовуючи гасла, заклики, звернення, команди²⁶⁸. Стосувалося це і дитячої, і молодіжної, і педагогічної преси. Проте нова українська журналістика, зокрема і педагогічна, не тільки створювалася, а й працювала в складних умовах ідеологічної боротьби та економічної нестачі.

²⁶⁵ Лобода С. Педагогічна преса 1920–1930 рр. як засіб формування суспільно-політичної свідомості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(1). С. 218;

²⁶⁶ Там само. С. 222;

²⁶⁷ День преси. *Народний учитель. Тижневий додаток*. 1927. № 18 (122) (5 травня). С. 1;

²⁶⁸ Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. докт. іст. наук. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2015. С. 270;

Аналізуючи тематику публікацій 1920-1930-х років у контексті даного дисертаційного дослідження, можна умовно поділити їх на дві частини.

З одного боку, це публікації, щодо висвітлення показових судових процесів як методу впливу й психологічного тиску на суспільство та активної боротьби радянської влади з «ворогами народу». Саме на боротьбу з «ворогами народу» наголошував в своїй доповіді «Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників» на пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року Й. Сталін, де головними ворогами радянської держави оголосив троцькістів. Доповідь була надрукована не тільки на сторінках всеукраїнської суспільно-політичної газети «Комуніст»²⁶⁹, а й в спеціалізованих педагогічних виданнях, наприклад: в газеті «Шлях до знання» (м. Київ)²⁷⁰, журналі «Комуністична освіта» (м. Київ)²⁷¹ тощо.

Висвітлення показових судових процесів регулювалося відповідними постановами й розпорядженнями. Напередодні березневого Пленуму ЦК ВКП(б) 22 січня 1937 року була прийнята постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про процес у справі Пятакова, Радека, Сокольнікова, Серебрякова й інших», в якому було визначено порядок висвітлення у засобах масової інформації його матеріалів²⁷². Що було виконано на всіх рівнях. Окрім ходу процесу, що висвітлювався в газеті «Известия» (м. Москва)²⁷³, друкуються відгуки на хід процесу²⁷⁴. Відповідно подібні публікації з'являються в багатьох виданнях усього СРСР. В газеті «Комуніст» (м. Київ) 25 січня 1937 року з'являються

²⁶⁹ Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуніст*. 1937. 29 березня (№ 73). С. 1-2;

²⁷⁰ Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Шлях до знання*. 1937. 4 квітня (№ 10). С. 1-5;

²⁷¹ Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуністична освіта*. 1937. № 3 (березень). С. 1-20;

²⁷² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва: МФД, 2004. С. 54;

²⁷³ Процесс антисоветского троцкистского центра. *Известия*. 1937. 24 января (№ 21). С. 2-3; 25 января (№ 22). С. 2-3; 26 января (№ 23). С. 2-4; 27 января (№ 24). С. 2-3; 28 января (№ 25). С. 2-4; 29 января (№ 26). С. 2-5; 30 января (№ 27). С. 1-3;

²⁷⁴ Троцкистские изверги, душители народа. *Известия*. 1937. 26 января (№ 23). С. 1; Врагов народа, изменников Родины, наймитов фашизма – стереть с лица Земли! *Известия*. 1937. 26 января (№ 23). С. 4;

статті: «У Прокуратурі СРСР»²⁷⁵, «Процес антирадянського троцькістського центру»²⁷⁶.

Підхопили це дитячі та освітні видання. 24 січня 1937 року в газеті «Юний піонер» (м. Харків) з'являються перші статті, що висвітлюють хід процесу: «Люті вороги, зрадники Батьківщини»²⁷⁷, «Почався процес антирадянського троцькістського центра»²⁷⁸. А газета «Радянський студент»²⁷⁹ повідомляє про закінчення слідства у справі та початку судових засідань.

Така тенденція відбувалася і щодо чисельних відгуків та настанов в підтримку судового вироку²⁸⁰. Зокрема, в газеті «Юний піонер»²⁸¹ та «Шлях до знань»²⁸² друкують вирок суду.

Подібне висвітлення показових судових процесів в засобах масової інформації не було новим. Так, 26 квітня 1921 року в газеті «Комуніст» (м. Харків) з'являється стаття «Справа «Національного центру»»²⁸³ з фрагментами свідчень та початку судового розгляду. Надалі, цей процес доволі широко висвітлюється в засобах масової інформації.

Ще більшу хвилю публікацій, щодо освітян, спостерігаємо у 1929-1930-х роках відносно висвітлення судового процесу у справі «Спілка визволення України». Цикли статей під загальною назвою «Справа «Спілки визволення України» з'являються в газетах «Вісті»²⁸⁴, «Комуніст»²⁸⁵.

²⁷⁵ У Прокуратурі Союзу РСР. *Комуніст*. 1937. 25 січня (№ 20). С. 2;

²⁷⁶ Процес антирадянського троцькістського центру. Вечірнє засідання 23 січня. *Комуніст*. 1937. 25 січня (№ 20). С. 2;

²⁷⁷ Люті вороги, зрадники Батьківщини. *Юний піонер*. 1937. 24 січня (№ 9). С. 1;

²⁷⁸ Почався процес антирадянського троцькістського центра. *Юний піонер*. 1937. 24 січня (№ 9). С. 4;

²⁷⁹ У прокуратурі Союзу РСР. *Радянський студент*. 1937. 21 січня (№ 3). С. 2;

²⁸⁰ Ворогам народу нема пощади. *Шлях до знання*. 1937. 2 лютого (№ 4). С. 1; Справедливий вирок (з вироку військової колегії Найвищого суду Союзу РСР у справі антирадянського троцькістського центру). *Юний піонер*. 1937. 1 лютого (№ 11). С. 2;

²⁸¹ Вирок народу. *Юний піонер*. 1937. 1 лютого (№ 11). С. 1; Говорить державний обвинувач – прокурор Союзу РСР тов. А.Я. Вишинський. *Юний піонер*. 1937. 1 лютого (№ 11). С. 2;

²⁸² Вирок. *Шлях до знань*. 1937. 2 лютого (№ 4). С. 5;

²⁸³ Справа «Національного центру». *Комуніст (м. Харків)*. 1921. 26 квітня (№ 90). С. 2;

²⁸⁴ Справа «Спілки визволення України». *Вісті ВУЦВК*. 1930. 9 квітня (№ 81). С. 4; 10 квітня (№ 82). С. 3; 11 квітня (№ 83). С. 3-4; 12 квітня (№ 84). С. 5-6; 13 квітня (№ 85). С. 3-4;

²⁸⁵ Справа «Спілки визволення України». *Комуніст*. 1930. 10 березня (№ 68). С. 2;

Так започатковується ідеологічна кампанія переслідування творчої науково-педагогічної інтелігенції. «Сількори» та «робсількори» отримали можливість для «волевиявлення» класового гніву щодо «ворогів народу»²⁸⁶.

В статті «СВУ в боротьбі за дітей» (1930) заарештованих педагогів було однозначно названо «націоналістичне антирадянське вчительство»²⁸⁷. А 1-шу київську трудову школу, яку очолював В. Дурдуківський, вважали розсадником національних ідей, центром «національного виховання» й «національного визрівання» саме «буржуазно-поміщицьких груп молоді» - «острівцем молодих петлюренят»²⁸⁸. У замітці «Куркуленки та поповичі – «зміна» «СВУ»» (1930) уточнювали, що «... склад учнів добирався таким чином, щоб пролетарським дітям було дуже важко досягнути»²⁸⁹.

Потужну хвилю з висвітленням показових судових процесів, зокрема у Москві, спостерігаємо і в добу «Великого терору» 1937-1938 років. Про це свідчать, наприклад, статті: «За зраду Батьківщини – смерть»²⁹⁰, «Гнів великого народу»²⁹¹, «Голос радянської інтелігенції (Із резолюції зборів вчителів шкіл шахти ім. Сталіна)»²⁹² тощо.

Крім того, нагадування про «ворогів народу» спостерігається постійно і систематично у невеличких замітках і статтях. Прикладом є статті: «Викоренити хиби в роботі й керівництві освітою дорослих»²⁹³, «Ліквідувати наслідки шкідницької діяльності ворогів»²⁹⁴.

При цьому демонструється «героїчність» працівників НКВС, як у статті: «Вся країна палко вітає славного соратника великого Сталіна – М. І.

²⁸⁶ Кузьменко М.М. Участь освітян в політико-ідеологічних кампаніях 20-30-х рр. XX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. Випуск 3. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. С. 94;

²⁸⁷ Кільколіх Б., Фільштинська А. СВУ в боротьбі за дітей. *Комуніст*. 1930. 17 березня (№ 75). С. 2;

²⁸⁸ Кузьменко М.М. Участь освітян в політико-ідеологічних кампаніях 20-30-х рр. XX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. Випуск 3. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. С. 96;

²⁸⁹ Куркуленки та поповичі – «зміна» «СВУ». *Київський піонер*. 1930. 18 березня (№ 14). С. 2;

²⁹⁰ За зраду Батьківщини – смерть. *Шлях до знання*. 1937. 16 червня (№ 17). С. 1;

²⁹¹ Гнів великого народу! *Шлях до знання*. 1937. 16 червня (№ 17). С. 2;

²⁹² Голос радянської інтелігенції (Із резолюції зборів вчителів шкіл шахти ім. Сталіна). *Стахановська вахта*. 1938. 11 березня. С. 1;

²⁹³ Викоренити хиби в роботі й керівництві освітою дорослих. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 1;

²⁹⁴ Цимбал А. Ліквідувати наслідки шкідницької діяльності ворогів. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 3;

Єжова»²⁹⁵, «Великий радянський народ на порох зітре ворогів»²⁹⁶ або прокуратури, яка «нібито» була на варті соціалістичної законності, про що прокурор УРСР Л.І. Яченін пише: «... Соціалістична законність є могутнім важилем у боротьбі за високу соціалістичну культуру, ... за остаточне викорінення ворогів і ліквідацію наслідків їх шкідницької діяльності...»²⁹⁷.

На сторінках ЗМІ друкуються чисельні повідомлення про «уявне» шкідництво та контрреволюційну діяльність учителів й викладачів, про виявлення класового ворога в системі освіти, про фашистських лазутчиків, що проникли до школи і вузів.

Так, в газеті «Правда» у статті «Політичне виховання учителів окупиться сторицею» за 11 травня 1935 року підкреслюють, що *«поряд з передовиками, поряд з величезною більшістю вчителів, віддано працюючих, є чужаки, класово ворожі радянському ладу особи, які, пробравшись у школу, ведуть роботу по розкладенню і дезорганізації наших дітей»*²⁹⁸.

Схожі думки читаємо і в статті професора Київського інституту соцвиховання О. Кулініч «Педагогіка українського фашизму» відносно членів «Спілки визволення України» В. Дурдуківського, Г. Гринько та інших освітніх діячів. Де їх проголошено *«теоретиками педагогіки українського фашизму»*, і розпочата *«нещадна, непримиренна боротьба»* з національно свідомою педагогічною громадськістю й українською інтелігенцією взагалі²⁹⁹.

Наголошуючи, що для В. Дурдуківського *«мета виховання - велика вічна, незмінна; характер самого виховання – гармонійне. Джерело – феодално-аристократична Греція. Борці за ню – буржуазні, різного татунку, педагоги. Все це яскраво промовляє про себе. В супереч ясним, чітким класовим настановленням радянської педагогіки щодо мети й*

²⁹⁵ Вся країна палко вітає славного соратника великого Сталіна – М.І. Єжова. *Шлях до знання*. 1937. 28 липня (№ 21). С. 1;

²⁹⁶ Великий радянський народ на порох зітре ворогів. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 1;

²⁹⁷ Яченін Л.І. Бути на варті соціалістичної законності. *Комуніст*. 1938. 29 січня (№ 23). С. 3;

²⁹⁸ Макаєв В. «Классовый враг проникает в школу». *Народное образование*. 1990. № 2. С. 143;

²⁹⁹ Кулініч О.С. Педагогіка українського фашизму (Теорія виховання «С.В.У.»). *Комуністична освіта*. 1931. № 5-6. С. 39-40;

виховання завдань, маємо тут неприкриту пропаганду буржуазії, ідеалістичні теорії, під прапором якої, ховаючись за гучні слова якої, буржуазія обробляла маси в своїх інтересах, в інтересах експлуаторської верхівки»³⁰⁰.

Цю тезу О. Кулініча повторює С. Чавдаров у статті «Шкідництво на педагогічному фронті: («Педагоги» з СВУ)»³⁰¹.

Фактично спостерігаємо активізацію боротьби проти інакомислення та знищення «ворогів народу» в системі освіти, що яскраво прослідковується у статтях: «Базікання замість справжньої боротьби з буржуазними націоналістами. На зборах парторганізації Наркомосу УРСР»³⁰², «Буржуазні націоналісти в облнаросвіті»³⁰³, або «Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані»³⁰⁴, «Очистити університет від ворогів явних і замаскованих»³⁰⁵, «Оздоровити Київський державний університет»³⁰⁶.

Додатковим засобом пропаганди репресій та боротьби «з ворогами народу» було видання окремих брошур. У 1937 році видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодий Більшовик» видає брошуру «Троцькістська банда реставраторів капіталізму», де в першому розділі подають цілі й методи «ворогів народу – троцькістів», а у статті М. Ерколі «Уроки процесу троцькістського-зінов'євського терористичного центру» наводять заяву Георгія Дімітрова: «Суд над терористами – агентами фашизму – складова частина антифашистської боротьби міжнародного робітничого класу»³⁰⁷.

³⁰⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд 10, справа 1076, арк. 10

³⁰¹ Чавдаров С. Шкідництво на педагогічному фронті: («Педагоги» з СВУ). *Комуністична освіта*. 1931. № 5/6. С. 40-48;

³⁰² Базікання замість справжньої боротьби з буржуазними націоналістами. На зборах парторганізації Наркомосу УРСР. *Комуніст*. 1937. 16 вересня. С. 2;

³⁰³ Шухман С. Буржуазні націоналісти в облнаросвіті. *Пролетарська правда*. 1937. 9 жовтня (№ 233). С. 4;

³⁰⁴ Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані. *Чорноморська комуна*. 1937. 30 вересня (№ 225). С. 2;

³⁰⁵ Глейзер С. Очистити університет від ворогів явних і замаскованих. *Соціалістичні Харківщина*. 1937. 9 січня (№ 23). С. 3;

³⁰⁶ Демченко Т. Оздоровити Київський державний університет. *Комуніст*. 1938. 27 січня (№ 21). С. 2;

³⁰⁷ Ерколі М. Уроки процесу троцькістсько-зінов'євського терористичного центру. *Троцькістська банда реставраторів капіталізму*. / Відповідал. за вип. Мадфес М. Київ: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», 1937. С. 81

Певною реакцією на такі публікації та видання є прогнозовані й контрольовані мітинги, засідання в установах й організаціях, на яких висловлюють своє ставлення до «ворогів народу», які були доволі емоційними, гнівними, з вимогою покарання. Так, в газетах «Комуніст» та «Чорноморська комуна» повідомлялось, що 23 листопада 1929 року в Харкові на мітингу студентів й викладачів вищих навчальних закладів спалювалися солом'яні фігури Єфремова й Чеховського. А голова ДПУ УРСР В. Балицький закликав студентів *«очиститися від всякого бруду і ще наполегливіше будувати українську пролетарську культуру»*³⁰⁸. В статті «Расстрелять торговцев родиной» учні 10-А класу повної середньої школи м. Сніжне Донецької області вимагають *«фізичного знищення усіх членів паралельного троцькістського центру...»*³⁰⁹.

Такі публікації, насамперед, нарощували масовий психоз, істерію, народне незадоволення та атмосферу загальної «пильності». Про яку, пише газета «Юний піонер»: *«Ніколи не забувати про капіталістичне оточення, - ось чому вчить нас товариш Сталін»* і далі *«Ось чому кожен з нас повинен виховувати себе пильним і завжди готовим дати відсіч ворогові»*³¹⁰.

Мета усього цього було виявити так званих «ворогів народу», що виправдовувало виявлення «антирадянських», «фашистських», «терористичних» організацій не тільки в великих містах, а й в невеличких селищах й містечках. Це дозволяло центральній владі спитати за «перегиби» з місцевих партійних організацій у випадку зміни політичного курсу. Переважно матеріали про викриття «ворогів народу» не затуляли події, що відбувалися в житті країни. На сторінках газет й журналів друкувалося багато іншого матеріалу: про події в Іспанії, про досягнення в промисловості й сільському господарстві, про культурне життя, про навчально-виховний процес та досягнення в освіті.

³⁰⁸ Жертвы репрессий. / Отв. ред. Шемшученко Ю.С. Киев: Юринформ, 1993. С. 161;

³⁰⁹ Расстрелять торговцев родиной. *Стахановская вахта*. 1937. 29 января (№ 23). С. 4;

³¹⁰ Пильність насамперед. *Юний піонер*. 1937. 15 квітня (№ 36). С. 1;

Та використовуючи пропаганду, агітацію, у поєднанні з політичним переслідуванням й репресіями, радянська влада мала великий вплив на свідомість людей, здійснюючи величезний тиск на душу й серця радянських громадян, їх психіку, особливо дитячу. Григорій Леонтійович Тараненко, 1920 року народження, мешканець м. Сніжне Донецька область, згадував: «... *Якось прийшовши на заняття, я почув, що на шахті відбулася велика аварія, ... винним в ній – ворог народу – головний інженер Іоффе. Його донька, як і її подруга, донька директора шахти, вчилися в нашій школі. Вони частенько разом розмовляли й ходили на перервах. Але після аварії ситуація різко змінилась. Я спостерігав, як на перерві донька головного інженера стояла біля стінки одна, а подруга до неї близько не підходила. Діти з молодших класів бігали й кричали «Ворог народу, ворог народу». Дівчина від цього буквально ридала, але їй ні хто не співчував й не жалів...»³¹¹.*

Інформаційна довідка про виховання дітей у школах Петрівського району Київської області та у Ольгопольському районі Вінницької області від 7 квітня 1937 року повідомляла, що на Вінниччині «Ученицю Заречанську звинуватили в пособництві лише за те, що вона дивилася у вікно, коли вели арештованого контрреволюціонера Зінченко (з рішення обкому КП(б)У)»³¹².

Відповідно пошук «ворогів народу» на сторінках друкованих видань потребував певної персоналізації. У зв'язку з цим, можна констатувати, що друга група публікацій, пов'язана з політичним переслідуванням й цькуванням у засобах масової інформації конкретних осіб, починаючи від наркома освіти і закінчуючи до звичайного викладача вузу чи учителя школи. Серед таких прикладів можна назвати постать академіка, освітянина й науковця – Сергія Єфремова³¹³.

³¹¹ Чорне золото Григорія Тараненко. *Сніжнянське життя*. 2011. 6 квітня (№ 26). С. 2;

³¹² ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 7098, арк. 7;

³¹³ Протест проти виступів Єфремовщини. *Народній учитель*. 1928. 18 листопада (№ 48). С. 1; Н.Н. Єфремовщину засуджено. *Народній учитель*. 1928. 19 грудня (№ 51). С. 2; Хвиля А. Союз визволення України – загін світового фашизму. *Комуніст*. 1930. 10 лютого (№ 40). С. 3; Хвиля А. За більшовистську пильність на фронті творіння української культури. *Комуністична освіта*. 1933. № 5. С. 3-10; Хвиля А. Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. *Комуністична освіта*. 1933. № 6. С. 16-27;

Іншим яскравим прикладом політичного переслідування, з боку влади, у засобах масової інформації доби «Великого терору», може слугувати постать завідувача кафедри акушерства і гінекології Київського медичного інституту, професора Олександра Івановича Крупського, до якого влада застосувала морально-психологічне цькування, як один з різновидів політичних репресій.

23 вересня 1937 року в газеті «Пролетарська правда» друкують статтю «Подвійна «бухгалтерія» професора О. Крупського. Шкідницька діяльність дворушника і його ворожого «ядра» в акушерсько-гінекологічній клініці № 1 Київського медичного інституту», яка стала першою публікацією політичного цькування. Це стало приводом для проведення зборів колективу факультетської терапевтичної клініки медичного інституту на яких директор клініки, академік М.Д. Стражеско *«висловив своє глибоке обурення підлою дворушницькою діяльністю замаскованого буржуазного націоналіста Крупського, що протягом багатьох років вів розкладницьку роботу в стінах медичного інституту»*³¹⁴. В резолюції зборів *«колектив клініки вимагає негайного звільнити Крупського з кафедри, позбавити звання професора та зняти його з роботи в медичному інституті»*³¹⁵.

Схожі збори відбулися і в очній клініці медичного інституту, де директор клініки, професор М.А. Левицький вказував, що: *«Крупський – ховаючись за ширмою медичного інституту, фактично вів розкладницьку антирадянську роботу протягом останніх років. Про це дехто знав, дехто сигналізував, але ворога не виявили як слід...»*³¹⁶.

В резолюції загальних зборів лікарів акушерсько-гінекологічної клініки медичного інституту вказувалось: *«Викриття підлабузника Крупського, який оточив себе лютими ворогами народу, сигналізує про те, що в рядах лікарів ще є немало ворогів, які притаїлися і нишком шкодять*

³¹⁴ Крупському не місце серед радянських науковців. *Пролетарська правда*. 1937. 24 вересня (№ 221). С. 4;

³¹⁵ Крупському не місце серед радянських науковців. *Пролетарська правда*. 1937. 24 вересня (№ 221). С. 4;

³¹⁶ До кінця розплутати кубло буржуазних націоналістів у медичному інституті. *Пролетарська правда*. 1937. 24 вересня (№ 221). С. 4;

соціалістичній батьківщині. Найперше наше завдання – знищити цю погань, широким розгортанням критики ліквідувати всі дефекти у практичній роботі. Таким, як Крупський, не повинно бути місце серед чесних радянських працівників»³¹⁷.

Підсумок цього політичного переслідування було повідомлено у замітці газети «Пролетарська правда» 28 вересня 1937 року, де писали, що «Дирекція інституту ухвалила зняття Крупського з роботи в медінституті»³¹⁸.

Незабаром О. Крупський був заарештований органами НКВС та через декілька місяців отримав свободу, проте йому заборонили жити і працювати в Україні. З великими труднощами вченому вдалося знайти роботу у Воронежі в обласному інституті материнства і дитинства. У подальшому, після тривалих погоджень, стає професором Воронежського медичного інституту і директором клініки акушерства і гінекології (1939-1943). Під час радянсько-німецької війни у 1943 році помирає у Москві³¹⁹.

³¹⁷ Плямуємо дворушника – петлюрівця Крупського. *Пролетарська правда*. 1937. 26 вересня (№ 222). С. 4;

³¹⁸ Буржуазного націоналіста Крупського знято з роботи. *Пролетарська правда*. 1937. 28 вересня (№ 224). С. 4;

³¹⁹ Амосова К. «Великий терор» 1936-38 років серед академічної спільноти Київського медичного університету. Частина II. *Національний медичний університет імені О.О. Богомольця*. [Електронний ресурс]. URL: <http://nmu.ua/nmu-175/kateryna-amosova-velykuj-teror-1936-38-rokiv-sered-akademichnoyi-spilnoty-kyuyivskogo-medychnogo-universytetu-chastyna-ii/>; Дата перегляду 02.11.2018;

Висновки до 2 розділу

Узагальнюючи матеріал розділу можна констатувати, що в 1920-1930-х роках в шкільній та вищій освіті України були притаманні наступні проблеми:

- 1) Ідеологічне панування і перевантаженість суспільно-політичним компонентом навчально-виховного процесу в закладах освіти;
- 2) Надмірна політизація та високі ідеологічні критерії до змісту навчального та навчально-методичного забезпечення учбового процесу вищої та шкільної освіти України;
- 3) Пропаганда боротьби «з ворогами народу», зокрема з «куркулями» або «троцькістами», в суспільно-політичних, галузевих, профільних та дитячих засобах масової інформації, в навчальній і навчально-методичній літературі;
- 4) Цькування так званих «ворогів народу» в навчальних закладах освіти та в суспільстві на персоналізованому рівні, через засоби масової інформації, мітинги, громадських осуд, у тому числі і за участю учнівської молоді;

Слід визначити, що процес появи цих проблем та підкорення усієї системи освіти, методів виховання, змісту освіти та навчально-виховного процесу «теорії» посилення класової боротьби відбувався поступово по мірі просування радянського суспільства до соціалізму, маючи свої особливості розвитку, що відбувалися безпосередньо на тлі політичних репресій. А від так, освіта не могла оминати цього впливу на свій розвиток. Фактично, використання морально-психологічних репресій на конкретних осіб, установи і все суспільство, насамперед, через засоби масової інформації, та водночас ідеологічний тиск через змістовне наповнення навчально-виховного процесу і, знову ж, через чисельні публікації у профільних й дитячих засобах масової інформації, породжували проблеми у розвитку шкільної та вищої освіти УРСР.

У той же час, слід зазначити, що методологічна модель розвитку освіти УРСР істотно відрізнялася порівняно із РСФРР на початковому етапі свого становлення. І якщо для 1920-х років спостерігається співіснування декількох методологічних напрямків, постійний пошук найбільш ефективної освітньо-виховної методології, трансформація змісту, форм і методів освіти, що ґрунтувалися на певній демократизації і різноманітності різних педагогічних ідей, не зважаючи на заідеологізованість навчально-виховного процесу та проведення політичних репресій.

То з початку 1930-х років, відбувається поступова ліквідація цього методологічного розмаїття і спостерігається панування однієї марксистської теорії виховання, у поєднанні з теорією класової боротьби, що реалізовувалося, насамперед, через політичні репресії, переслідування, цькування, та базувалася на ідеї диктатури пролетаріату і боротьби з «ворогами народу» в різних сферах народного господарства того часу.

Це ми бачимо у підручниках, методичних посібниках, хрестоматійних виданнях, де постійно підкреслювалася виключна роль Сталіна, Леніна у будівництві соціалізму та наголошувалася на безперервну боротьбу з «ворогами народу», з «куркулями», з церквою тощо. На ці ж моменти боротьби акцентується постійна увага учителями під час навчально-виховного процесу.

Особливу роль у здійсненні морально-психологічного тиску, відігравали засоби масової інформації, які так чи інакше зачіпляли не стільки інформаційне висвітлення політичних репресій й переслідувань, а скільки виключно пропагандистський прикладний характер боротьби «з ворогами народу». Головними ідеологами та «історіографами» цих процесів було вище партійне й радянське керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним. У той же час публікації абстрактно характеризували масштаби політичних репресій, бо дійсні розміри замовчувались. Самі ж публікації у засобах масової інформації можна поділити на дві умовні групи:

1) публікації, які висвітлюють судові показові процеси проти, так званих, ворогів народу, які були чітко регламентовані радянською владою, з метою впливу й психологічного тиску на суспільство. А від так, це відповідно нарощувало масовий психоз серед населення країни, у тому числі дитячої.

2) публікації, з політичним цькуванням та переслідуванням конкретних осіб, починаючи від наркома освіти і закінчуючи до звичайного викладача вузу чи учителя школи, фактично призводило до руйнування кар'єри, життя людини, і у більшості випадках подальшого арешту органами ДПУ - НКВС.

Чисельні публікації в газетах та журналах, як і інша схожа офіційна література, у тому числі і освітянського характеру, здійснювала політичне цькування конкретних осіб, переслідуючи суцього практичну мету, потрібно було не тільки обґрунтувати необхідність знищення багаточисельних «ворогів народу», а й створити атмосферу страху, агресивності й підозрливості в суспільстві.

Отже, жодна сфера життя суспільства, у тому числі, приватне чи соціальні інститути, як то освіта, не були вільними від ідеологічного впливу, майже усе було пронизано ідеологічною нетерпимістю, ненавистю до «ворогів народу», виправдання державне беззаконня й свавілля. І це впливало на учнівське і студентське середовище, що в подальшому формувало усе радянське суспільство на нових принципах і світогляді.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНО-КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ СИСТЕМИ ОСВІТИ, ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЛОЯЛЬНИХ ДО БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

3.1. Переслідування викладачів закладів вищої освіти.

В системі державної політики більшовиків не остання місце, а подекуди й головне, займали політичні репресії, у тому числі і по відношенню до освітян, як до однієї з важливих соціально-професійних груп суспільства, чия соціально-культурна діяльність спрямована на передачу накопиченого досвіду, знань від старшого покоління до молодшого. Головною метою педагога є створення умов для всебічного гармонійного розвитку учня або студента, розкриття його індивідуальності та творчого потенціалу.

У той же час більшовики завжди намагалися контролювати усі сфери життя суспільства, зокрема, й освіту. І завжди негативно відносилися до інтелігенції, до викладачів та учителів зокрема, як носіїв «дрібнобуржуазної ідеології», загальнодемократичних, національних ідей та були вільні у своїх переконаннях і поглядах. Дійсно, частина викладачів, як і учителів, не змогла змиритися з більшовицькою інтерпретацією суспільно-політичного життя, заснованого на насильстві та знищенні окремих соціальних груп, і у різний спосіб артикулювала свою незгоду. Тому вороже, негативне сприйняття викладачами більшовицької ідеології послугувало обґрунтуванням і причиною політичних репресій з боку влади стосовно багатьох педагогів.

Яскравий приклад такого негативно-упередженого ставлення, ми бачимо у листі В. Леніна до письменника М. Горького від 15 вересня 1919 року, де він писав: *«Інтелектуальні сили робітників і селян зростають і міцніють у боротьбі за повалення буржуазії і її поплічників, інтелігентиків, лакеїв капіталу, що уявляють себе мозком нації. На ділі це не мозок, а*

г...»³²⁰. Таке ставлення до інтелігенції, особливо із україноцентричною спрямованістю, суттєво впливало на сприйняття педагогів комсомольцями й комуністами на місцях. Приклад цього у художній формі навів у своєму творі «Педагогічна поема» Антон Семенович Макаренко³²¹.

Подібне можна побачити і в листі секретаря фракції ВУК у РОБОС Мінкевича до ЦК КП(б)У від 15 жовтня 1930 року, де вказується, що на учительській районній конференції голова Фастівського районного виконавчого комітету заявив: «*Ми більшовики, а від більшовиків нічого приємного не чекайте, а чекайте тільки неприємне*»³²².

Із закріпленням радянської влади політичні репресії почали набувати певної системності й послідовності, що обумовлено не тільки змістом звинувачень, а соціальним походженням, професійно-педагогічною діяльністю. З цього приводу О. Посвістак зазначав, що «... *терор став засобом соціалістичного будівництва. Інтелігенція була покарана жорстоко за несприйняття політики більшовицького насильства. Для фабрикації будь-якої «справи» у більшовиків був готовий універсальний привід – звинувачення в українському націоналізмі, «націоналістичній контрреволюції»*»³²³.

Світлана Маркова у своїй докторській дисертації вказує, що терор для більшовиків в апорі розглядався, як основний спосіб легітимації влади та вирішення усіх без винятку питань³²⁴.

Відповідно для боротьби з інтелігенцією партійно-радянські органи широко застосовували різноманітні методи й засоби політичного репресування. Одним з таких методів став – метод «чистки» вищих навчальних закладів.

³²⁰ Ленин В.И. Письмо к М. Горькому от 15 сентября 1919 г. *Ленин В.И. Сочинения*. Том 44: Октябрь 1917 – ноябрь 1920. 4-е изд. Москва: Государственное издательство полит. лит., 1967. С. 227;

³²¹ Макаренко А.С. Педагогічна поема. Київ: «Радянська школа», 1978. С. 5;

³²² ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 3099, арк. 18;

³²³ Посвістак О.А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Зб. ст. 2007. Випуск 34. / Голов. ред. П.Т. Тронько. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 34;

³²⁴ Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. докт. іст. наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2015. С. 128;

5 січня 1923 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання про чистку вузів, пропонувалося: *«Наркомосу провести чистку вузів керуючись такими положеннями:*

- *при перевірці керуватися класовим принципом (тобто, велике значення мало соціальне походження тієї чи іншої людини);*
- *видалити із вузів політично-ворожій і антирадянський елемент, а також спекулюючих, які є баластом в розумінні науковому;*
- *кампанія чистки проводиться Наркомосом і його органами на місцях під безпосереднім контролем партії»³²⁵.*

У більш ранній постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 році вказувалося: «...

- *запропонувати Наркомосу здійснити планове перекидання тих професорів, які найбільше вносять розлад в академічне життя;*
- *запропонувати Губкомам слідкувати за міськими... і іншими органами, щоб вони в ніякому разі не перешкоджали цьому перекиданню, яке повинне проводитися з максимальною твердістю;*
- *запропонувати Наркомосу і ДПУ застосовувати в якості однієї з репресивних мір проти активістських елементів професури, вислання за межі Федерації;*
- *запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет ...»³²⁶.*

В наслідок таких чисток, у червні 1922 року лише Кам'янець-Подільська комісія з чистки радянських установ від негідних елементів постановила звільнити з посад 82 особи, у тому числі й працівників відділу

³²⁵ Протокол № 102 засідання Політбюро ЦК КП(б)У от 5 января 1923 г. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 40, арк. 1зв.;

³²⁶ Протокол № 55 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 29, арк. 113;

народної освіти³²⁷. Подібне спостерігалось і по інших закладах й установам освіти.

Серед причин такого кроку було незадоволення викладацького складу ВУЗів цілого ряду міст. У березні 1922 року відбувся страйк освітян на знак протесту проти скорочення кількості учбових закладів, зокрема в м. Києві³²⁸. Частина професури виступала з вимогою автономії вищої школи та скасування інституту політкомісарів³²⁹, який запроваджений у лютому 1922 року з метою встановлення повного контролю над інститутами й технікумами. Про це незадоволення професури свідчить доповідь політкомісара Харківського інституту сільського господарства й лісництва від 25 липня 1922 р. на засіданні бюро комуністичної ланки³³⁰. В наслідок цих виступів, В. Ленін рекомендував Л. Каменеву й Й. Сталіну «звільнити 20-40 професорів обов'язково»³³¹. 23 червня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У заслухало питання «Про політичні виступи професури», погодившись на їх «планове перекидування» до інших вузів, а найактивніших – «за межі федерації»³³².

Чистки зазнавала і студентська молодь, передусім через соціальне походження. Соціальний склад студентства впродовж 1920-х років знаходився у стані трансформації і не відповідав бажанням радянської влади. Для більшовиків було актуальним питання проведення політики «пролетаризації» закладів освіти, яка б мала за мету відкрити вільний доступ до вищої освіти робітникам і селянам та ліквідувати безграмотність населення. Загальна ідея на думку В. Леніна, яку він висловив художнику Ю.

³²⁷ Посвістак О.А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст.* Випуск 34. / Голов. ред. П.Т. Тронько. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 30;

³²⁸ Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури за межі федерації». *Віче*. 1994. № 10 (жовтень). С. 121;

³²⁹ Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. *Розбудова держави*. 1996. № 8. С. 42;

³³⁰ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 1020, арк. 56;

³³¹ Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. *Розбудова держави*. 1996. № 8. С. 40;

³³² Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. *Розбудова держави*. 1996. № 8. С. 42;

Аненнікову у 1921 році, полягала в тому: «... щоб кожен робітник міг самостійно, без сторонньої допомоги читати ... декрети, накази, заклики. Мета – абсолютно практична»³³³.

Вже у листопаді 1921 року приймається Колегією Головпрофосвіти «Положення про проведення перереєстрації студентів» з надсиланням на місце відповідної «Інструкції», з метою «... звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують правильне виконання нею своїх функцій, а саме: від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих...»³³⁴, що по факту була звичайна соціальна «чистка» студентів. Аналізуючи таку «перереєстрацію» студентів Я. Ряппо висловився, що «перереєстрація 1921 року звільнила вищу школу [...] від наявно непридатного баласту»³³⁵. Як результат, було виключено 4 тисяч осіб «різного контрреволюційного елементу» і 7 тисяч тих, хто нібито «лише вважався студентом»³³⁶. А в наступний рік таким же чином було з аудиторій було відраховано 1500 чоловік «соціальне ворожого і політичне шкідливого елементу»³³⁷.

В подальшому, у таємному циркулярі ЦК РКП(б) «Про кампанію з прийому до ВУЗів» (1925) підкреслювалося про необхідність: «...вжити всіх заходів для того, щоб забезпечити достатньо хороши соціальний склад прийому. Партійні і комсомольські організації повинні направляти до ВНЗ справжню робітничо-селянську молодь ..., профспілки повинні посилати до ВНЗ дійсно пролетарські елементи, робітників з підприємств або, в крайньому випадку, дітей робітників»³³⁸.

А від так, абітурієнти інших слоїв населення змушені йти на різні хитрощі. Перед вступом до вузу вони намагалися отримати робочий стаж

³³³ Посвістак О.А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст.* Випуск 34. / Голов. ред. П.Т. Тронько. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 28;

³³⁴ Державний архів Хмельницької області. Фонд Р 302, опис 1, справа 234, арк. 1;

³³⁵ Ряппо Я. Радянське студентство. (Характеристика вузів України). Харків: ДВУ, 1928. С. 13;

³³⁶ Народна освіта на Україні. Київ: Червоний шлях, 1924. С. 72;

³³⁷ Народна освіта на Україні. Київ: Червоний шлях, 1924. С. 73;

³³⁸ Щелкунов А. Сприйняття інтелігенції у післяреволюційному суспільстві (1921-1929 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* Випуск 74. / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. С. 39;

(що формально робило їх робітниками), а заповнюючи анкети, писали про склад родини загальні фрази нашталк: «*батько – службовець, мати – домогосподарка*». Потрібні для вступу документи дуже часто діставали по знайомству чи за хабар. Як згадував колишній студент Харківського технологічного інституту Москвін: «*Поставив не одну пляшку самогонки сільським вождям, я добився від них документів, що засвідчують мою бідність, пролетарське походження і інше...*»³³⁹.

Проте, у випадку виявлення невідповідності студента відраховували. У 1934 році, наприклад, згідно наказу директора Київського польського педагогічного інституту № 9 від 15 серпня, була звільнена з інституту студентка підготовчих курсів З. Шуварська, як дочка куркуля³⁴⁰. Також згідно наказу № 73 від 9 жовтня цього ж інституту був звільнений студент 2 курсу історичного факультету Касперський Б.К.³⁴¹. А за рішенням управи Київського інститут народного господарства від 10 січня 1930 року за приховування соцстану були виключені з інституту студенти Б.Е. Копман, Ф.Г. Лагода, І.Е. Левченко, Г.С. Гаценко³⁴².

Сприяли цьому і постанови Наркомату освіти УСРР. Так, у 1929 році приймаються постанови «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом» та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів», в яких наголошувалося на щоденну глибоку очистку вузів від «*чужого, ворожого нам елементу*»³⁴³.

Соціальні «чистки» неоминали і викладачів. У 1934 році був звільнений з роботи викладач математики й методики математики Проскурівського українського педагогічного технікуму Степанчук Андрій

³³⁹ Учеба на выживание/ Как учились украинские студенты 1920-1930-х годов. *Korrespondent.net* [Електронний ресурс]. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/events/3559033-ucheba-na-vyzhyvanye-kak-uchyls-ukraynskye-studenty-1920-1930-kh-hodov>. Дата перегляду 17.03.2018;

³⁴⁰ ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 39, арк. 8;

³⁴¹ ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 39, арк. 52;

³⁴² ДАМК. Фонд Р-871, опис 3, справа 220, арк. 21;

³⁴³ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 9, справа 1737, арк. 103.

Михайлович, як син куркуля, хоча керівництво навчального закладу знало про його соціальне походження раніше³⁴⁴.

Реакція керманічів освіти на такі соціальні чистки були неоднозначні. Нарком освіти РСФРР А. Луначарський в своєму листі до Й. Сталіна у лютому 1929 р., засуджуючи безчинства у вузах, писав: *«Одна із найболючіших проблем – є зараз проблема різних «чисток», які тепер з різних причин і під різними соусами проходять в окремих навчальних закладах. [...] Чи потрібно тих молодих людей, які вже вчать, без всякої провини з їхнього боку і лише за проблематичну вину їх родичів – несподівано виганяти геть»*³⁴⁵. Фактичним наслідком цього листа стало зняття з посади наркома освіти РСФРР А. Луначарського та продовження чисток і надалі.

Іншим методом репресування представників закладів вищої освіти, який використали одного разу, стала висилка за межі країни значної кількості викладацька-професорського складу вищих навчальних закладів.

Ініціатором цієї акції був В. Ленін, котрий в своєму таємному листі від 19 травня 1922 р. інструктував голову ВЧК Ф. Держинського з цього приводу: *«До питання про висилку за кордон письменників і професорів, що допомагають контрреволюції. Треба це підготувати старанніше. Без підготовки ми наробимо дурниць. Прошу обговорити такі заходи підготовки. [...] Зобов'язати членів Політбюро приділяти 2-3 години на тиждень на перегляд ряду видань і книжок, перевіряючи виконання, вимагаючи письмових відгуків та домагаючись надсилання до Москви без зволікань усіх некоммуністичних видань. Додати відгуки літераторів-коммуністів (Стеклова, Ольмінського, Скворцова, Бухаріна тощо). Зібрати систематичні відомості про політичний стан та літературну діяльність професорів і письменників. Доручити це тямущій, освіченій і акуратній людині в ДПУ»*³⁴⁶.

³⁴⁴ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 352, арк. 169-169зв.

³⁴⁵ Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 124-125;

³⁴⁶ Ленін В. и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). Москва: Политиздат, 1975. С. 540;

Ідеологічним обґрунтуванням необхідності вислання певних кандидатур професури послужив лист від ЦК КП(б)У до секретарів губкомів 1922 р., в якому зазначалося: *«ЦК дав директиву провести арешти і намітити на вислання тих професорів і інших представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої ідеї в практику культурної роботи вищої школи і в інші організації. Із намічених 70 чоловік професорів і декілька лікарів, більшість з них є завзятими ідеологами буржуазії, минулими членами кадетської партії, які намагаються в якості нової фразеології проповідувати старі кадетські лозунги і їм в деякій мірі це вдавалося. Частина студентства була на їх стороні. Але в цьому питанні були зроблені помилки. Деякі з заарештованих були жертвами зведень особистих рахунків, але більшість із злісних не арештовувалися тому, що ДПУ не мало на них відомостей. Тому ЦК запропонував ще раз переглянути списки професури, поповнюючи їх перехованими»³⁴⁷.*

10 серпня 1922 року ВЦВК видав декрет «Про адміністративне виселення»³⁴⁸, який давав правову основу висилки, а 6 вересня 1922 року ВУЦВК прийняв подібну за змістом постанову. Проте, ще до 3 серпня 1922 р. український список був остаточно підготовлений. З 77 включених до нього осіб – 47 працівників вищої школи, з яких 32 професори. Серед них, наприклад П.Т. Бочкарев, М.О. Воскресенський, А.А. Жилін, С.О. Єфремов, Є.А. Манцева, В.К. Чехівський та інші представники інтелігенції Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янць-Подільська тощо. Під списком, схваленим ЦК КП(б)У та ВУЦВК, розписалися Петровський, Раковський, Манцев³⁴⁹.

9 серпня 1922 р. список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ УСРР, затвердила спеціальна Комісія ЦК РКП(б). Арешти ж були проведені

³⁴⁷ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 992, арк. 128-129;

³⁴⁸ Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 249;

³⁴⁹ Литвин Н. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 3. С. 125; Адамський В.Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років. *Педагогічний дискурс*. 2007. № 2. С. 11, 14-15;

17-18 серпня 1922 року, хоча деяким вдалося уникнути арештів. Академік Сергій Єфремов у щоденнику 15 травня 1923 року про це писав: *«Найдурніша справа, яка тільки мені траплялась. Почалася з того, що вночі під 17 серпня 1922 р. до мене прибули знайомий вже мені Наг з другим слідчим і останній, потрусивши й забравши цілу скриню документів з мого архіву та закордонних кілька книжок і мене разом повів до ГПУ. Всього арештовано вночі було 26 чоловік усього стану. Допит мені був аж 22 серпня. Я одмовився відповідати на дурні питання («ваше отношения к конструкции советской власти», «ваше отношение к процессу есеров, к сменовеховенству», «к академической забастовке» і інші такі – всього, здається, 8 питань), мотивуючи, що це до моєї справи не стосується, а щодо моєї політичної діяльності, то маю «отпущение грехов»»³⁵⁰.*

19 вересня 1922 року із Одеси на пароплаві до Константинополю був висланий історик А.В. Флоровський, фізіолог Б.П. Бабкін та низка інших викладачів вузів Одеси. Проте, Народний комісаріат закордонних справ УСРР відмовлявся висилати за кордон антирадянськи налаштовану українську інтелігенцію та направив до ЦК КП(б)У листа, у якому докладно пояснив ідеологічні відмінності російського й українського «зміновіхівського» руху. Крім того, повідомляв про спроби представників українських політичних партій добитися від ВУАН відрядження за кордон групи українських учених з науковою метою, а також для лікування. Наркомат відмовився задовольнити це клопотання і натомість у своєму листі до ЦК КП(б)У виступив із пересторогою: *«Якщо буде визначена цінна необхідність видалення української професури з тих місць, де вони зараз перебувають, то це потрібно зробити шляхом переведення їх в інші місцевості Радянського Союзу, вислати з України в Росію, в Сибір і т.д., але жодним чином не вислати за кордон, де вони зможуть найкращим і*

³⁵⁰ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. С. 38;

найлегшим способом недосяжності для ДПУ взяти участь в консолідації українських антирадянських сил»³⁵¹.

Крім того, у своїй записці І. Уншлихт до Й. Сталіна від 12 грудня 1922 року зазначав: *«висилка за кордон націоналістичних елементів української антирадянської інтелігенції політично небажано з огляду на можливості в разі проведення цього заходу зриву розпочатого процесу розкладання української еміграції та посилення політично активних груп цієї еміграції, до сих пір будують свої розрахунки на повстансько-бандитський рух...»*³⁵².

До того ж політбюро ЦК КП(б)У направила до політбюро ЦК РКП(б) листа про небажання *«зміцнити за рахунок емігрантів український націоналістичний рух»*. У підсумку, 24 листопада 1922 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК КП(б)У *«Про небажаність висилки за кордон діячів української інтелігенції»*³⁵³. В результаті висилка за кордон з «українського списку» припинилася. Академік Сергій Єфремов 15 травня 1923 року писав: *«...решту водили – водили з висилкою за кордон та й порозганяли – по В'ятках, Ташкентах і інших зланих місцях. На початку травня вже й поїхали всі»*³⁵⁴.

Хоча, 31 серпня 1922 року газета «Правда» друкує повідомлення про заходи з «очистки» радянської республіки під назвою «Первое предупреждение», в якій перераховуються «основні пункти» антирадянської роботи: *«Найважливішою їх цитаделлю була вища школа... Політиканствуючі учені-професори на кожному кроці чинили наполегливий опір радянській владі, що приступила до реформування вищої освіти. Ці групи... наполегливо, злісно і послідовно прагнули дискредитувати всі почини*

³⁵¹ Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927- 1929 рр. / Упоряд.: В. М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. С. 19-20;

³⁵² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва: МФД, 2003. С. 71;

³⁵³ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про небажаність висилки за кордон діячів української інтелігенції. // Портал сучасних педагогічних ресурсів. [Електронний ресурс]. URL: http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/official_documents/Postanovl_O_visilke_ukr_intellig_1922.pdf. Дата перегляду 13.07.2018;

³⁵⁴ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. С. 39;

*Радянської влади, піддаючи їх нібито науковій критиці...»*³⁵⁵. Сама ж операція по висилці антирадянської інтелігенції була завершена в цілому на початку 1923 року.

23 листопада 1922 р. ДПУ РСФРР надіслало в Україну цілком таємний циркуляр «Про антирадянський рух серед інтелігенції», в якому, зокрема, зазначалося, що півтора роки існування радянської влади в умовах НЕПу виявили значну зміну в настроях, тактиці і групуванні антирадянської інтелігенції, котра, на думку ДПУ, стала на шлях відкритої опозиції радянській владі. Відтак вимагалося серед професури і студентства організувати мережу інформаторів, створити у вишах «бюро сприяння з політично благонадійних людей», поклавши на них справу вербування безпартійних інформаторів, а також детально висвітлювати політичні настрої професорської і студентської маси, усіх угруповань, включаючи наукові гуртки й асоціації, показувати політичні «фізіономії» всіх професорів, викладачів та активних студентів, усі випадки використання кафедри для «контрреволюційної пропаганди» під час лекцій. А на кожного професора і політично активного студента завести картки-формуляри, в які записувати свідчення інформаторів³⁵⁶.

Іншим методом політичних репресій, який повинен був «виховувати маси» є проведення показових судових процесів, у тому числі і регіональних, які постійно нагадувати громадянам про «ворогів народу», з якими бореться радянська влада і органи ДПУ-НКВС. Це додатково нарощувало масовий психоз, істерію, народне незадоволення та атмосферу загальної «пильності».

16 липня 1921 р. видана спеціальна Інструкція ЦК КП(б)У «Постановка показових процесів», де у першому пункті було зазначено: *«Однією з найпопулярніших та доступних форм і методів агітпропаганди є*

³⁵⁵ Геллер М.С. «Первое предостережение – удар хлыстом (К истории высылки из Советского Союза деятелей культуры в 1922 г.). *Вопросы философии*. 1990. № 9. С. 58; Первое предупреждение. *Правда*. 1922. 31 августа (№ 194). С. 1

³⁵⁶ Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920-1930-х рр. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 2 (33). С. 374-375;

постановка показових судових процесів. Показовий процес вимагає тривалої і ретельної підготовки як з боку форми і засобів ведення процесів, так і з боку змісту. Показовий процес має властивість наочно виявляти негативні й позитивні сторони явищ, які розглядаються. Маси трудящих легко сприймають всю суму знань і досвіду, які випливають з даних процесів. Тому, важливою умовою успіху цього методу агітпропаганди є правильна і добре підготовлена постановка його». Вказувалися й умови проведення таких акцій: «1) уважна розробка судового матеріалу; 2) зробити предметом розбору найкрупніші соціально-політичні події поточного життя; 3) відповідний добір складу суду; 4) виділення добре підготовлених товаришів для виступу, в якості свідків, з боку звинувачення та захисту; 5) своєчасна підготовка й повідомлення відповідним фабрично-заводським підприємствам і установам про підготовку процесу; 6) залучення до участі в процесі безпартійних робітників, які користуються авторитетом і довірою у масах»³⁵⁷.

Одним з перших таких показових процесів із репресування освітян, відбувся 24-29 квітня 1921 року в приміщенні Харківського оперного театру, де надзвичайна сесія Харківського губернського революційного трибуналу розглянула справу колишніх гласних Харківської міської думи, звинувачених у здійсненні програми антибільшовицького політичного об'єднання «Національного центру». На лаві підсудних опинилося 10 професорів харківських вузів з 24 осіб³⁵⁸. В результаті обвинувачених засуджено до різних термінів ув'язнення й інших видів покарання, деяких було звільнено³⁵⁹.

Нова велика хвиля політичних репресій проти викладачів вищих навчальних закладів України розпочалася у 1929 році, у зв'язку зі справою

³⁵⁷ Державний архів Донецької області. Фонд 1п, опис 1, справа 372, арк. 32;

³⁵⁸ Реабілітовані історією. Харківська область. Книга 1. Ч. 1. Київ - Харків: Оригінал, 2005. С. 30; Гусев В., Верба І. ... «Ягідка визріли потім». (З чого почало «перековувати харківську інтелігенцію радянське правосуддя»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1-2. С. 158;

³⁵⁹ Реабілітовані історією. Харківська область. Книга 1. Ч. 1. -К. Харків: Оригінал, 2005. С. 81-82;

«Спілки Визволення України» («СВУ»). 19 квітня 1930 року Верховним судом УСРР за «контрреволюційну діяльність» та участь у «СВУ» було засуджено до різних термінів 45 осіб, серед них 15 професорів вузів і 2 академіка ВУАН³⁶⁰, та заарештованих за цією справою було набагато більше. Усього до слідства долучено 474 осіб, серед них 24 професора³⁶¹, хоча в книзі «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти» (1995) вказують 700 осіб³⁶². І хоча, у ході процесу чисельні звинувачення та переслідування зазнало чимало викладачів, чи не найбільшого переслідування зазнав академік, віце-президент ВУАН, історик літератури Сергій Олександрович Єфремов (1876-1939), заарештований 21 липня 1929 року та засуджений до 10 років ув'язнення в таборах.

Ще до початку процесу, 21 вересня 1928 року політбюро ЦК КП(б)У розглядало питання «Про Єфремова»³⁶³, де у своєму рішенні вказувало: «У зв'язку з виступом Єфремова у газеті «Діло» підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова»³⁶⁴.

Так розпочалася кампанія проведення зборів й публікацій з метою засудження «єфремовщини», передусім в закладах освіти УСРР. Наприклад, в протоколі засідання правління Одеського інституту народної освіти від 1 лютого 1929 року записано: «відомий виступ С. Єфремова є антирадянський і корисний лише для ворогів УСРР. [...] професура та студентство ІНО дадуть рішучу відсіч всім тим, хто робитиме спробу виправданням Єфремова, як солідарність з його антирадянським виступом»³⁶⁵.

³⁶⁰ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. С. 15;

³⁶¹ Жертви репресій. / Отв. ред. Шемшученко Ю.С. Киев: Юринформ, 1993. С. 158;

³⁶² Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. С. 44;

³⁶³ Протокол № 49 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 21 вересня 1928 року. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 143, арк. 57; Повістка засідання Політбюро ЦК КП(б)У на 21 вересня 1928 року. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 154, арк. 241;

³⁶⁴ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. С. 34;

³⁶⁵ Левченко В. Одеські увертюра та епілог «опери СВУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920-1930-х рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2014. № 2. С. 58;

30 листопада 1929 року шкільна Рада Переяславської районної трудшколи в присутності батьків (300 чоловік), заслухавши інформацію «про контрреволюційну організацію «СВУ» ухвалила: *«Винести рішучий протест і засудити діяльність гнилих недобитків жовтоблакитної контрреволюції й вимагати від пролетарського суду найсуворішої кари. В свою чергу збори відають ДПУ, як вірного захисника диктатури пролетаріату»*³⁶⁶.

Певним наслідком процесу «СВУ» стало розпорядження Наркомату освіти УСРР № 338/Т «Про надання характеристик професорсько-викладацького складу» від 4 березня 1929 року³⁶⁷. Згідно з яким з березня 1929 р. одним з обов'язків керівників інститутів і технікумів ставало складання та подання через Наркомат освіти УСРР до республіканського ДПУ характеристик на викладацький склад із зазначенням професійних, соціальних та політичних ознак. Так, ректор Одеського інституту народного господарства у 1929–1930 рр. регулярно надавав подібні характеристики спочатку переважно з акцентом на професійний рівень викладачів³⁶⁸. А з 15 січня 1930 р. зміст характеристик був більше сконцентрованим на політичних поглядах³⁶⁹.

Наступною резонансною показовою справою була справа «Українського національного центру» (УНЦ), яку 8 лютому 1932 року розглянула колегія ОДПУ СРСР. Організація, за версією слідства, становила собою *«блок українських та галицьких антирадянських партій та окремих груп української контрреволюційної громадськості»*³⁷⁰, створений на основі *«єдиного національного фронту»* для боротьби з радянською владою³⁷¹.

³⁶⁶ Протест. *Освітязини*. 1929. 20 грудня (№ 5). С. 1;

³⁶⁷ Левченко В. Одеські увертюра та епілог «опери СВУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920-1930-х рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2. С. 60;

³⁶⁸ Левченко В. Одеські увертюра та епілог «опери СВУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920-1930-х рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2. С. 40;

³⁶⁹ Левченко В. Одеські увертюра та епілог «опери СВУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920-1930-х рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2. С. 42

³⁷⁰ ГДА СБУ. Фонд 6, опис 1, справа 59881фп, том 2, арк. 2;

³⁷¹ Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. С. 55; ГДА СБУ. Фонд 6, опис 1, справа 59881фп, том 2, арк. 2;

Під час слідства, було заарештовано п'ятдесят осіб, серед них: Михайло Олександрович Павлов – професор Харківського технічного інституту, Федір Фомич Вишиваний – викладач Харківського Інституту народної освіти, Павло Федорович Височанський та Порфирій Афанасьєвич Дібров – професори Київського кооперативного інституту, Микола Михайлович Васильковський – викладач української мови Харківської Промакадемії й інші³⁷².

Проте, ще до проведення процесу, 22 березня 1931 року, політбюро ЦК КП(б)У розглядало на засіданні питання щодо «УНЦ»³⁷³.

Головною метою цього центру, згідно звинувачувального заключення, за версією органів ДПУ, було *«шляхом підготовки збройного повстання куркульства, приуроченого до моменту інтервенції капіталістичних країн в СРСР, повалити Радянську владу на Україні, відторгнути УРСР від Радянського союзу і встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної «Української народної республіки»»*³⁷⁴.

Рішенням судового засідання Колегії ОДПУ СРСР від 7 лютого 1932 року до концтабору, висилки до Казахстану чи до Сибіру на різні строки засудили більшість осіб, деяких було засуджено умовно чи звільнено³⁷⁵.

Не менш резонансною справою першої половини 1930-х років, в якій фігурують викладачі й педагоги-науковці, стала справа над членами «Української військової організації» («УВО»), що «розкрита» органами ДПУ на початку 1933 року. У своїй доповіді на XII з'їзді КП(б)У (18-23 січня 1934 р.) секретар ЦК КП(б)У П.П. Постишев щодо організації наголошував: *«Лише тепер помітно, наскільки ця болячка на тілі радянської України встигла розповзтись. Їм вдалося розсадовити окремих своїх людей і, навіть,*

³⁷² Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. С. 56;

³⁷³ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С. 89; ЦДАГО України. Фонд 1, опис 16, справа 16, арк. 48;

³⁷⁴ ГДА СБУ. Фонд 6, опис 1, справа 59881фп, том 2, арк. 2;

³⁷⁵ ГДА СБУ. Фонд 6, опис 1, справа 59881фп, том 2, арк. 310-312;

цїлі групи націоналістів на різних ділянках соціалістичного будівництва і особливо будівництва радянської української культури»³⁷⁶.

Керівником організації, за версією органів ДПУ УСРР, стає на той час колишній нарком освіти УСРР Олександр Якович Шумський (1890 – 1946), якого 2 лютого 1927 року в постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У звинуватили в неправильній лінії *«за основними питаннями національної політики», «недостатньому та безсистемному керівництві українізацією, навіть, у кількісному відношенні, не говорячи вже про якісне»³⁷⁷*. В наслідок чого, Олександр Якович звільнився з посади наркома освіти УСРР³⁷⁸.

Та, не зважаючи на це, у березні 1928 року Л.М. Каганович на об'єднаному пленумі ЦКК й ЦК КП(б)У вказував, що: *«Шумський був і є знаряддям в руках наших ворогів... Більшовики України, керовані ленінсько-сталінським ЦК ВКП(б), вщент розгромили контрреволюційний шумськізм»³⁷⁹*. Ще раніше, у листопаді 1927 року, на X з'їзді КП(б)У, він назве О. Шумського *«виразником натиску сторонньої дрібнобуржуазної стихії на партію..., безвольним рупором дрібнобуржуазних ворожих пролетаріатові сил»³⁸⁰*.

Попри такі заяви лише 13 травня 1933 року О. Шумський був заарештований органами ДПУ УСРР та звинувачений у членстві до «Української військової організації». Постановою Колегії ОДПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. він засуджений до 10-річного ув'язнення. Після звільнення залишався у м. Красноярськ, та під час поїздки до Києва 18 вересня 1946 року був вбитий³⁸¹.

³⁷⁶ XII з'їзд КП (б)У. 18-23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. Харків: Партійне вид-во ЦК КП(б)У, 1934. С. 204-205;

³⁷⁷ Протокол № 72 засідання Політбюро ЦК (КП(б)У від 2 лютого 1928 р. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 121, арк. 18;

³⁷⁸ Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського. *Про минуле заради майбутнього.* / П.Л. Варгатюк, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва. Київ: Вид-во КДУ. 1989. С. 326;

³⁷⁹ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С. 50;

³⁸⁰ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С. 55;

³⁸¹ Лікарчук І.Л. Міністри освіти України. В 2-х томах. Том 1: (1917-1943 рр.). Монографія. Київ: Видавець Ешке О.М., 2002. С. 196, 200;

Трагічна доля в рамках справи «УВО» спіткала групу харківських науковців-освітян, яких у м. Харкові рішенням Колегії ДПУ УСРР від 3 березня 1934 року засуджено до розстрілу, серед них: професор Михайло Васильович Чичкевич; заступник директора Харківського інституту імені Шевченка Сергій Володимирович Пилипенко; науковий працівник ВУАМЛІНа, професор історії Харківського інституту імені Артема Михайло Іванович Свідзінський³⁸². Їх звинуватили не тільки у членстві в «Українській Військовій Організації», а і у організації терористичної групи, з метою здійснення терористичного акту проти керівництва партії й радянської влади³⁸³. Самого документу про виконання вироку в справі не має, але під час повторного перегляду справи у 1938 році в постанові від 2 жовтня 1938 року щодо Михайла Свідзінського зазначено, що вирок виконаний 9 червня 1934 року³⁸⁴. Ця дата вказана і в справі М.З. Грицяя під час реабілітації³⁸⁵.

Загалом у 1933-1934 роках до організації «УВО» органи ДПУ УСРР включили 148 осіб³⁸⁶, не оминаючи і регіони. Зокрема, до кримінальної відповідальності була притягнута значна група викладачів із Кам'янця-Подільського (М. Геращенко, С. Плюйко, А. Розенкранц, М. Курневич, Г.Бутко). Як свідчив висновок прокурора Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ, ця група свою діяльність на Кам'яниччині спрямовувала на: а) збереження і згуртування української націоналістичної інтелігенції; б) концентрацію шовіністичних, соціально чужих радянській владі кадрів студентства в інститутах і виховання їх у дусі підготовки до збройного повалення радянської влади; в) шкідництво по лінії сільського господарства на базі організаційної діяльності у сільськогосподарському інституті; г) насадження і згуртування повстанських осередків на периферії

³⁸² ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44228фп, том 2, арк. 171, 178;

³⁸³ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44228фп, том 2, арк. 166;

³⁸⁴ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44228фп, том 10, арк. 89;

³⁸⁵ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44228фп, том 6, арк. 206зв.;

³⁸⁶ Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. С. 57; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. С. 132;

через наукові експедиції й екскурсії членів контрреволюційної організації, а також організацію збройного повстання у квітні–травні 1931 р. на Кам'яничині, придушеного органами ДПУ³⁸⁷.

Не оминув політичних репресій, в цей час, і Донецький інститут народної освіти (з 1934 р. Луганський державний педагогічний інститут). 18 листопада 1933 року до Донецького обкому КП(б)У надійшов лист від першого секретаря КП(б)У П.П. Постишева в якому вказувалося, що «В Луганську викрито троцькістську групу, що проводила активну діяльність і ІНО. На чолі цієї групи був директор інституту Цикін, який три рази виключався з партії за троцькізм»³⁸⁸. Фактично, це була чітка вказівка на репресування викладачів інституту, зокрема директора, завідуючого кафедри ленінізму Костянтина Павловича Цикіна. Рішенням Особливої наради при Колегії ОДПУ від 2 квітня 1934 року Костянтин Павлович був засуджений до 3 років, але за аналогічним рішенням 22 липня 1936 року строк був подовжений на 5 років. В подальшому судовою колегією у кримінальних справах Верховного суду Комі АРСР від 22 травня 1942 року, він був засуджений до розстрілу. Вирок виконаний 25 жовтня 1942 року³⁸⁹.

Окрім нього, були заарештовані завідувач кафедри історії народів СРСР І.М. Погодін, заступник директора із заочного навчання К.О. Коліков та інші³⁹⁰. Радянським органам здалося це замало і вже наприкінці грудня 1933 року Донецький обком КП(б)У визнав боротьбу з троцькістськими елементами в інституті незадовільною. Як наслідок, відбулася нова масштабна чистка.

Не можна не зазначити, що справа «Української військової організації» дискредитувала чимало освітян, у тому числі, й усе керівництво

³⁸⁷ Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янич-Подільського у 1920-1930-х рр. 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. № 2 (33). С. 382;

³⁸⁸ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С. 230

³⁸⁹ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. / Гол. редкол.: (голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Реєнт, Ю.З. Данилюк та ін.); Редколегія тому (голова В.М.Голенко, заступник голови В.В. Михайличенко та ін.). Книга 3. Луганськ, 2008. С. 536;

³⁹⁰ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С. 230

Наркомату освіти УРСР, зокрема наркома освіти Миколу Олексійовича Скрипника (25.01.1872 – 07.07.1933), якого звинуватили у *«засмічені шкідницькими, контрреволюційними і націоналістичними елементами»* наркомат.

На Пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 року П. Постишев прилюдно звинуватив М. Скрипника у тому, що *«вороги із партквитками і без нього ховалися за його широку спину»*, що він мав *«серйозні помилки... і в його літературних працях з національного питання та культурного будівництва, в його практичній роботі – у керівництві системою освіти»*³⁹¹. Йому вторив у промові *«Про деякі помилки на теоретичному фронті»* Панас Любченко³⁹². Після пленуму члени Політбюро ЦК КП(б)У поставили на вимогу Миколі Олексійовичу підготувати письмовий документ із визнанням помилок. Написавши декілька варіантів такого листа, 7 липня 1933 р., до остаточного обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, Микола Скрипник у робочому кабінеті застрелився³⁹³. Таким чином, використовуючи прямий психологічний тиск через публікації, виступи, влада руйнувала кар'єру людини і, навіть, життя.

Та кампанія боротьби зі *«скрипниківщиною»* не припинилася зі смертю наркома освіти, об'єктом переслідування стає вже вся система освіти радянської України.

9 липня 1933 року на зборах Харківського міського партактиву на доповідь М. Попова приймається резолюція, яка не тільки вказує на *«помилки»* Скрипника, а звертає увагу на *«правильне проведення українізації, посилення боротьби з механічним підходом до українізації; рішучій чистки партії від класово-чужих і ворожих націоналістичних елементів з*

³⁹¹ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С.104;

³⁹² Про деякі помилки на теоретичному фронті. З промови тов. П.П. Любченко на Пленумі ЦК ЛКСМУ. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 6 липня (№ 150). С. 3-4;

³⁹³ Микола Олексійович Скрипник (некролог). *Вісник ВУЦВК*. 1933. 8 липня (№ 151). С. 4; Микола Олексійович Скрипник (некролог). *Комуніст*. 1933. 8 липня (№ 169). С. 4;

партквитками, від опортуністів, ошуканців партії»³⁹⁴. У тому ж дусі була і доповідь 9 липня 1933 року на зборах Харківського партактиву³⁹⁵. Павло Постишев на XII з'їзді КП(б)У 20 січня 1934 року і на XVII з'їзді ВКП(б) 27 січня 1934 року вказував, що: «Останні рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу на чолі із Скрипником»³⁹⁶.

Звинувачений, у шкідницькій антиленінській політиці, в справі планування шкільної мережи та примусової українізації російськомовних учнів і штучної євроізації дітей нарком освіти Микола Скрипник та голова Київського обласного відділу освіти Никифор Миронович Ніколаєнко, і у звіті Київського міського відділу освіти до перевиборів Рад за період 1931-1934 роки³⁹⁷. Євреїзація, наприклад, відбувалася у Зінов'євському районі Київщини, коли за розпорядженням завідуючого районного відділу освіти не приймали дітей євреїв до російських і українських шкіл, а в Калініндорфському районі в німецьких та українських школах введено обов'язкове вивчення єврейської мови³⁹⁸.

26 серпня 1933 року згаданий вже керівник Київського обласного відділу народної освіти, Н. Ніколаєнко був заарештований із звинуваченням в участі у контрреволюційній організації «УВО» і входження до керівництва цієї організації. Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УРСР 14 лютого 1934 року він засуджений до таборів строком на 5 років³⁹⁹. А 8 грудня 1937

³⁹⁴ Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними. Резолюція зборів Харківського міського партактиву на доповідь тов. М.М. Попова 9 липня 1933 року. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 11 липня (№ 154). С. 1;

³⁹⁵ Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними. Доповідь секретаря ЦК КП(б)У тов. М.М. Попова на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 року. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 липня (№ 155). С. 1;

³⁹⁶ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. С. 214; XVII съезд ВКП(б). 26 января – 10 февраля 1934 г.: стенографический отчет. Москва: Партиздат, 1934. С. 71;

³⁹⁷ ДАМК. Фонд Р-4, опис 1, справа 58, арк. 4;

³⁹⁸ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 436, арк. 306-307;

³⁹⁹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 51713фп, арк. 75;

року за рішенням трійки Управління НКВС по Ленінградській області розстріляний⁴⁰⁰.

Тотальна чистка охопила чимало освітньо-наукових установ та організацій, зокрема Український науково-дослідницький інститут педагогіки (УНДІП). 16 липня 1933 року заступник наркома освіти УРСР А. Хвиля в наказі № 62, вказує, що в УНДІП виявлено *«величезну засміченість класово-ворожим буржуазно-націоналістичними контрреволюційними елементами зі складу наукових робітників ..., що створилася в наслідок повної втрати політичної чуйності з боку директора УНДІПу тов. Пасіки, зокрема, перетворення окремих секцій на притулок петлюрівських недобитків та пройдисвітів...»*⁴⁰¹.

В постанові ЦК КП(б)У «Про роботу Українського науково-дослідницького інституту педагогіки та Всеукраїнського товариства «Педагог-марксист» у жовтні 1933 року вказується, що: *«Продукція УНДІП [...] була носієм та пропагандистом право-опортуністичних і «лівацьких» теорій та буржуазно-націоналістичних ідей у питаннях школи та педагогіки і суттю ставила опір ухвал ЦК ВКП(б) про школу»*⁴⁰².

На думку В. Затонського Український науково-дослідницький інститут педагогіки *«...до цього часу більш шкодив, аніж допомагав школі, шкодив тим, що обстоював самі невірні, шкідницькі теорії»*⁴⁰³.

Проте фінальний розгромом Українського науково-дослідницького інституту педагогіки стався 5 січня 1934 року, під час об'єднаної секції Інституту з представниками дослідно-педагогічних станцій та кафедр педагогіки і психології вишів, де у доповіді заступника наркома освіти УРСР та директора інституту І. Хаїта містилася різка критика і колишніх директорів Інституту педагогіки, і наркома освіти М. Скрипника, і

⁴⁰⁰ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 51713фп, арк. 149;

⁴⁰¹ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 3, арк. 17;

⁴⁰² Про роботу Українського науково-дослідницького інституту педагогіки та Всеукраїнського товариства «Педагог-марксист». Постанова ЦК КП(б)У. *Комуніст (Харків)*. 1933. 11 жовтня (№ 249). С. 3;

⁴⁰³ Затонський В.П. Про вчителів та школу. (Промови). Харків: Радянська школа, 1935. С. 37;

напрацювань науковців інституту⁴⁰⁴. Доповідь була надрукована в журналі «Комуністична освіта» у лютому 1934 року⁴⁰⁵.

Схожа думка висловлювалась на XII з'їзді КП(б)У, де вказувалося, що: *«Науково-дослідницький інститут педагогіки перетворився на легальну базу діяльності контрреволюційних, націоналістичних елементів, наслідком чого майже вся методична література, видана на Україні, скерована суттю проти ухвал партії про школу...»*⁴⁰⁶. Як одним з підсумків такого цькування, з УНДІП у Харкові було звільнено 35 осіб⁴⁰⁷.

Не оминули політичних переслідувань установи, що досліджували теоретичні й методологічні аспекти виховання ґрунтуючись на педології. У грудні 1933 року В. Затонський в ракурсі критики педології та рефлексології вказував, що: *«Професор Залужний у своїй книжці «Учення про колектив» намагається замінити класовий аналіз суспільства реактологічним. ... професор Залужний зводить наклеп на марксизм та обвинувачує його тим, що він «не з'ясовує механізму постання колективів»»*⁴⁰⁸.

Трохи раніше Д. Скуратівський у статті «Проти біологізації колективізму» (1930) звинувачує О. Залужного у біологізаторстві та механіцизмі⁴⁰⁹. Це одна з перших критичних публікацій, що спрямована проти основних засад педології і її провідних діячів. Хоча Олександр Самойлович Залужний намагався об'єктивно й критично проаналізувати розвиток педологічної науки в Україні у своїх публікаціях, засуджуючи у першу чергу себе, а потім і своїх колег за визнання *«двофакторності педології та теорії дитячого колективу»*⁴¹⁰ та під тиском переслідувань у

⁴⁰⁴ Дічек Н.П. Джерело освітньої думки: до 90-річчя Інститут педагогіки НАПН України (ретроспективний нарис). *Український педагогічний журнал*. 2016. № 3. С. 7-30;

⁴⁰⁵ Хаїт І.А. За більшовицьку розчистку на фронті педагогічної теорії. *Комуністична освіта*. 1934. № 2. С. 10-50;

⁴⁰⁶ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 436, арк. 309;

⁴⁰⁷ Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 126;

⁴⁰⁸ Затонський В.П. Про вчителів та школу. (Промови). Харків: Радянська школа, 1925. 228 с. С. 40;

⁴⁰⁹ Скуратівський Д. Проти «біологізації» колективізму. *Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки*. 1930. № 3-4. С. 85-92.

⁴¹⁰ Залужний А.С. Против теории двух факторов в педологии и в теории детского коллектива. *Педология*. 1932. № 3. С. 17-22.

1935 р. був змушений переїхати до Москви, де у 1938 р. його заарештовували, а 3 квітня 1941 р. помер.

Тенденція критики педології, як науки, спостерігається і у передовій статті журналу «Педология» (головний редактор – А. Залкінд) «Лист т. Сталіна і методологічна пильність на педологічному фронті», де зазначалося, що: *«Методологічній розхлябаності, відсутності партійної пильності, гнилому лібералізму на педологічному фронті повинен бути покладений край»*⁴¹¹.

Педолог М. Костін в статті «Об'єкт вивчення педології» (1931), повному, визначив предмет і завдання науки, виходячи винятково з політичних вимог держави: *«Педология вивчає на основі класової боротьби пролетаріату процес розвитку та формування класового і дитячого колективу як процес безперервного прогресивного самооновлення робітничого класу у різні історичні епохи, що веде до створення нового революційного чинника, який взаємодіє з середовищем та робітничим класом і приводить до викорінювання протиріч між поколіннями батьків і дітей, протиріч виробничих (міста і села), класових, національних, культурно-побутових, протиріч між чоловічою і жіночою статями, між представниками розумової і фізичної праці, що призводить до виховання покоління, яке може оволодіти наукою та технікою й остаточно встановити комунізм»*⁴¹².

Фактично наступ на «педологічному фронті» супроводжувався намаганнями зміцнити зв'язок педології з педагогічною практикою та активізувати діяльність педологічної служби у школі.

У 1932 році Наркомат освіти УСРР видає декілька положень, що регламентували функціонування педологічних служб: «Положення про педологічні кабінети при обласних досвідних педагогічних станціях»,

⁴¹¹ Письмо т. Сталина и методологическая бдительность на педологическом фронте. *Педология*. 1931. № 5 – 6. С. 2;

⁴¹² Костин Н. Н. Объект изучения педологии. *Педология*. 1931. № 7–8. С. 30;

«Положення про районний педологічний кабінет», «Положення про педологічні осередки в ФЗС та ШКМ»⁴¹³. У зв'язку з цим, функції шкільної педологічної служби були дещо розширені. Отже, з відновленням у всіх класах «перевідних іспитів» шкільним педологам було доручено *«мати в полі зору додержання учнями режимних моментів, щоб запобігти можливим негативним впливам іспитової роботи на стан здоров'я учнів»*⁴¹⁴. Згідно з наказом Наркомату освіти УСРР «Про прийом дітей до шкіл» (1933) на шкільних педологів було покладено відповідальність за прийом дітей до школи і їх розподіл у групи *«за ознаками письменності»*⁴¹⁵. Це було пов'язано із реалізацією постанови ЦК ВКП (б) «Про початкову і середню школу» (1931). На певний час, це дало змогу стабільного розвитку педології.

Повний же розгром педології, як галузі науки, поклала постанова ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 року «Про педологічні збочення в системі Наркомосу», в якій педологічні працівники, науковці були звинувачені у шкідницькій діяльності в галузі освіти, педологічні підручники, посібники, навчальні курси ліквідовувалися й заборонялися⁴¹⁶. Окрім того, в засобах масової інформації з'являються не тільки чисельні публікації із закликами до боротьби з педологією⁴¹⁷, а й цілі рубрики, як, наприклад, рубрика «Викриття педологічної псевдонауки» у журналі «Комуністична освіта», де вміщувались статті з критикою основних наукових засад педології⁴¹⁸, чи втілення її в освітню практику⁴¹⁹.

Російський дослідник Є. Балашов вважає, що «кінець» педології в СРСР був абсолютно несподіваним. Щодо причин він зазначає: *«... що*

⁴¹³ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 10, справа 486, арк. 290-299;

⁴¹⁴ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 156, арк. 19;

⁴¹⁵ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 10, справа 1222, арк. 47;

⁴¹⁶ Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія. / Уклад.: О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. Київ: Знання, 2005. С. 400-404; Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.). / Сост.: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. С. 173-175;

⁴¹⁷ Остаточно ліквідувати залишки педології. *Соціалістична Харківщина*. 1936. 11 листопада (№ 258). С. 1;

⁴¹⁸ Костюк Г. Теорія і практика педологічної псевдонауки. *Комуністична освіта*. 1936. № 8. С. 146 – 156; Хаїт І. А. Про знахарів, які претендували на звання учених. *Комуністична освіта*. 1936. № 7. С. 59–63; Хаїт І. А. Про псевдонауку педологію. *Комуністична освіта*. 1936. № 8. С. 120 – 140.

⁴¹⁹ Волинський П. Про наскоки педологів на проблеми уроку. *Комуністична освіта*. 1936. № 10. С. 102–108; Штівельман М., Турбовська С. З шкідливої практики педологічної роботи. *Комуністична освіта*. 1936. № 8. С. 156 – 160.

справжню причину заборони педології слід шукати у повній невідповідності використовуваних педологією методів загальній політико-ідеологічній тенденції 1930-х років»⁴²⁰.

Українська дослідниця Тамара Янченко, у своїй докторській дисертації вказує: *«...що основна причина її проголошення лженаукою і знищення полягала у тому, що для комуністичної партії та радянської влади результати досліджень педологів стали небажаними, бо вони наочно демонстрували злиденне життя пролетаріату і селянства у країні, яка будувала соціалізм і перед усім світом позиціонувала себе, як держава, що захищає інтереси трудящих і створює умови для їх всебічного розвитку. Сама педологія була «винна» у тому, що акцентувала увагу на недоліках соціальної дійсності, невлаштованому побуті та низькому інтелекті частини населення СРСР. Концентрація уваги науковців на негативних аспектах виховання і розвитку дітей у сім'ї та школі були розцінені партійним керівництвом, не як прагнення до викорінювання цих недоліків, а як небезпека для існування радянської освітньої системи і, навіть, держави, що були створені і функціонували на підвалинах ідеології, складовою якої була віра у «щасливе дитинство та світле комуністичне майбутнє» радянських дітей»⁴²¹.*

Загалом, у цей період, в рамках боротьби зі «скрипниківщиною», згідно доповіді наркома освіти В. Затонського на XII з'їзді КП(б)У 22 січня 1934 року, станом на листопад 1933 року, було *«викрито і викинуто з науково-дослідних установ Всеукраїнської Академії наук та Наркомату освіти УСРР 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 ворогів з партквітком»⁴²².* А усього з системи освіти

⁴²⁰ Балашов Е. М. Педология в России в первой трети XX века. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2012. С. 171;

⁴²¹ Янченко Т.В. Витоки та засади наукового розвитку і практичного втілення педології в Україні: Дис. док. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки НАПН України. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2017. С. 347

⁴²² ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 430, арк. 128-129. Справа 436, арк. 373; XII з'їзд КП (б)У. 18-23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. Харків: Партійне вид-во ЦК КП(б)У, 1934. С. 380;

УСРР було усунуто до двох тисяч осіб⁴²³. Фактично на протязі 1933 р. в обласних управліннях освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, районних – 90%⁴²⁴. Усі вони зазнали різних форм репресій⁴²⁵. На це ж вказують і автори монографії «Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки» (1991), стверджуючи, що в наукових установах Наркомосу УСРР звільнили з роботи 507 співробітників, 270 професорів й викладачів вузів, з них 29 директорів педагогічних закладів⁴²⁶. Схожі дані наводить і Василь Марочко, вказуючи що за 1932 - 1934 роки з науково-дослідницьких установ підлеглих Наркомату освіти УСРР було репресовано 268 чоловік⁴²⁷.

Проте, найбільшого розмаху політичних репресій викладачі вищих навчальних закладів зазнали під час «Великого терору» 1937-1938 років. Безпосередньо про необхідність та неминучість застосування насилля відкрито говорив Й. Сталін: *«Репресії в області соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу...»*⁴²⁸. 29 липня 1936 року Й. Сталін закритим листом ЦК ВКП(б) *«Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку»* започатковує тенденцію звинувачення великої кількості людей. А у в доповіді Й. Сталіна *«Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників»*, що була проголошена 3 березня 1937 року на Пленумі ЦК ВКП(б), за думкою М. Хрущова, була спроба теоретичного обґрунтування політики масових репресій під тим приводом, що *«по мірі просування вперед до соціалізму класова боротьба повинна нібито усе більше й більше загострюватися»*⁴²⁹.

⁴²³ Стрижак Є.М. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С.Г., 2007. С. 19; Затонський В.П. Про вчителів та школу. (Промови). Харків: Радянська школа, 1925. С. 12;

⁴²⁴ На фронті культури. Київ: Радянська школа, 1935. С. 15;

⁴²⁵ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С. 108;

⁴²⁶ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. С. 313;

⁴²⁷ Марочко В.І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ: Науковий світ, 2003. С. 90;

⁴²⁸ Сталин Й.В. Сочинения. В 18 томах. Том 12: апрель 1929 – июнь 1930. Москва: Гос. изд.-во Политической литературы, 1949. С. 309;

⁴²⁹ Сталин Й.В. Сочинения. В 18 томах. Том 11: 1928 – март 1929. Москва: Гос. изд.-во Политической литературы, 1949. С. 171; Доклад Н.С. Хрущева о культуре личности Сталина съезде КПСС: Документы. Москва: «Российская энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. С. 71;

Прямим наслідком цього стає прийняття 2 липня 1937 року постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи»⁴³⁰, а згодом видається ціла низка оперативних наказів наркома внутрішніх справ СРСР, що і є початком масових політичних репресій, у тому числі й Наркомату освіти УРСР.

3 листопада 1937 року був заарештований нарком освіти УРСР Володимир Петрович Затонський і звинувачений у тому, що він: «а) був одним з керівником антирадянської української фашистсько-націоналістичної організації; б) особисто організовував і керував повстанськими кадрами цієї організації; в) підбирав і готував терористів для здійснення терористичних актів проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду; г) організовував підривною роботу на фронті національно-культурного будівництва в УРСР...»⁴³¹.

Про свою так звану контрреволюційну шкідницьку роботу В. Затонський на допиті 19-20 листопада 1937 року зазначав: «Я особисто керував підривною роботою на фронті національно-культурного будівництва. [...] Ми ліквідовували керівництво політосвітроботою, будинки колгоспників умисне відкріпили від Наркомпроса. Ми зірвали підготовку вчительських кадрів, внаслідок чого в наявності колосальна недостача вчителів і відставання темпів зростання шкільної мережі. В даний момент по Україні не вистачає понад 5000 вчителів для середніх класів. У багатьох школах деякі предмети зовсім не читають і разом з цим ми свідомо скорочували мережу вчительських дворічних інститутів. ... незаконно звільнили тисячі чесних педагогів. Ми робили їх безробітними, нацьковувавши їх проти радянської влади. І до цього дня лише по одній Вінницької області понад 1000 вчителів викинуто з шкіл...»⁴³². Щодо «антирадянської роботи» серед молоді на допиті 5 грудня 1937 року

⁴³⁰ Великий терор в Україні. «Куркульська операція 1937-1938 рр. У 2-х частин; Частина 1. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 5, 12, 41-42;

⁴³¹ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49834фп, том 1, арк. 148;

⁴³² ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49834фп, том 1, арк. 103-104;

вказував, що *«у нашій роботі серед вузівської молоді було гальмування її політичного зростання. Я приймав всі заходи до того, щоб такі предмети, як ленінізм і діалектичний матеріалізм, не мали б в учбових програмах стабільних годин. ... Масові виключення студентів ми проводили також по мотивах нібито академічній неуспішності. Відсів студентів з нашої вини по окремих інститутах доходив до 20 % у рік»*⁴³³. Перший секретар ЦК КП(б)У Микита Сергійович Хрущов у доповіді на XIV з'їзді КП(б)У зазначав: *«Ворог народу Затонський у своїх показаннях говорить, як вони заплутували навчальні плани... Затонський говорить, що переатестація вчителів, яка здійснюється за рішенням уряду, проводилась так, щоб чесних вчителів скомпрометувати та вибити із школи з тим, щоб залишити петлюрівські, троцькістсько-бухарінські та буржуазно-націоналістичні шпигунські банди»*⁴³⁴.

Згідно рішення Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 29 липня 1938 року В. Затонський розстріляний у Москві 29 липня 1938 року⁴³⁵.

Серед репресованих працівників наркомату освіти були і заступники наркома, зокрема референт - секретар – Федір Олександрович Гладков, котрого звинуватили в участі в українській контрреволюційній націоналістичній організації, яка перебувала на терористичних позиціях⁴³⁶.

Про мету цієї «організації» на допиті 14 жовтня 1937 року Федір Олександрович вказував, що: *«Чітко про мету організації я ні від кого не чув. Але по окремих натяках, репліках і коротких поясненнях, я здогадувався, що основною метою організації була боротьба з радянською владою, її скидання і створення самостійної держави на території УРСР. [...] Практична робота організації проходила по наступних лініях:*

- 1) *дискредитація національної політики партії;*
- 2) *розвал мережі партосвіти;*

⁴³³ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49834фп, том 1, арк. 119 - 120;

⁴³⁴ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С. 122;

⁴³⁵ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49834фп, том 3, арк. 154;

⁴³⁶ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 41478фп, арк. 1;

- 3) вербування нових осіб в організацію;
 4) активні дії терористичного порядку»⁴³⁷

А безпосередня «шкідницька діяльність» Федора Гладкова полягала, за його ж «свідченнями», у тому, що він: «... проводив шкідницьку роботу по дискредитації національної політики партії, шляхом збочення матеріалів, що поступали про хід українізації. [...] написав статтю в журналі «На допомогу партнаванню» про вивчення техніки в мережі партосвіти. Ця стаття була шкідницько складена, дезорієнтувала партшколи і зривала їх роботу. [...] у розмовах з особами націоналістично налаштованими, упроваджував ще глибше ідеї націоналізму, критикував заходи партії і радянської влади щодо низки запитань...»⁴³⁸. Рішенням виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР від 23 жовтня 1937 року його засудили до розстрілу із конфіскацією майна⁴³⁹. 24 жовтня 1937 року вирок був здійснений у в'язниці м. Києва⁴⁴⁰.

В «шкідницькій діяльності» звинуватили й інших заступників наркома, як результат їх було розстріляно у в'язницях м. Києва. 2 вересня 1937 р.⁴⁴¹ розстріляний Григорій Михайлович Боданський. 22 грудня 1937 р.⁴⁴² – Нестор Юхимович Кузьменко, керівник статистичного відділу. 20 січня 1938 р.⁴⁴³ – Іван Дем'янович Давидов, начальник Управління вищої школи Наркомату освіти УРСР.

Слід зазначити, що Нестор Юхимович Кузьменко у своїй «шкідницькій діяльності»: «затримував відправку на місця матеріалів по обліку прийму дітей в школи у 1936-1937 навчальному році, як наслідок до початку року урядові органи не були інформовані про кількість дітей, охоплених шкільною сіткою й про якість навчання...»⁴⁴⁴. А Григорій

⁴³⁷ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 41478фп, арк. 21-22;

⁴³⁸ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 41478фп, арк. 22, 27;

⁴³⁹ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 41478фп, арк. 41-42зв.;

⁴⁴⁰ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 41478фп, арк. 42;

⁴⁴¹ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 39256фп, арк. 158;

⁴⁴² ГДА СБУ. Фонд 6, справа 46826фп, арк. 80;

⁴⁴³ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 55701фп, арк. 83;

⁴⁴⁴ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 46826фп, арк. 16-17;

Михайлович Боданський намагався «...добитися не потрібного розширення об'єму будівництва вузівських і шкільних об'єктів, що повинне було привести до подорожчання цього будівництва. Власне, цю лінію проводив в проектуванні університетського будівництва і в постановці питання про розширення об'єму шкільних будівель до таких меж, що здійснення цього розширення на практиці привело б до значного зменшення кількості нових шкільних місць»⁴⁴⁵.

Окрім того, одним з пунктів звинувачень заступників наркома освіти, також була «шкідницька» розробка, затвердження та впровадження навчальних планів й програм для середніх шкіл. 2 грудня 1937 року під час допиту Петро Койнаш вказував, що: «Затримка учбового плану пояснювалася тим, що учбовий план затримує комісія ЦК ВКП(б). [...] Сутність пропозицій по учбовому плану зводилася до того, що вивчення російської мови в неросійській школі потрібно починати лише з 5 класу, а не з 2 класу, як пропонував ЦК ВКП(б). Ця пропозиція аргументувалася педагогічною доцільністю, але політично це означало, що всі школярі, що закінчили 4-х річку зовсім би не знали російської мови»⁴⁴⁶. Федір Глущенко зазначав, що він: «... зменшив кількість години на викладання російської літератури, не дивлячись на необхідність збільшення годин»⁴⁴⁷. Це ж підтверджувалося 3 грудня 1937 року на допиті заступником наркому освіти УРСР Дмитром Даниловичем Петруні⁴⁴⁸.

Проте це було фальсифікацією з боку органів НКВС, бо вивчаючи навчальну програму з російської мови, ми бачимо, що розподіл годин у 1933 році для вивчення російської мови на перший рік для розвитку речі складає – 50 годин, у другий-четверті роки 60 годин, на письмо в перший рік – 60

⁴⁴⁵ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 39256фп, арк. 32;

⁴⁴⁶ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 38001фп, том 2, арк. 26-27;

⁴⁴⁷ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 56994фп, арк. 19;

⁴⁴⁸ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 56994фп, арк. 30;

годин, другий рік – 40 і третій – четвертий рік по 20 годин, на граматику в перший рік – 50 годин, в другий – четвертий по 60 годин⁴⁴⁹.

Крім того, у 1955 році колишній заступник наркома освіти УРСР та директор Українського науково-дослідницького інституту педагогіки до 1938 року Василь Васильович Рудницький, щодо навчальних планів вказував, що: *«в 1937-1938 рр., як і зараз, існує єдиний навчальний план для всіх шкіл СРСР. Цей план розробляється в Міністерстві освіти РРФСР і розсилається по республікам. На місцях Міністерства освіти союзних республік доповнюють його чотирма предметами: історія республіки, географії, рідна мова і література»*⁴⁵⁰. Це ж стверджував на допиті 2 грудня 1937 року і Петро Михайлович Койнаш, заступник наркома освіти, зазначаючи, що: *«... лише після того, як ЦК ВКП(б) почав прямо викривати Наркома освіти України в буржуазному націоналізмі, був затверджений на учбовий план, після якого російську мову починають вивчати з 2 класу початковою, неповносередньої і середньої школи...»*⁴⁵¹.

Фактично у архівно-кримінальних справах бачимо повну фальсифікацію доказової бази звинувачень, використання безпосередньої професійної діяльності, котре спотворена слідчими НКВС, і подана як їх «шкідницька діяльність». У той же час, лише на прикладі складання навчальних планів й програм спостерігається повна залежність Наркомату освіти УРСР від партійних й урядових вказівок, які використовували у своїх рішеннях насамперед політичні мотиви, а не педагогічну доцільність. Це доводить і відповідь на запит заступника міністра освіти УРСР Ф. Дудніка у грудні 1955 року, де зазначено, що *«проекти навчальних планів і програм для шкіл складаються Управлінням шкіл Міністерства освіти УРСР на підставі рішень партії і уряду ...»*⁴⁵².

⁴⁴⁹ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 200, арк. 43;

⁴⁵⁰ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 46826фп, арк. 131;

⁴⁵¹ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 38001фп, том 2, арк. 27-28;

⁴⁵² ГДА СБУ. Фонд 6, справа 38001фп, том 2, арк. 86;

Хвиля політичних репресій охоплювала не тільки керівництво наркомату освіти УРСР, а й усю систему освіти. Органи НКВС, фальсифікуючи справи, не оминали переслідувань й репресій цілі освітньо-наукові установи та заклади.

Зокрема, зазнали політичних репресій чимало викладачів Київського державного університету. Так, професор історії, завідуючий кафедри давньої історії університету та науковий співробітник ВУАН – Штепа Костянтин Годосійович (1896 – 1956) був заарештований 18 березня 1938 року органами НКВС УРСР⁴⁵³. Та політичне цькування розпочалося ще у червні 1937 року з появою статті Я. Доннера «Шкідлива безтурботність. Про журнал «Комуністична освіта» використовуючи публікацію К. Штепи «До методики вивчення французької буржуазної революції XVIII сторіччя у 8 класі середньої школи», де Костянтина Годосійовича звинувачують у шкідницькій діяльності, котра дезорганізує викладачів історії та по своїй суті є контрреволюційною⁴⁵⁴. Фактично органами НКВС К. Штепа був звинувачений у тому, що:

«а) був учасником та одним з керівників антирадянської Української націоналістичної повстанської організації, що готувала озброєне повстання, з метою скидання Радянської влади на Україні і встановленні фашистської диктатури;

б) займався вербуванням повстанських кадрів;

в) створив терористичну групу для здійснення терористичних актів над керівниками партії і уряду;

г) був агентом розвідки одного з фашистської держави, за завданням якої вів шпигунську роботу в частинах Червоної армії»⁴⁵⁵.

Проте, на підставі постанови НКВС УРСР від 27 вересня 1939 року, був звільнений 29 вересня 1939 року⁴⁵⁶. Слід зазначити, що Костянтин

⁴⁵³ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49863фп, том 1, арк. 6;

⁴⁵⁴ Доннер Я. Шкідлива безтурботність. Про журнал «Комуністична освіта». *Комуніст*. 1937. 9 червня (№ 131). С. 3;

⁴⁵⁵ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49863фп, том 1, арк. 172-173;

Тодосійович Штепа перебував агентом 4-го відділення УДБ НКВС УРСР⁴⁵⁷, що імовірно зіграло певну роль у його подальшій долі. Після звільнення з в'язниці, він був поновлений на своїх посадах у Київському державному університеті. А під час німецько-фашистської окупації, у вересні – грудні 1941 року, очолював відділ освіти й культури в Київській міській управі; з жовтня 1941 року очолював Всеукраїнську учительську спілку, водночас у 1941-1942 роках займав посаду ректора Київського державного університету, і до 1943 року був редактором газети «Нове українське слово». З наближенням радянських військ емігрував спочатку до Німеччини, в подальшому до США.

12 червня 1938 року була заарештована і професорка університету – Наталя Юстівна Мірза-Авакьянц, котра була звинувачена в участі в українській націоналістичній терористичній організації. Під час допитів Наталя Юстівна зазначала, що *«свою роботою по суті служила українському фашизму, обґрунтовуючи расову теорію для «українського народу» з орієнтацією на фашистську Німеччину»*⁴⁵⁸.

В статті «Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників» вказувалася, що Н. Мірза-Авакьянц під час своїх лекцій робить наклеп на колгоспників України та відверто протягує буржуазно-націоналістичні концепції⁴⁵⁹.

Також вона *«пропагувала над класовість державної влади в майбутньому «незалежній українській державі», затушувала експлуататорську суть християнства, безкласовість в минулому України»*⁴⁶⁰. Під тиском слідства Наталя Юстівна визнала свою провину, проте завжди заперечувала шпигунство⁴⁶¹.

⁴⁵⁶ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49863фп, том 1, арк. 202;

⁴⁵⁷ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49863фп, том 2, арк. 2;

⁴⁵⁸ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 50021фп, арк. 34;

⁴⁵⁹ Пустицький Ю., Козерацький М. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників. *Більшовик*. 1937. 28 вересня (№ 224). С. 2;

⁴⁶⁰ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 50021фп, арк. 42;

⁴⁶¹ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 50021фп, арк. 70;

Проте, ще у 1935 році на загальноінститутських зборах інституту народної освіти 31 січня професор Мірза-Авакьянц була звинувачена у тому, що вона *«недостатньо долає своє націоналістичне минуле, в лекціях опошляє М.М. Покровського, говорячи, що в нього є помилки»*⁴⁶².

16 березня 1939 року за рішенням Військового трибуналу Київського особливого військового округу Наталю Юстівну Мірза-Авакьянц було засуджено на 10 років таборів з конфіскацією майна⁴⁶³.

Серед репресованих викладачів Київського державного університету є і ректори самого університету, це: Левік Рувім Самойлович (розстріляний 9 березня 1937 р.), Зюльков Федір Іванович (засуджений до таборів 27 грудня 1942 р., де помер 22 березня 1942 р.), Бондарчук Володимир Гаврилович (заарештований у березні 1938 р. та звільнений з в'язниці).

У той же час, політичних репресій зазнавали викладачі закладів вищої освіти усієї радянської України. Зокрема, викладачі Луганського державного педагогічного інституту. Так, 21 липня 1938 року був заарештований директор інституту Євген Гарасимович Ажажі за звинувачення в участі у антирадянській правотроцькістській терористичній організації і «намаганні створення озброєного повстанського загону». Як результат 21 жовтня 1938 року за рішенням Військового трибуналу Харківського військового округу, його було засуджено до розстрілу, який виконали 25 січня 1939 року⁴⁶⁴.

В цілому, у 1930-х роках в Луганському державному педагогічному інституті було репресовано понад 250 викладачів, співробітників та студентів⁴⁶⁵.

Зазнали політичних репресій і викладачі вищих навчальних закладів національних меншин, зокрема, – польської. У січні 1931 року науково-

⁴⁶² Климів А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С. 231

⁴⁶³ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 50021фп, арк. 362;

⁴⁶⁴ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. / Гол. редкол.: (голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Реєнт, Ю.З. Данилюк та ін.); Редкол.: тому (голова В.В. Просін, заступники голови В.М. Голенко, В.В. Михайличенко та ін.). Книга 1. Луганськ, 2004. С. 150, 258;

⁴⁶⁵ Климів А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С. 233

методичним центром польської освіти в Україні стає, урочисто відкритий, в м. Києві – Польський інститут соціального виховання, реформований згодом у Київський польський педагогічний інститут. Проте, з самого початку своєї діяльності інститут, викладачі й студенти були під пильним наглядом НКВС.

Вже у березні 1933 року звільнений з посади перший директор інституту – Стефан Вацлавович Сохацький-Братковський (1891 - 1934), певний час він є директором й професором Самарського інституту зернових культур, а в червні 1933 року заарештований у справі «ПОВ», та 9 березня 1934 року Московською Колегією ОДПУ засуджений до смертної кари, і 1 червня 1934 року страчений⁴⁶⁶. В доповідній записці «Про стан і завдання роботи інституту» новий директор інституту Юрій Бодняк, у квітні 1933 року, звинуватив Стефана Сохацького, в доведенні інституту до *«цілковитої деморалізації і розвалу»*, злочинно прикриваючи дійсний стан інституту *«опортуністичним оказамилування партійним та радянським провідним органам і пролетарській громадськості»*⁴⁶⁷, а також *«відсутність політичного підходу до комплектування і розстановки людей, створювало сприятливі умови для проникнення клясово-ворожого, рвацького елементу...»*⁴⁶⁸.

Не оминув політичних переслідувань і сам Юрій Бодняк. На початку лютого 1934 року редактор газети «Сієра» Кароль Войславський в своїй записці на ім'я завідувача відділу культури й пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У М. Кіллерогу стверджував, що в інституті й досі *«не викорінено рештки контрреволюційної роботи»*, вказуючи на те, що: *«Аспірантура інституту засмічена, її набирає одноособово директор інституту т. Бодняк без всякої участі партосередку. [...] Інститут відрядив на роботу в польшколах студентів, яких треба було вичистити з інституту як чужий*

⁴⁶⁶ Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабовський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2013. № 1-2. С. 285;

⁴⁶⁷ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 10, справа 1529, арк. 17;

⁴⁶⁸ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 10, справа 1529, арк. 22;

та ворожий елемент... Таким чином інститут «очистився» й засмітив школи в погранрайонах»⁴⁶⁹.

В наслідок чого, 28 серпня 1934 року завідувач відділу культури й пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У М. Кіллерог у меморандумі по «справі» Ю. Бодняка зазначає: «... Бодняк – є одним з активних керівників «ПОВ» на Україні. [...] Одночасно мною встановлено, що Бодняк в інституті систематично проводив роботу, що веде до підриву навчального процесу. Він залучав на педагогічну роботу явно антирадянські елементи, [...] призначав на керівні посади в інституті родичів заарештованих контрреволюціонерів»⁴⁷⁰. На підставі наказу наркома освіти УСРР від 7 вересня 1934 року⁴⁷¹ та наказу № 42 від 10 вересня 1934 року директора Польського педагогічного інституту Ю.Д. Бодняка було звільнено з посади⁴⁷².

9 листопада 1934 року він заарештований органами НКВС та звинувачений у приналежності до «контрреволюційної організації ПОВ». За свідченнями директора Київського польського педагогічного технікуму ім. Ф. Кона Костянтина Андрійовича Козоренко від 21 листопада 1934 р., Ю. Бодняк, як завідувач кафедри політекономії викладав студентам «антимарксистську теорію», стверджуючи, що в СРСР наявні категорії «вартість» і «товар»⁴⁷³. А роз'яснюючи погляди К. Маркса з питань політичної економії не «викривав теорію політекономії соціал-фашистів», до того ж «викладав політекономіку тільки формулами й ніколи не роз'яснював й не співставляючи буржуазної теорії – марксо-ленінської й навпаки»⁴⁷⁴.

21 липня 1935 року Особливою нарадою при НКВС СРСР був засуджений до заслання на три роки до Красноярського краю⁴⁷⁵. Де 5 листопада 1937 року знову заарештований за контрреволюційну агітацію та

⁴⁶⁹ ЦДАГО України. – Фонд 1, опис 20, справа 6451, арк. 3;

⁴⁷⁰ Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабовський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. № 1-2. С. 307-308

⁴⁷¹ Там само. С. 310

⁴⁷² ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 39, арк. 33;

⁴⁷³ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 42068фп, арк. 71;

⁴⁷⁴ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 42068фп, арк. 72;

⁴⁷⁵ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 42068фп, арк. 266;

засуджений 15 червня 1938 року Особливою нарадою НКВС СРСР до 10 років таборів⁴⁷⁶, та 7 грудня 1938 року у Магадані помирає⁴⁷⁷.

Останній директор Київського польського педагогічного інституту з 21 листопада 1934 року і до ліквідації інституту у 1935 року, заступник нацменшин відділу Українського радіокомітету з 1935 року до моменту арешту – Валентин Петрович Радін-Уцехівський, заарештований 23 липня 1937 року і звинувачений у приналежності до *«контрреволюційній троцькістсько-зінов'євській терористичній організації, проведенні шкідницької діяльності в області радіо сповіщенні»*⁴⁷⁸. 1 вересня 1937 року виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР винесено рішення про розстріл з конфіскацією усього майна⁴⁷⁹, що було виконано 2 вересня 1937 року⁴⁸⁰.

Політичних репресій зазнали і викладачі Київського польського педагогічного інституту. У червні – жовтні 1933 року заарештовані: завідувач кафедри, доцент Й. Туронь; заступник директора, професор Ч. Снадзький; заступник директора М. Бржезовський; завідувачі кафедр: Г. Політур-Радзейовський; С. Гродецький⁴⁸¹. Незабаром зі зміною керівника інституту відбувається «чистка» професорсько-викладацького й студентського складу, наслідком якої було звільнення 39 викладачів, 40 студентів й 5 аспірантів⁴⁸².

У травні 1934 року директор інституту Ю. Бодняк у своєму інтерв'ю стверджував: *«Під керівництвом головних агентів польського фашизму Скарбека і Сохацького діяла тут (у Польському педінституті) численна фашистська організація, яка планувала диверсійні й саботажницькі акції у столиці України. [...] Активними учасниками контрреволюційної*

⁴⁷⁶ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 42068фп, арк. 292;

⁴⁷⁷ Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабовський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. № 1-2. С. 322; ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 42068фп, арк. 401;

⁴⁷⁸ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 36980фп, арк. 38;

⁴⁷⁹ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 36980фп, арк. 43зв.;

⁴⁸⁰ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 36980фп, арк. 44;

⁴⁸¹ Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабовський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. № 1-2. С. 298;

⁴⁸² Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабовський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. № 1-2. С. 294;

націоналістичної організації були понад половина викладачів та аспірантів й понад третини студентів Інституту»⁴⁸³. Газета «Пролетарська правда» писала, що: «Тільки через притуплення більшовицької пильності ми мали ряд ворожих проявів і в польському педагогічному інституті»⁴⁸⁴.

Фактично, як зазначає у своїй статті Кирило Горбуров: «наприкінці 1933 – на початку 1934 років була підведена своєрідна «теоретична база», а сам вищий навчальний заклад майже органічно «вмонтований» до загальної схеми «Польської військової організації» (ПОВ) в Україні»⁴⁸⁵.

В узагальнюючому «Обвинувальному висновку у справі контрреволюційної шпигунської організації «Польська Організація Воєнна», затвердженого головою ДПУ УРСР В. Балицьким у квітні 1934 року, вказано: «Два польський інститути у Києві – Інститут Польської культури й Інститут Соцвиху – внаслідок проникнення до них впливу ПОВ перетворилися на основні бойові й організаційні бази ПОВ. Особливо виділявся у цьому відношенні Інститут соцвиху. За завданням московського керівництва ПОВ Польський інститут соцвиху повинен був зайнятися підготовкою організаторських, пропагандистських й військових кадрів для повстання ...»⁴⁸⁶. І далі наводяться слова Піщалко, який свідчав: «Велика увага приділялася організації питання виховання студентства в націоналістичному дусі. ... Для приховування контрреволюційної роботи в Інституті, дирекцією Інституту, давалася Наркомпросу неправдиві відомості як про контингент інституту і рабфаков, так і про виконання планів і програм...»⁴⁸⁷.

⁴⁸³ Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабовський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2013. № 1-2. С. 302;

⁴⁸⁴ Польську більшовицьку пресу – на боротьбу за чергові завдання партії. Пролетарська правда. 1933. № 147. С. 5.

⁴⁸⁵ Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабовський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2013. № 1-2. С. 299;

⁴⁸⁶ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. Київ: Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. С. 287;

⁴⁸⁷ Там само. С. 289;

Проте політичні переслідування не припинялися. За наказом № 103 від 13 листопада 1934 року на підставі наказу наркома освіти УРСР В. Затонського від 4 листопада було звільнено низка викладачів інституту, як таких, що «не забезпечують викладання», серед них: завідуючий кафедри мовознавства, професор Смільський; доценти кафедри – І.Я. Грищенко, А.А. Кравченко й низка інших викладачів⁴⁸⁸. Сама ж доля Київського польського педагогічного інституту була визначена постановою ЦК КП(б)У «Про Польський педагогічний інститут» 29 вересня 1935 року, яка вказувала на недоцільність існування спеціального польського вузу з кількістю студентів до 700 осіб і висловлювала за його ліквідацію та створення натомість відділення при Київському педагогічному інституті на 100 осіб⁴⁸⁹. З закриттям інституту політичні репресії щодо його колишніх працівників теж не припинились.

22 серпня 1937 року заарештована професорка польського сектору Українського педагогічного інституту, колишня завідувач кафедри Київського польського педагогічного інституту Чеслава Миколаївна Ангельчик. Яка була звинувачена у приналежності до «контрреволюційної організації ПОВ» та шпигунстві⁴⁹⁰.

В ході слідства Чеслава Миколаївна на допиті 27 серпня 1937 року про «контрреволюційну педагогічну діяльність» розповідала: «... у бесідах на лекціях і гуртках, підкреслювала низький рівень і відсутність художньої форми в творах пролетарських письменників і протиставляючи високу художню форму буржуазної літератури, я вказувала, що пролетарську літературу вивчати нічого, оскільки це нічого не дасть і потрібно піднятися до рівня буржуазної мови, що в умовах СРСР зробити неможливо.

Викладаючи виключно буржуазну фразеологію мови, не відповідну дійсності і незрозумілу широким масам студентства, я добивалася

⁴⁸⁸ ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 39, арк. 70;

⁴⁸⁹ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 16, справа 25, арк. 104;

⁴⁹⁰ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 64738фп, том 1, арк. 3-4;

зниження їх знань польської мови, що служило наочним доказом неможливості побудови польської пролетарської культури в СРСР і виховувало студентів у ворожому патріотичному дусі»⁴⁹¹.

13 вересня 1937 року ухвалою «Вищої двійки» вона засуджена до розстрілу⁴⁹², і 17 вересня 1937 року розстріляна в в'язниці м. Києва⁴⁹³.

Заарештований був і колишній завідувач кафедри літератури, літературний критик Фелікс Болеславович Якубовський, який на допиті від 16 серпня 1937 року зізнається в членстві з 1927 року в українській контрреволюційній націоналістичній організації та популяризації як літературний критик творів письменників – українських націоналістів у журналах і газетах. Щодо так званої шпигунської «діяльності» Фелікс Болеславович вказував на *«зібрання матеріалів шпигунського характеру про роботу книжкових й газетних видавництв Києва. Збирав відомості про виробничі можливості типографій, фондів паперу, фінансовому стані видавництв. ... збирав відомості про настрої різних груп населення, про партійне життя в Спілці письменників, настрої безпартійних письменників й відношення їх до заходів партії й радянської влади»*⁴⁹⁴. Як підсумок 25 вересня 1937 року Ф. Якубовський був розстріляний у в'язниці м. Києва⁴⁹⁵.

Фактично, з розкручуванням маховика репресій наростала масова істерія в суспільстві, яку породжував страх. Проводилися зібрання активу, пленуми тощо, на яких керівники вимагали від підлеглих одного – викривати ворогів. Наприклад, виступаючи на засіданні бюро Кіровського міського партії 5 серпня 1936 р. під час обговорення закритого листа ЦК ВКП(б) «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського блоку» начальник міського відділу НКВС Рудницький виголосив: *«Зараз потрібно практично обговорити, як ми будемо боротися з троцькістами і зінов'євцями, де вони у*

⁴⁹¹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 64738фп, том 1, арк. 15;

⁴⁹² ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 64738фп, том 1, арк. 51;

⁴⁹³ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 64738фп, том 1, арк. 50;

⁴⁹⁴ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44691фп, том 1, арк. 22;

⁴⁹⁵ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44691фп, том 1, арк. 35;

нас можуть бути, де їх треба шукати. Так як Кірово є батьківщиною Троцького й Зінов'єва, то вони в нас мають бути обов'язково...»⁴⁹⁶.

Відповідно зростала кількість доносів, як серед викладачів, так і серед студентської молоді. В університетах спостерігалася гнітюча атмосфера тотального стеження. В своїх спогадах колишній студент літературного факультету Київського державного університету, в'язень таборів А.М. Шпорт, заарештований у 1937 році, пише: «Полювання відьом серед студентів досягло свого апогею. До всякого слова причіплювалися, вишукували крамолу там, де нею й не пахло»⁴⁹⁷.

Саме завдяки «викривачеві» на літературному факультеті Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка Василя Кислиці було зібрано «компромат» на багатьох студентів, що в подальшому слугувало доказом їх вини. Серед них, наприклад, студент 5 курсу літературного факультету Леонід Сильвестрович Лупан, якого було заарештовано 20 жовтня 1937 року, як учасника «української контрреволюційної націоналістичної організації...»⁴⁹⁸ та засуджено до таборів на 5 років, через хворобу 16 січня 1944 року він помер у таборі⁴⁹⁹.

Викладач Харківського інституту народної освіти Григорій Ющенко в своєму листі наркомові освіти УСРР В. Затонському у травні 1933 року пише про доноси щодо нього за критику методів праці у школі, в наслідок яких йому заборонили працювати викладачем. Цікавим є його питання до наркому

⁴⁹⁶ Дементов Є., Постолатій В. Репресії проти викладачів Кіровоградського учительського інституту в 1937-1938 роках. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки.* / ред. кол.: Б. О. Ачкіназі [та ін.]. Кіровоград: КДПУ, 2012. Випуск 15. С. 265;

⁴⁹⁷ Довгань К.Г. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму: наук. зб.* 2006. № 3. С. 158; Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого. *Київ.* 1991. № 7. С. 15;

⁴⁹⁸ Довгань К.Г. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму: наук. зб.* 2006. № 3. С. 158; ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 43010фп, арк. 1;

⁴⁹⁹ Довгань К.Г. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму: наук. зб.* 2006. № 3. С. 158, 159; ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 43010фп, арк. 59, 74;

у загальному контексті політичних переслідувань: «а що робили з учителями місцеві головоляти і бюрократи?»⁵⁰⁰.

Академік С. Єфремов у щоденнику писав: «Студенти КІНО ходять до школи, щоб підглядіти якусь «контрреволюцію», донести й таким способом вислужитися. Знання ніякого. Цікавість до науки так само. Самий кар'єризм та безконечна слухняність, лакейство. До роботи школа не привчає, думку забиває, прищеплюючи саме дрібне, огидне, політиканство. Сьогодні діти мені розказували, що три хлопці з 4-ої групи побили свого товариша за «контрреволюцію»»⁵⁰¹. Колишній генеральний секретар ЦК КПРС М. Хрущов у спогадах пише: «... мали місце наклепи. Це був плід штучно викликаної підозри. У кожній людині бачили нерозкритого ворога...»⁵⁰².

Все це слугувало для єдиного. Для виявлення і знищення уявного «ворога народу». Виходячи зі сталінської тези про загострення класової боротьби в суспільстві, «ворогами народу» були насичені всі трудові колективи, особливо з інтелігентською публікою. Зрозуміло, що ключова роль у цьому відводилася органам НКВС, але відповідальність за викриття «ворогів народу» в трудових колективах покладалась і на керівників, і на партійні організації. На них постійно здійснювався тиск з боку органів НКВС і вищих керівних партійних органів у вигляді відповідних директив, вимог. Одночасно Сталін через трудові колективи намагався залучити до участі в репресіях громадян, прагнув зробити їх співучасниками злочину⁵⁰³.

⁵⁰⁰ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 10, справа 1222, арк. 125зв.;

⁵⁰¹ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. С. 181;

⁵⁰² Зінченко Ол. Як Хрущов убив Донця. І потім збрехав... *Історична правда*. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/07/10/155927/>. Дата перегляду 10.07.2019;

⁵⁰³ Дементов Є., Постолатій В. Репресії проти викладачів Кіровського учительського інституту в 1937-1938 роках. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки.* / Ред. кол.: Б. О. Ачканазі [та ін.]. Кіровоград: КДПУ, 2012. Випуск 15. С. 265;

3.2. Переслідування вчителів загальноосвітніх шкіл

Політичних репресій зазнало чимало учителів загальноосвітніх, початкових, трудових й інших шкіл. Українські освітяни, як більш освічені люди, усвідомлювали неможливість «світлого майбутнього» при насадженні комунізму⁵⁰⁴, та з початком НЕПу більшовицькі керівники вимушені були піти на компроміс з учительством, розуміючи їх подвійну цінність для влади: окрім суто освітніх завдань, вони виконували виховні, і насамперед ідеологічно-пропагандистські. В програмі РКП(б) прийнятою у березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) було зазначено: *«В період диктатури пролетаріату, [...] школа має бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви працюючих мас, з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм»*⁵⁰⁵. У цьому контексті автори статті «20-років Великої Пролетарської революції в СРСР» вказують, що: *«Педагог [...] – проводить у життя вимоги програми комуністичної партії про перетворення школи «із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя повного знищення поділу суспільства на класи, в знаряддя комуністичного переродження суспільства»*⁵⁰⁶. Схожу думку висловлював В. Ленін, наголошуючи, що учителі повинні засвоїти ідеї більшовицької партії і, відповідно, прийняти комуністичними прагненнями широкі маси⁵⁰⁷.

Сірополко С. характеризує політику влади щодо учителів, зазначав: *«Визнаючи школу, як головне знаряддя комуністичного виховання молоді, більшовицька влада з особливою енергією взялася за політичне виховання наявного кадру вчительства та підготовку нових кадрів*

⁵⁰⁴ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 559;

⁵⁰⁵ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва: Гос. изд. Полит. литературы, 1959. С. 400;

⁵⁰⁶ Барсуков А. Школа, учитель и ученик в Советской стране. *Математика в школе*. 1937. № 6. С. 18;

⁵⁰⁷ Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. Харків: Господарство України, 1930. С. 24;

педагогічного персоналу, що був би цілковито пройнятий духом комуністичної партії»⁵⁰⁸.

Відповідно, це впливало на становлення і розвиток учительства, як важливу соціально-професійну групу українського суспільства, зокрема, на такий аспект, як освітній рівень учителів, який викликав великі сумніви. Під час обстеження 1933 року серед 3617 учителів вищу освіту мали лише 2,6%, середню – 52,5%, нижчу – 44,9%; серед 11 тисяч завідувачів сільських початкових шкіл 26% не мали середньої освіти взагалі⁵⁰⁹. На недостатній освітній рівень учителів вказував у своїй промові на Пленумі Київського міськкому КП(б)У 10 грудня 1935 році і перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор⁵¹⁰. Ця тенденція з роками кардинально не змінювалася. У 1937/1938 навчальному році тільки 29957 осіб мали вищу освіту, з них 27222 педагогічну, серед 172892 учителів⁵¹¹.

Такий стан освіченості учителів показово демонструє явище, коли головним для радянської влади було не знання й педагогічні навички, що відігравали другорядну роль, а довіра чи недовіра більшовицької влади⁵¹². Саме політична недовіра слугувала причиною відмови Петру Письменному у прийнятті на роботу учителем в одну зі шкіл Київщини у 1937 році⁵¹³.

На учителів покладалися великі надії, як на інструмент пропаганди та активного учасника усіх заходів влади. Наприклад, обов'язок проводити боротьбу з «релігійними» пережитками, уявленнями та поглядами, використовуючи насамперед засоби навчально-виховного процесу, висвітлюючи священників з негативного боку, а віруючих – як обмежених людей.

⁵⁰⁸ Лебідь І.Ю. Управління початковою освітою в Україні: історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2013. С. 63;

⁵⁰⁹ Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 124;

⁵¹⁰ Косіор С.В. Про школу. Київ: Молодий Більшовик, 1936. С. 15;

⁵¹¹ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 576;

⁵¹² Демченко Т.П. Великий терор на Черніговщині (1920-1930-ті роки XX століття). / Відповідал. ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017. С. 62;

⁵¹³ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61794фп, том 1, арк. 22-23;

Не забувала влада і про активну участь учителів у *«ліквідації куркуля, як клясу»*⁵¹⁴. Та найголовніше на учителів *«покладено завдання виховувати відданих радянських патріотів, активних будівників комуністичного суспільства»*⁵¹⁵.

У той час же час, учитель завжди був під пильним контролем і наглядом з боку радянської влади. Затонський В. визнавав, що *«педагоги хоч і знаходяться формально під контролем, але вони можуть вести роботу в класі по своєму»* і, навіть, в своїй педагогічній діяльності *«прививати учням чужий світогляд, отруєний націоналізмом»*⁵¹⁶. Відтак, ти хто був незгоден, чи критикував владу, або не відповідав соціально-класовим критеріям, неминуче підпадали під різні політичні переслідування й репресії. Оцінюючи дії представників партійно-радянського апарату, академік С. Єфремов у щоденнику 25 січня 1928 року писав: *«Черговий пароксизм – вишукування по школах поповичів і попівен і викидання їх. Такого ще не було. Шпінство, висліджування і доноси, доноси, доноси... Це розуміється, не шовінізм, – це слугування пролетаріятові!»*⁵¹⁷.

Різними методами й формами тиску видаляли з освіти тих, хто міг принести в школу *«антирадянські»* ідеї. За допомогою доносів й наклепів виявляли учителів, що висловлювали так звані *«ворожі погляди»*, викриваючи їх як *«агентів класового ворога»*. Наприклад, у березні 1930 року увагу ДПУ зацікавила заява Є.І. Самойленко: *«Нинішня політика привела до розорення селянства і голоду в країні ... Колгоспи один за одним зазнають краху. Селяни налаштовані проти радянської влади»*⁵¹⁸. Крім того, як притуплення політичної пильності та ворожі контрреволюційні дії кваліфікувались будь-які упущення в роботі учителів й директорів шкіл,

⁵¹⁴ Доповідна записка «Стан сільського вчительства на Україні за реконструктивної доби» Комфракції ВУКу Спілки Робос до ЦК КП(б)У від 19 травня 1930 р. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 3099, арк. 7-17. Арк. 10;

⁵¹⁵ Перед новим навчальним роком. *Комуніст*. 1937. 11 серпня (№ 184). С. 1;

⁵¹⁶ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 352, арк. 114;

⁵¹⁷ Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. С. 728;

⁵¹⁸ Юинг Е.Т. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг. / Перевод с англ. Д.А. Благова. Москва: РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. С. 49;

навіть, випадки хуліганства. І така тенденція підтримувалася керівниками освіти.

Нарком освіти РСФРР О. Бубнов на XVI Всеросійському з'їзді Рад у 1934 році зазначав: *«Зміцнення позицій соціалізму на наявність спроб опору з боку залишків паразитичних класів і їх агентури, що вербується з розкладаючих покидьків контрреволюції, як і раніше вимагає невпинної уваги і пильності до цієї задачі. Ворог намагається просунути свою підлу злодійську руку в школу. [...] Треба добитися того, щоб наша школа – ця найважливіша державна організація освіти і виховання дітей – володіла такою пружністю, щоб своєчасно і швидко відбивала всякі ворожі спроби зіпсувати і спотворити її роботу»*⁵¹⁹.

Вивчаючи архівно-кримінальні справи репресованих, прослідковується своєрідна специфіка репресування учителів, певна системність і упорядкованість, стосувалося це і викладачів вузів, що обумовлена не тільки змістом їх звинувачень, а соціальним походженням, професійною діяльністю.

Для 1920-х років характерно переслідування й репресування учителів із числа колишніх військових та тих, що мали вищу «царську» чи «буржуазну» освіту. Відповідно педагогів звинувачували, насамперед, в участі у царських, білогвардійських чи українських військових формуваннях доби Української революції 1917-1921 років чи «петлюрівських» націоналістичних організаціях. І це слугувало як приводом, так і основою для арештів освітян.

Зокрема, у 1920 році заарештували 12 членів Всеукраїнської учительської професійної спілки, звинувачених у причетності до петлюрівського руху. Хоча слідчі підтвердили відсутність доведеної вини учителів, це не завадило використати політичний мотив, а саме «контрреволюційну діяльність» і участь у «петлюрівському русі». 5 березня

⁵¹⁹ Макаев В. «Классовый враг проникает в школу». *Народное образование*. 1990. № 2. С. 143.

1921 року Судова трійка Цупчрезкома радянської України засудила частину заарештованих до ув'язнення у концтаборі за межами України до кінця громадянської війни, наприклад, учителя київської школи І. Цимбала⁵²⁰.

У 1923 році у Кременчуцькому районі в містечку Градизьку був створений «Гурток виховання нації» на чолі з учителем Р. Голиком, що складався переважно з освітян та співробітників сільськогосподарських установ. Проте вже у 1930 році органи ДПУ висловили думку, що головною метою гуртка нібито оголошувалося доведення народу ідеї, що українець повинен жити самостійно, без усякої федерації, і що стати самостійним йому може допомогти тільки С. Петлюра⁵²¹.

У 2-й половині 1920-х років акцент звинувачень розширюється. Під переслідування підпадають учителі, що вирізняються своїм соціальним походженням, перед усім «куркульським», а звинувачення у «петлюрівщині» трансформується, зокрема, на більш узагальнене формулювання – «український буржуазний націоналізм».

Наприклад, у 1926 році ДПУ «викрило» в Яготинському районі «контрреволюційну шовіністичну організацію учнівської молоді» на чолі з завідувачем школи Редченком та учнем 7-го класу В.І. Гришко, які *«нід виглядом літературного гуртка вивчали націоналістичну літературу та історію України»*⁵²².

Паралельно з цим, у 1920-х роках партійно-державницькі органи використовували і так звані перевірки учителів, а по-суті «чистки» освітян за їх соціальним походженням. Зокрема, ще у 1923 році планувалося здійснити таку перевірку із метою очищення учительства *«від найбільш злісних елементів, які творили в стінах школи контрреволюцію»*⁵²³.

⁵²⁰ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 73878фп, том 15, арк. 343.

⁵²¹ ГДА СБУ. Фонд 13, справа 420, том 1, арк. 43;

⁵²² Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. С. 59

⁵²³ Демченко Т.П. Великий терор на Черніговщині (1920-1930-ті роки ХХ століття). / Відповідал. ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017. С. 62; Глинский Л. К предстоящей проверке учительства. *Коммунистический путь*. 1923. № 2-3. С. 37;

2 лютого 1930 року Управління соціального виховання Наркомату освіти УСРР спрямовує до всіх округових інспектур народної освіти розпорядження «Про чистоту вчительських лав», де також закликали уникати *«засміченість учительських лав чужим і ворожим елементом»*⁵²⁴. Результатом такої чистки слугує наприклад повідомлення від 12 липня 1930 року Конотопської районної комісії до Центральної комісії чистки освітян, де вказувалося, що нею *«“перевірено” 1740 учителів, серед яких 23 “позбавленці”, 79 “колишніх куркулів”, 50 “колишніх дворян”, а “вичистили” 60 осіб»*⁵²⁵.

Значно потужніша «чистка» освітян розпочалася із початком роботи VII Всесоюзного з'їзду Спілки працівників освіти і соціалістичної культури (РОБОС) у березні 1929 року, коли керівництво спілки було звинувачено в опортунізмі і замінене на нове. Надалі звільняється уся колегія Наркомату освіти та розпочинається кампанія боротьби проти *«правого ухилу в педагогіці»*⁵²⁶. Ця чистка тісно перепліталася з новим витком політичних переслідувань учителів, що пов'язано із проведенням показового політичного процесу «Спілки визволення України».

19 квітня 1930 року Верховним судом УСРР за «контрреволюційну діяльність» і участь у «СВУ» було засуджено 10 учителів шкіл⁵²⁷, переважно це були учителі 1-ї української трудової школи імені Т.Г. Шевченка м. Києва, на чолі з директором Володимиром Федоровичем Дурдуківським, автором збірника «З практики трудової школи», *«голови шкільної секції СВУ та члена Президіума СВУ»*⁵²⁸, котрого 5 липня 1929 року було заарештовано органами

⁵²⁴ Розпорядження Упрсоцвих від 2 лютого 1930 р. «Про чистоту вчительських лав». *Бюлетень Народнього комісаріата освіти УСРР*. 1930. № 7 (11-18 лютого). С. 7. № 108

⁵²⁵ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Том 2. / Відповідальний редактор В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 753-754;

⁵²⁶ Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 122;

⁵²⁷ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. С. 15;

⁵²⁸ Даниленко В. Один з 45-ти. В. Дурдуківський. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1. С. 253;

ДПУ. Засуджений він був до 8 років ув'язнення⁵²⁹, проте 27 червня 1930 року достроково звільнений за станом здоров'я⁵³⁰.

Але політичні цькування не припинялися і надалі, що бачимо на прикладі статей О. Кулініч та С. Чавдарова⁵³¹, і подальшого арешту у 1937 р. органами НКВС із звинуваченням у *«активній контрреволюційній націоналістичній діяльності спрямованій на відторгнення радянської України від Радянського Союзу з метою реставрації капіталізму й створення «самостійної України»»*⁵³².

Рішенням засідання трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР 31 грудня 1937 року, Володимир Федорович Дурдуківський був засуджений до розстрілу з конфіскацією майна⁵³³, і розстріляний у в'язниці м. Києва 16 січня 1938 року⁵³⁴.

В своїй діяльності організація «СВУ»: *«бореться проти основних засад радянської школи, ... проти комуністичного виховання дітей, активно виступає проти антирелігійного, проти інтернаціонального виховання дитячих мас»*⁵³⁵. А 1-ї українська трудова школа імені Т.Г. Шевченка, за «свідченнями» звинувачених учителів, стала: *«за розплідником націоналістичних, шовіністичних ідей»*⁵³⁶ й проводила *«класово буржуазне виховання»*⁵³⁷.

З завершенням судового процесу політичні переслідування й підозри щодо участі в організації «СВУ» не припинилися і відбувалися у подальшому. На думку органів ДПУ на Луганщині існувала *«контрреволюційне шовіністичне угруповання»*, до якої входили учителі української мови. Цей «гурток українізаторів» ставив *«собі за мету*

⁵²⁹ Даниленко В. Один з 45-ти. В. Дурдуківський. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1. С. 260;

⁵³⁰ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 57133фп, том 1, арк. 8;

⁵³¹ Кулініч О.С. Педагогіка українського фашизму (Теорія виховання «С.В.У.»). *Комуністична освіта*. 1931. № 5/6. С. 39-40; Чавдаров С. Шкідництво на педагогічному фронті: («Педагоги» з СВУ). *Комуністична освіта*. 1931. № 5/6. С. 40-48;

⁵³² ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 57133фп, том 1, арк. 27;

⁵³³ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 57133фп, том 1, арк. 29;

⁵³⁴ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 57133фп, том 1, арк. 30;

⁵³⁵ Кільколик С., Фільштинська А. СВУ в боротьбі за дітей. *Комуніст*. 1930. 17 березня (№ 75). С. 2;

⁵³⁶ На позиціях войовничого націоналізму. *Комуніст*. 1930. 23 березня (№ 81). С. 2;

⁵³⁷ Кільколик С., Фільштинська А. СВУ в боротьбі за дітей. *Комуніст*. 1930. 17 березня (№ 75). С. 2;

організувати навколо себе українців-шовіністів, впливали на вчительство та студентство»⁵³⁸.

А в Яготинському районі Київщини у 1925-1926 роках існувала «контрреволюційна шовіністична організація учнівської молоді» на чолі завідуючого школи Редченко та учня 7 класу В. Гришко, які «*під виглядом літературного гуртка вивчали націоналістичну літературу та історію України*»⁵³⁹.

Новий етап політичних переслідувань і репресій учителів, пов'язаний з боротьбою, з так званим націоналістичним ухилом – «скрипниківщиною», що розпочата першим секретарем КП(б)У П. Постишевим у 1933 році. В резолюції березневого пленуму ЦК КП(б)У 1933 року вказувалося: «*Ворог народу Скрипник давав установку відірвати український народ від російського, ... давав вказівку зривати вивчення російської мови*»⁵⁴⁰. Підсумком цієї масової кампанії боротьби зі «скрипниківщиною» стало звільнення зі шкіл України до кінця 1934 року 4000 вчителів як «*класово-ворожих елементів*»⁵⁴¹, частина з яких була у подальшому репресована, інші були позбавлені можливості повернутися до педагогічної діяльності назавжди.

І це відбувалося на тлі Голодомору 1932-1933 років. Так, у Димерському районі Київської області було заарештовано 13 учителів «*за розбазарювання хліба*», у Чернігівській області у березні 1933 року було розстріляно 13 учителів за «*переховування куркульського хліба*»⁵⁴². І таких прикладів велика кількість.

У цей час головним для радянської влади, як в освіті, так і в суспільстві, стає боротьба з «ворогами народу». Так тезу загострення

⁵³⁸ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. С. 60.

⁵³⁹ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. С. 59;

⁵⁴⁰ Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 123;

⁵⁴¹ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. С. 108;

⁵⁴² Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 123;

класової боротьби цілком і повністю підтримувалося керівництвом спілки РОБОС і нею поширювалося. На V Всеукраїнському з'їзді спілки РОБОС у лютому 1932 року голова спілки М. Кока проголошував, що: *«На ділянці науки і освіти з розвитком подальшої ліквідації решток експлуататорських класів загострюється класова боротьба. Ті, хто гадає, що в період переходу до безкласового суспільства спадатиме класова боротьба, дуже помиляються»*⁵⁴³.

Нарком освіти УСРР В. Затонський 20 листопада 1933 року в доповіді на об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У, вказував: *«... Я хочу тут особливо підкреслити про величезну засміченість класово-ворожими елементами вчительства. В нас цих елементів, які остаточно уже виявлено є 9,5 % до загальної кількості...»*⁵⁴⁴. Цю тезу підкреслювала Оганезова-Серпинська 21 листопада 1933 року: *«... коли ми маємо 134 тисяч тільки одних учителів, серед яких в деяких місцевостях біля 40 % класової засміченості...»*⁵⁴⁵.

А заступник наркома освіти УСРР Андрій Хвиля вже у липні 1934 року вказував, що: *«... ми проводимо велику боротьбу за очищення вчительської армії від класово ворожих елементів – петлюрівців, махновців, білогвардійців, куркульських недобитків»*⁵⁴⁶.

В подальшому, у 1930-х роках спостерігається розширення смислового навантаження звинувачень стосовно репресованих учителів, не тільки за соціальним походженням чи національним, а і за політичними мотивами, наприклад, звинуваченням у «троцькізмі», під яке підпадали усі, хто був «не згоден» з політикою радянської влади. Поступово «троцькізм» зрощується з «націоналізмом», і не тільки українським, а й, наприклад, польським.

⁵⁴³ Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: Л.В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006. С. 17;

⁵⁴⁴ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 421, арк. 144;

⁵⁴⁵ ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 421, арк. 37, 52;

⁵⁴⁶ Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 124;

З середини 1930-х років боротьба з троцькізмом набирає обертів, про що свідчить закритий лист Й. Сталіна до ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 року «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку», який започатковує тенденцію звинувачення великої кількості людей. Що особливо яскраво спостерігаємо у добу «Великого терору» 1937-1938 років, коли значна частина учителів була вилучена з навчально-виховного процесу.

11 серпня 1937 року в газеті «Комуніст» з'являється стаття, в якій зазначається: *«Не можна забувати, що до лав учителів пролізли чужаки, вороги, троцькістсько-бухарінські фашисти. Не можна забувати того, що є факти проникнення антинародних впливів у школи. Очищаючи органи народів в педколективи від ворожих недобитків, парторганізації зобов'язані водночас подбати про те, щоб налагодити належну постановку політичного виховання вчительства»*⁵⁴⁷. Учителів, як і інших громадян, заарештовували не тільки за їх «нерадянське минуле» чи «класово чуже походження», або націоналізм, який часто виявлявся тільки в тому, що вони викладали українську мову та літературу, а й за їх безпосередню професійну, педагогічну діяльність, що ми бачимо на прикладі співробітників Наркомату освіти УРСР, наприклад, наркома освіти Володимира Затонського та його заступників.

Показовою у цьому контексті щодо професійної діяльності учителів може бути «українська націоналістична контрреволюційна організація» у місті Сквіра та Сквірському районі, яка є штучно створена органами НКВС та такою, що яскраво демонструє приклад фальсифікації та спотворення навчально-виховного процесу у школі.

Під час слідства були заарештовані: інспектор шкіл районного відділу освіти В. Сергієнко, учителі СШ № 2 й інспектори шкіл І. Радько, Ф. Юшко, викладач військової підготовки Сквірського сільхозгосподарчого технікуму

⁵⁴⁷ Перед новим навчальним роком. *Комуніст*. 1937. 11 серпня (№ 184). С. 1.

А. Богданов, учитель німецької мови В. Домазар, секретар спілки РОБОС м. Сквіра К. Юрченко, та його брат мостовий сторож Г. Юрченко, учитель СШ № 1 Г.-Ю. Зубрицький⁵⁴⁸. До складу організації входив і завідуючий Сквирського районного відділу освіти Захар Єлісеєвич Духовський⁵⁴⁹, якого не заарештовували і який не перебував під слідством.

За «свідченнями» секретаря спілки РОБОС м. Сквіра К. Юрченко метою організації було: *«1. Вести боротьбу проти радянської влади за відокремлення України від СРСР і створення самостійної України шляхом організації та підготовки до виступу проти радянської влади на випадок війни;*

2. Підірвати заходи радянської влади на культурному фронті чим викликати недовіру і обурення серед учнів особливо в старших класах середніх шкіл до радянської влади і тоді серед їх приступити до вербування в контрреволюційну організацію»⁵⁵⁰.

Та найголовніше було те, що цією організацією проведена значна «шкідницька» робота в навчально-виховному процесі, що фіксується в Акті обстеження роботи учителів шкіл Сквирського району від 2 жовтня 1937 року⁵⁵¹, за «підписами» «Синявського, Кравченко й Кошарного», де вказувалося, що: *«... увесь час проводилася підривна ворожа робота, яка була спрямована на підривання учбової і виховної роботи дітей в районі;*

1. Викладання російської мови і успішність учнів в багатьох школах району була абсолютно незадовільною; учні російської літератури абсолютно не знали [...] мало читали російських класиків.

... Зривом викладання російської мови і літератури в районі ... прагнули прищепити учням український націоналізм...⁵⁵².

⁵⁴⁸ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60805фп, 37464фп, 36649фп, 50439фп, 60804фп, 52851фп, 51241фп, 36759фп;

⁵⁴⁹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 36759фп, арк. 26;

⁵⁵⁰ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 52851фп, арк. 18-19;

⁵⁵¹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60805фп, арк. 11-13; справа 37464фп, арк. 12-14; справа 52851фп, арк. 11-13; справа 36649фп, арк. 12-14; справа 36759фп, арк. 11-13;

⁵⁵² ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 12;

2. Впродовж двох років не викладалася українська і російська мова в єврейській школі лише тому, ... що умисне не надсилали вчителів в цю школу для викладання цих предметів. ...

Райвідділ народної освіти ... по шкідницьки комплектував школи педкадрами: посилали в одні школи лише молодих вчителів які не мали відповідної освіти і педагогічної практики. Окремі ж школи комплектувалися вчителями з класово-чуждого елемента: попівських синків, петлюрівців, колишніх білих офіцерів і взагалі неблагонадійних людей.

Провалюючи учбово-виховну роботу в районі, за наявності низької академічної успішності колишні керівники райвідділу народної освіти замазували дійсний стан навчальної роботи в школах району, увесь час давали помилкові цифри успішності учнів вищестоящим організаціям...»⁵⁵³.

Крім того, Іван Костянтинович Радько, як інспектор відділу освіти району: «... вносив до вже налагодженої методичної роботи шкіль району плутанину, дезорганізовував її і тим самим досягав зниженням якості навчання і засвоєння знань учнями, позбавляючи можливості вчителів підвищувати свою кваліфікацію. Внаслідок цього був дуже великий відсоток другорічництва...»⁵⁵⁴.

Наприкінці жовтня - листопада 1937 року усіх, згідно рішення Трійки при управлінні НКВС УРСР по Київській області, було розстріляно⁵⁵⁵. До табору строком на 10 років 25 жовтня 1937 р. був засуджений Зубрицький Георгій-Юрій Юхимович⁵⁵⁶.

Але виникає питання чи насправді була ця «шкідницька» діяльність у навчально-виховному процесі? Під час реабілітації у 1956 році було проведено повторне слідство, яке виявило, що Акт від 2 жовтня 1937 року

⁵⁵³ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 13;

⁵⁵⁴ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 18;

⁵⁵⁵ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60804фп, арк. 39; справа 60805фп, арк. 64; справа 37464фп, арк. 35; справа 52851фп, арк. 49; справа 36649фп, арк. 35; ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 50439фп, том 1, арк. 22; ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 50439фп, том 1, арк. 23; ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 51241фп, арк. 40;

⁵⁵⁶ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 36759фп, арк. 44;

був сфальсифікований⁵⁵⁷. «Член комісії» Кошарний Мефодій Никифорович, учитель історії СШ № 1 м. Сквіра, свідчив, що: *«про акт у якому кваліфікується як контрреволюційна діяльність – вище згаданих осіб і де стоїть в підписі моє прізвище я нічого не знаю. ... В акті стоїть моє прізвище, але я зовсім нічого не пригадую, щоб я підписував такий акт»*⁵⁵⁸. Учитель української літератури СШ № 1 м. Сквіра Столяренко Антон Юхимович на допиті 18 травня 1956 року вказував: *«про існування заступником зав. відділом народної освіти Синявського не знаю, такого не було в Сквірському районі»*⁵⁵⁹. Це ж стверджує і Кошарний М.Н.: *«... в Сквірському районі Синявського не було...»*⁵⁶⁰.

За свідченнями Ганни Іщенко, колишньої учениці СШ № 1 м. Сквіра від 14 травня 1956 року: *«викладання російської, української мови проходило нормально. Успішність учнів була не погана, це видно було з вступу у вищі навчальні заклади. Підручників з російської й української мови було в достатній кількості»*⁵⁶¹. Антон Столяренко з цього приводу доповнює: *«про те, що відділ народної освіти і вчителі гальмували викладання російської мови, зривали роботу – це цілком свідчення помилкові»*⁵⁶². Він щодо єврейської школи вказує: *«про те, що в єврейських школах не викладали українську і російську мову, відомості помилкові. У єврейській школі, яка була лише одна, викладалася і українська і російська мова. Викладачка Лещук Ольга Петрівна – російської мови»*⁵⁶³. Це ж підтверджує на допиті 1 липня 1956 року і Гелитюк Марія: *«у єврейській школі ... викладання всіх предметів було нормальним і скарг з боку учнів або вчителів, відносно того, що не викладається російська мова не чула»*⁵⁶⁴. Та тенденція звинувачень учителів торкалася не тільки Київщини, а усіх регіонів радянської України.

⁵⁵⁷ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 39, 42;

⁵⁵⁸ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 48;

⁵⁵⁹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 52;

⁵⁶⁰ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 61;

⁵⁶¹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 51;

⁵⁶² ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 52;

⁵⁶³ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 53;

⁵⁶⁴ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп, арк. 64;

Іншим показовим прикладом може слугувати справа учителя Івана Васильовича Кривоноса, заарештованого 23 червня 1941 року і звинуваченого в участі, створенні і очолюванні контрреволюційної фашистської організації «Союз аграрних діячів» («САД») та формування з членів організації 5-ї колони. Головним доказом існування цієї організації стає блокнот з назвою «Копія листів, відозв та інші нотатки організації «САД» - 1939 р.», який написаний імовірно рукою Івана Васильовича, та має певні суперечності і питання. Зокрема, аналізуючи зміст цього блокноту спостерігається агресивне налаштування автора до радянської влади і її заходів, ненависть до комуністів і їх прихильників та гострі звинувачення на адресу відомих письменників і звинувачення їх у підлабузництві. У той же час попре назву організації «Союз аграрних діячів» лише один пункт програми організації вказував на проведення аграрної реконструкції країни, усе інше присвячено знищенню міст, як осередків розпусти, знищення міського населення та комуністів, ревізії науки та встановлення політично-військової влади з членів «САД-у»⁵⁶⁵.

В певній мірі можна констатувати, що загальний зміст блокноту «Копія листів, відозв та інші нотатки організації «САД» - 1939 р.» має слабкий зв'язок з аграрною справою, що цілком закономірно, бо не містить в собі конкретних ідей чи планів пов'язаних із розвитком сільського господарства України. Сам же Іван Кривонос за своєю професійною педагогічною діяльністю навряд чи самостійно складав програму цієї «організації». На підставі телеграми Наркома внутрішніх справ СРСР згідно списку № 1 від 5 липня 1941 року Кривоніс Іван Васильович був розстріляний у в'язниці міста Києва 7 липня 1941 року⁵⁶⁶.

Звинувачення в участі в українській націоналістичній організації відносяться і до викладача середньої школи м. Ворошиловград Н.І. Божко, який під тиском слідства визнав свою «вину», та свідчив про те, що

⁵⁶⁵ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 66901фп, том 1, арк. 10, 287;

⁵⁶⁶ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 66901фп, том 1, арк. 505;

«організація готувала активні виступи в тилу Червоної армії, в момент нападу на СРСР фашистських держав»⁵⁶⁷. Учитель неповної середньої школи Старобільщині С.А. Плетененко, визнаючи свою участь в українській контрреволюційній націоналістичній організації, до якої був завербований у 1936 році, прийняв завдання щодо підготовки контрреволюційних кадрів до збройного повстання проти радянської влади за відторгнення України від СРСР та завербував трьох осіб - учителів⁵⁶⁸. «Не заперечував» свою участь в українській націоналістичній контрреволюційній організації і учитель середньої школи м. Сватово С.А. Подоляко, який теж особисто завербував трьох осіб⁵⁶⁹.

Політичні репресії торкнулися і школи національних менших: польські, німецькі, чеські тощо. Серед яких, найбільш відомою школою, яка зазнала політичних переслідувань, є польська середня школа № 11 м. Києва, котра з кінця 1920-х років була під щільним наглядом органів ДПУ – НКВС. Так, 17 червня 1928 року таємний співробітник «Озоліна», учителька школи, доповідала ДПУ: *«Якщо узяти загалом усіх педагогів польської школи, то нічого негожого не видно, але, вивчаючи їх ближче, помічається багато негативного [...]. У нас є два солідні педагоги: Вержанський і Якимович, які працюють сумлінно, але настрої [їх] антирадянський і жахливо релігійний...»⁵⁷⁰.*

Восени 1929 року в ході перевірок школи зі своєї посади директора було звільнено Ядвігу Шумович⁵⁷¹. У січні 1931 року заарештовано учителів: Діонісію Штурц, Ванду Демченко, Людвігу Рудницьку і вже колишню директорку школи, на момент арешту викладачку школи ФЗУ № 63 Я. Шумович – усіх їх звинувачували у *«перешкоджанні радянзації школи,*

⁵⁶⁷ ГДА СБУ. Фонд 16, опис 1, справа 198, арк. 176;

⁵⁶⁸ ГДА СБУ. Фонд 16, опис 1, справа 198, арк. 177-178;

⁵⁶⁹ ГДА СБУ. Фонд 16, опис 1, справа 198, арк. 178-179;

⁵⁷⁰ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 60830фп, том 126, арк. 4;

⁵⁷¹ Стрижак Є.М. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С.Г., 2007. С. 13;

вихованні учнів в польському шовіністичному дусі, в інтересах польської державності»⁵⁷².

В звинувачувальному заключенні по справі «ПОВ» 1934 року зі свідчень звинуваченого Жачек, відносно Я. Шумович та вчителів школи вказано: «... склад вчителів школи, а також сама завідувачка Шумович були просякнуті шовінізмом. Під керівництвом Шумович проводилося «виховання» дітей, не велась боротьба щодо антирелігійного виховання, робота піонерської організації носила формальний характер ...»⁵⁷³.

За ухвалою від 22 липня 1931 року протягом липня-серпня 1931 року Д. Штурц, В. Демченко, Л. Рудницьку було звільнено⁵⁷⁴, а Я. Шумович, рішенням трійки при Колегії ДПУ УСРР від 20 серпня 1931 року вислано на 5 років у заслання до м. Курськ⁵⁷⁵. Але, 21 серпня 1937 року вже, як учителька школи № 5 м. Курськ, вона знову заарештована і відповідно до оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 року засуджена до розстрілу, що було виконано 27 березня 1938 року⁵⁷⁶. Та ставлення органів НКВС до школи і учителів не змінилося. У 1933 році знов заарештовують Л. Рудницьку⁵⁷⁷ й звинувачують в участі в «ПОВ», контрреволюційній націоналістичній обробці учнів та шпигунською діяльністю на користь Польщі і засуджують до таборів на три роки⁵⁷⁸. Сама ж

⁵⁷² Там само. С. 14;

⁵⁷³ ГДА СБУ. Фонд 13, справа 2, арк. 120;

⁵⁷⁴ Стрижак Є.М. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С.Г., 2007. С. 14; Філімоніхін В. Ретроспектива репресій 20-30-х рр. ХХ ст. проти польської етнічної меншини Києва та області. *Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937-1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: Зб. наук. праць.* / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 20 листопада 2013 р. / Головний ред. Ю.І. Шаповал; Відп. секретар Я.М. Антонюк. Київ: ДП «НВЦ Пріоритети», 2014. С. 78;

⁵⁷⁵ Стрижак Є.М. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С.Г., 2007. С. 16; Філімоніхін В. Ретроспектива репресій 20-30-х рр. ХХ ст. проти польської етнічної меншини Києва та області. *Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937-1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: Зб. наук. праць.* / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 20 листопада 2013 р. / Головний ред. Ю.І. Шаповал; Відп. секретар Я.М. Антонюк. Київ: ДП «НВЦ Пріоритети», 2014. С. 78;

⁵⁷⁶ Горбуров К. Польська освіта в УСРР за документами органів державної безпеки: від інституалізації до ліквідації (1920 — 1930-ті рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918– 1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ.* / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 462;

⁵⁷⁷ Стрижак Є.М. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С.Г., 2007. С. 18;

⁵⁷⁸ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 60830фп, том 45, арк. 99;

школа № 11 у звинувачувальному заключенні до справи контрреволюційної шпигунської організації «Польська Організація Військова»: «...була базою великої повязкого осередку на чолі з активним старим членом ПОВ Шумович. Осередок школи втягувала в організацію молодь, тримала зв'язок з Польщею, займалася переправою потрібних людей через кордон і т.п. Цей осередок об'єднував значні сили польського контрреволюційного учительства Києва»⁵⁷⁹.

Знавали політичних репресій учителі й інших польських шкіл, які «пов'язані» зі справою «ПОВ». Лише на Поділлі у 1934 році було звинувачена у шпигунсько-розвідувальній діяльності, шкідництві на національно-культурному фронті, вихованні в націоналістичному й шовіністичному дусі польської учнівської молоді й полонізації українських шкіл, ціла низка учителів та працівників відділів освіти регіону. Серед них, наприклад, помічник завідуючого польської школи в м. Вінниця Пакульський Річард Анонович, якого звинуватили у членстві в ПОВ, шкідництві на національно-культурному фронті і розповсюдженні контрреволюційних листівок, вихованні в націоналістично-шовіністичному дусі учнівської молоді⁵⁸⁰.

Київський обком КП(б)У 15 грудня 1933 року визнавав недостатньою «роботу по очищенню польських шкіл від класово-ворожого і контрреволюційного елементу», хоча під час обстеження 24-х польських шкіл було відшукано 28 «шпигунів-контрреволюціонерів»⁵⁸¹.

Великим кроком, у репресивній політиці, щодо польських національних освітніх закладів, слугувало прийняте 20 вересня 1935 р. Політбюром ЦК КП(б)У таємне рішення «Про польські школи», в якому ухвалили:

⁵⁷⁹ ГДА СБУ. Фонд 13, справа 2, арк. 120;

⁵⁸⁰ Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920 – 1938 рр. / Упоряд. : С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. Київ: Головна редакція науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. С. 143;

⁵⁸¹ Марочко В.І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ: Науковий світ, 2003. С. 285;

«1. У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах з переважajúчим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою [...], запропонувати комісії [...] розробити проект пропозицій щодо реорганізації штучно створених польських шкіл й переведення їх на українську мову. Залишити польські школи лише у тих селах, де основна маса населення за походженням є польською; створити польські комплекти в українських школах тих сіл, де є компактні маси польського населення [...].

2. ... замінити усіх учителів-націоналістів у польських школах й польських комплектах українських шкіл радянськими учителями [...].

3. ... у зв'язку з реорганізацією польських шкіл, що намічається, – внести пропозиції щодо реорганізації Київського польського педагогічного інституту»⁵⁸².

Трохи раніше, 22 грудня 1934 року, рішенням Політбюро ЦК КП(б)У були схвалені заходи Вінницького й Київського обкомів партії «Про переведення на українську мову штучно утворених польських шкіл серед населення, рідною мовою якого є українська мова» в наслідок чого реорганізовано в українські чи злиті з ними 135 польських шкіл на Вінниччині й 70 на Київщині⁵⁸³.

Як підсумок – 10 квітня 1938 р. прийнята Постанова ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», яка зобов'язувала відповідні державні органи до 1 травня 1938 р. «провести всю підготовчу роботу, затвердити строки і порядок реорганізації кожної радянської школи, технікума, педшколи ...»⁵⁸⁴. ЦК КП(б)У відзначала, що «вороги народу –

⁵⁸² Горбуров К. Валентин Радін-Уцехівський (1890-937) – останній директор Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2. С. 386-387; ЦДАГО України. Фонд 1, опис 16, справа 25, арк. 89-89зв.;

⁵⁸³ Стрижак Є. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої і вищої школи УСРР. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. С. 51;

⁵⁸⁴ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. / Упорядники: М.І. Панчук (керівник) та інші. Київ: Наукова думка, 1994. С. 237; Національні процеси в Україні. історія і сучасність: Док. і мат. Довідник. У 2-х частинах. Частина 2. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласка. Київ: Вища школа, 1997. С. 256; Історія України: Хрестоматія. / Упорядник В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 644; ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 463, арк. 2-4. Арк. 4

троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, швецькі, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей»⁵⁸⁵.

Відтак на думку партійного керівництва, це принесло шкоду справі правдивого навчання і виховання, відгороджувало дітей від радянського життя, позбавляло їх можливості *«залучити до радянської культури і науки»⁵⁸⁶.*

Тому, Політбюро ЦК КП(б)У визнало *«недоцільним і шкідливим»* подальше існування національних шкіл⁵⁸⁷.

Натомість переслідування учителів польських шкіл не припинилися, і у добу «Великого терору» набирало нових обертів. 27 серпня 1937 року заарештована органами НКВС УРСР та звинувачена у шпигунстві на користь Польщі Яніна Яківна Майзель, колишня викладачка кафедри польської мови Київського польського педагогічного інституту, а з 1937 року учителька СШ № 159 м. Києва. На допиті вона заперечувала шпигунство⁵⁸⁸, а свідки звинуватили її в контрреволюційній шкідницькій діяльності у школі. Зокрема, 23 жовтня 1937 року директор школи свідчив: *«Майзель на педагогічній роботі себе показала, як антирадянська людина, що виразилося в наступному:*

... Взимку 1937 років деякі учні приносили в школу – в групу, де керувала Майзель, заборонену як контрреволюційну літературу – хрестоматію з портретами ворогів народу Зіновьева і Каменева і іншу троцькістську літературу. Майзель заборонену контрреволюційну літературу забирила до себе додому і жодної виховної роботи серед

⁵⁸⁵ Національні процеси в Україні. історія і сучасність: Док. і мат. Довідник. У 2-х частинах. Частина 2. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласка; Київ: Вища школа, 1997. С. 255; ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 463, арк. 2-4. Арк. 3

⁵⁸⁶ Там само.

⁵⁸⁷ Національні процеси в Україні. історія і сучасність: Док. і мат. Довідник. У 2-х частинах. Частина 2. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласка; Київ: Вища школа, 1997. С. 255-256; ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 463, арк. 2-4. Арк. 3

⁵⁸⁸ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 58297фп, арк. 13

вказаних учнів не проводила. [...] Я від Майзель зажадала пояснення чому вона цей факт приховала і мені як завідуючій школи про це не говорила: «...вона відповіла, що цієї дрібниці не придала політичного значення» ...»⁵⁸⁹. Проте, жодного слова про шпигунство. 10 листопада 1937 року Яніна Яківна була розстріляна у в'язниці м. Києва.

Така ж сама доля спіткала й учительку польської мови СШ № 114 м. Києва Емілію Казимирівну Яцкевич, яка була заарештована 22 листопада 1937 році та звинувачена у шпигунстві на користь Польщі, що на допиті 25 листопада 1937 року заперечувала⁵⁹⁰. В провину їй ставили і контрреволюційну діяльність та агітацію, яку вона також заперечувала⁵⁹¹.

Проте, директор школи № 114 Микола Гнатович Саковський на допиті 28 листопада 1937 року свідчив: «Працюючи вчителькою в школі, в її класі не одноразово були випадки, коли учні затушовували портрети вождів комуністичної партії і Яцкевич ці моменти замазувала, не доповідала своєчасно. Яцкевич антирадянська людина невдоволена заходами радянської влади і партії, обмовляла керівників партії і уряду»⁵⁹².

В звинувачувальному заключенні додавалося, що в її класі розповсюджувалися фашистські значки і ці та інші контрреволюційні прояви з боку учнів 3 класу, які вона приховувала від адміністрації школи⁵⁹³.

21 грудня 1937 року у в'язниці м. Києва Е. Яцкевич розстріляли⁵⁹⁴.

Політичних репресій зазнали і німецькі школи й учителі німецької мови. Ще у грудні 1933 року ЦК КП(б)У органам ДПУ доручили перевірити увесь викладацький склад німецьких шкіл. В результаті складалися спеціальні комісії, до складу яких входили представники партійних й комсомольських організацій, робітники відділів народної освіти й ДПУ⁵⁹⁵.

⁵⁸⁹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 58297фп, арк. 19-20

⁵⁹⁰ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61750фп, том 1, арк. 14

⁵⁹¹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61750фп, том 1, арк. 14зв.

⁵⁹² ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61750фп, том 1, арк. 19-19зв.

⁵⁹³ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61750фп, том 1, арк. 26

⁵⁹⁴ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61750фп, том 1, арк. 29

⁵⁹⁵ Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. Москва: Готика, 1998. С. 79

Але, найбільш яскравий приклад політичних переслідувань німецьких учителів наводиться саме в книзі В. Марочко, Г. Хілліга. «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941)» (2003) стосовно вчителів німецької школи на чолі з директором школи с. Краснорічка Володарськ-Волинського району Грюнке Густавом Генріховичем⁵⁹⁶. Учителів звинуватили у контрреволюційній роботі, політичному й моральному розкладі учнів та свідомому розвалюванні школи, з метою дискредитації перед трудящими директив партії та уряду про радянську школу. За рішенням виїзної сесії Київського облсуду 31 липня 1935 року, їх було засуджено до різних термінів позбавлення волі, зокрема, директора школи Г. Грюнке засуджено до 10 років позбавлення волі у таборах, а його дружину Маргариту Грюнке до вищої міри покарання – розстрілу⁵⁹⁷.

Автори книги «Біль минулого» (2006), щодо німецьких учителів вказують на певну особливість, а саме: вони з одного боку виховували будівників соціалістичного суспільства у Радянському Союзі, а з іншого так чи інакше слідкували за життям і подіями у Німеччині. Після усталення фашизму у Німеччині органи НКВС отримали можливість звинувачувати радянських німців у симпатіях чи приналежності до різноманітних контрреволюційних організацій із національною забарвленістю⁵⁹⁸.

Особливо, це відчувалося за доби «Великого терору», коли репресії щодо німецьких учителів посилились. Наприклад, за *«шпигунство»* та *«контрреволюційну роботу серед учнів, виховуючи їх в націоналістичному німецькому дусі»*⁵⁹⁹, 29 квітня 1938 р. була розстріляна учителька німецької школи Фалькович Ядвіга Карлівна (1888 р.н.)⁶⁰⁰. Схоже звинувачення підтверджував під час свого допита 29 липня 1938 року учитель німецької

⁵⁹⁶ Марочко В.І., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ: Науковий світ, 2003. С. 281

⁵⁹⁷ Вирок суду над педагогами – шкідниками Краснорічанської школи. *Вісті ЦВК УСРР*. 1935. 3 серпня (№ 177). С. 4

⁵⁹⁸ Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: Л.В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006. С. 28

⁵⁹⁹ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61723фп, арк. 21

⁶⁰⁰ ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61723фп, арк. 24

мови СШ № 28 м. Дніпропетровськ Фаузер Яків Фрідріхович (1880 р.н.), який заявив: *«Працюючи викладачем, я систематично серед слухачів навчальних закладів поширював контрреволюційну фашистську пропаганду, спрямовану на дискредитацію політичної партії і уряду...»*⁶⁰¹.

Чимало репресовано німців, які давали приватні заняття німецької мови. Показовою у цьому є доля Альми-Ельзи Вільгельмівни Лаубе, яка мала необережність похвалити Троцького у розмові з матір'ю своєї учениці, результатом розмови став арешт учительки 27 жовтня 1937 року та звинувачення у шпигунстві і контрреволюційній пропаганді, і вже 2 грудня 1937 року її було розстріляно в одній з в'язниць м. Києва⁶⁰².

Політичні переслідування відбувалися і через проведення педагогічної «атестації», яка фактично перетворилась на метод політичних репресій освітян. 10 квітня 1936 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) зобов'язало народні комісаріати освіти республік до 1 серпня 1938 року провести атестацію учителів⁶⁰³.

У підсумку за 1936/1937 рік з 162 тисяч учителів атестацію пройшли 95602 чоловік, з них тільки 9347 надано звання вчителя, 82894 допущені до викладання і 3361 особі заборонили працювати в школі⁶⁰⁴. Якщо брати в регіонах, то в наслідок атестації у липні 1937 року на Харківщині тільки 16266 вчителів з 27 тисяч пройшли атестацію, з політичних міркувань звільнено 622 вчителя⁶⁰⁵. В Київській області з 20313 вчителів, що підлягали атестації, рішеннями атестаційних комісій надано звання вчителя – 7669 особам; тимчасово допущено до роботи в школі – 11549 осіб і позбавлено права вчителювати – 664 особи, не атестовано з різних причин – 457 осіб⁶⁰⁶.

⁶⁰¹ ГДА СБУ. Фонд 16, опис 1, справа 244, арк. 90

⁶⁰² ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 59661фп, арк. 5,11, 16

⁶⁰³ Стрижак Є.М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920-1930-х років. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Черкаси: Черкаський державний технологічний університет, 2007. С. 59

⁶⁰⁴ Редько Ф.А. До підсумків атестації вчителів. *Комуністична освіта*. 1938. № 11. С. 24

⁶⁰⁵ Стрижак Є. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої і вищої школи УСРР. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. С. 52; Марочко В.І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ: Науковий світ, 2003. С. 256;

⁶⁰⁶ Реабілітовані історією. Київська область. Книга 3. Київ: Основа, 2011. С. 77;

Незадовільний хід атестації підкреслювався на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 7 липня 1938 року, де вказували, що на 1 липня 1938 року з 166104 учителя, що підлягають атестації, облнаросвітами не розглянуто 62840 атестаційних справ, з них: по Сталінській області – 10477, Київській – 5457⁶⁰⁷. На недоліки вказувалося і на III пленумі ЦК профспілки працівників початкових і середніх шкіл України, у постанові якого зазначалося, що на 1 серпня 1938 рік усього 157932 учителя атестовано. А наркомат освіти УРСР недостатньо оперативно керував роботою атестаційних комісій і груп обласних відділів освіти та мало контролював й допомагав їм у роботі⁶⁰⁸.

Проведення атестації учителів було одним з пунктів звинувачень керівництва Наркомату освіти УРСР на чолі з В. Затонським. На допиті 27 липня 1938 року заступник наркома освіти Ізраїль Абрамович Хаїт вказував: *«Я разом з іншими учасниками ... використовував в антирадянських цілях постанови уряду про атестацію вчителів. Під виглядом виконання цієї постанови ми незаконно звільняли тисячі чесних викладачів середніх і вищих шкіл»*⁶⁰⁹. Заступник наркома освіти УРСР Петро Михайлович Койнаш на допиті 2 грудня 1937 року зазначав: *«... Атестаційні комісії з областей були засмічені класово-чуждими людьми. [...] Природно, що ці комісії пошкідницькі проводили атестацію – позбавляли педагогічної роботи людей чесних і залишали на роботі ворогів. В результаті брак педагогічних кадрів сильно зріс»*⁶¹⁰.

Слід розуміти, що проведення педагогічної атестації був спрямований, насамперед, на підвищення якості педагогічної майстерності учителів шкіл. І в цілому сприяла підвищенню рівня освіти учителів. Проте, треба враховувати, що критерії атестації для більшості учителів були занадто великими, що пов'язано не стільки з педагогічним досвідом чи рівнем їхньої

⁶⁰⁷ Протокол № 1 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1938 року. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 465, арк 11;

⁶⁰⁸ Постанова III пленуму ЦК Профспілки працівників початкових і середніх шкіл України «Про хід атестації та про стан роботи по до кваліфікації учителів початкових та середніх шкіл». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1938. № 33. С. 8;

⁶⁰⁹ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 37108фп, арк. 20;

⁶¹⁰ ГДА СБУ. Фонд 6, справа 38001, том 1, арк. 30;

освіти, скільки з політичною довірою партійних й освітніх органів. А від так, проведення атестації педагогічних працівників використовували як засіб боротьби з усіма, хто не задовольняв партійне чи освітнє керівництво.

Висвітлюючи політичні репресії в системі освіти УРСР, не можна не торкнутися питання про кількісний показник репресованих учителів, що є доволі складним і проблемним. Тільки на Поділлі органами ДПУ у 1923 році було заарештовано 106 вчителів, з них 25 було засуджено до страти, 56 – до різних термінів ув'язнення і 25 – звільнено з роботи⁶¹¹. У 1929 році за перше півріччя співробітниками Київського окружного відділу ДПУ було затримано 583 особи, з них – 28 учителів.⁶¹² Нарком освіти УСРР М. Скрипник у доповіді на VII з'їзді Спілки РОБОС відзначав, що на Україні «вичищали» часто десятки учителів, школи ставали «голими», нерідко закривалися, оскільки цілу масу вчительства було звільнено, а замінити їх було ні ким⁶¹³. І це, коли спостерігається значний кадровий дефіцит учителів в школах України. Не можна заперечувати той факт, що у 1920-1923 роках кількість учителів знижувалось перед усім через важкі умови праці, і найголовніше – через голод і неврожай⁶¹⁴. Та в подальшому кількість учителів збільшувалася, і на 15 грудня 1927 року складала 66875 осіб⁶¹⁵, на 1937 рік - 175448 осіб, 1939 рік – 193887 осіб⁶¹⁶. Проте це не могло в повній мірі задовольнити потреби шкіл радянської України.

В доповіді на Всеукраїнському з'їзді спілки РОБОС у 1928 році нарком освіти УРСР М. Скрипник наголошував: «Цього року не вистачає для

⁶¹¹ Посвістак О.А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти. Зб. ст.* Випуск 34. / Голов. ред. П.Т. Тронько. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 31;

⁶¹² Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині в 1919-1980-их роках. *Реабілітовані історією. Київська область*. Книга 3. Київ: Основа, 2011. С. 106;

⁶¹³ Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937 рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 62;

⁶¹⁴ Ряппо Я. Система народного просвещения Украины. Сборник материалов, статей и документов. Харьков: Государственное издательство Украины, 1925. С. 221;

⁶¹⁵ Всесоюзний шкільний перепис 15 грудня 1927 року. Том: Шкільні установи соціального виховання на Україні. Харків: Господарство України, 1930. С. 284; Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. Харків: Господарство України, 1930. С. 9;

⁶¹⁶ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 562;

трудових шкіл 2000 вчителів, а до 1930-го р. не вистачатиме – 7000 вчителів»⁶¹⁷. І дійсно, в інформації від 31 жовтня 1930 року до ЦК КП(б)У заступника наркома освіти УСРР О.А. Полоцького зазначається, що: «За зведеними на 20 жовтня 1930 рік даними, райони вимагають ще більше 5000 учителів, що становить 40 % потреб для нових комплексів загального навчання»⁶¹⁸.

Фактично у 1930 році в УСРР загальний дефіцит учителів становив 16,5 тисяч осіб, у 1931 – 18,5 тисяч, а на 1932/1933 навчальний рік вже 40,5 тисяч⁶¹⁹.

І це, необхідно поєднувати не тільки з безпосередньою політикою радянської влади на селі і проведенням суцільної колективізації, а й політичними репресіями та переслідуваннями, що поступово набували все більшого розмаху.

На думку Є. Стрижака, в Україні у 1930-х роках репресовано або зазнало політичних переслідувань понад 20 тисяч учителів й професорсько-викладацького складу середньо-спеціальної й вищої школи⁶²⁰. Автори книги «Біль минулого» вказують, що за 1933-1937 роки в Україні звільнено зі школи 24 тисяч вчителів⁶²¹. Хоча ці цифри вражають, до них слід відноситися критично.

За підрахунками одеських вчених за період з 1919 по 1952 роки на Одещині з 33909 чоловік було репресовано з усієї системи освіти 2453 осіб, з них у 1931-1940 роки – 1540 осіб. Серед них: 793 учителів, 159 осіб співробітників адміністрації та 156 осіб допоміжного персоналу середніх та

⁶¹⁷ Народня освіта на Україні. Доповідь народного комісара освіти тов. Скрипника на всеукраїнському з'їзді спілки Робітос. *Комуніст. (Харків)*. 1928. 10 червня (№ 133). С. 3;

⁶¹⁸ ЦДАВО України. Фонд 166, опис 9, справа 1222 арк. 87;

⁶¹⁹ Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). // *Проблеми освіти*. 1996. Випуск 5. С. 124;

⁶²⁰ Стрижак Є. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої і вищої школи УСРР. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2007. С. 60;

⁶²¹ Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: Л.В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006. 224 с. С. 20;

середньо спеціальних закладів освіти, з них у 1931-1940 роки репресовано – 512 учителів, 117 адміністрації та 110 допоміжного персоналу⁶²².

На Чернігівщині за підрахунками Г. Гренченка у 1920-1940-і роки було репресовано 472 працівника початкової, середньої й вищої школи, та ці підрахунки за думкою автора були не повні⁶²³.

Більш ґрунтовнішу статистику, хоча і не без помилок, подає в своїй монографії В. Нікольський, який наводить дані по Україні загалом, акцентуючись переважно на Донеччині, але і ці цифри є доволі неточні. За притягнутими органами ДПУ до відповідальності у 1931 році з 59945 осіб було 1086 учителів та 302 учнів. У 1937 році у групі «службовці» репресовано 2418 педагогів, а у 1938 році – 2929 педагогів. У самій же Донецькій області за даними картотеки у 1937 році було репресовано 3,6% працівників вищих навчальних закладів та шкіл й 0,5% учнів шкіл та студентів технікумів і вищих навчальних закладів. У 1938 році їх відсоток становив 2,9% працівників та 0,2% учнів й студентів⁶²⁴.

У той же час, слід зазначити, що кількісні дані про репресованих учителів, викладачів, й інших працівників закладів освіти, не є повними, і не враховують чимало чинників, наприклад не враховуються безпосередньо працівники й керівники наркомату освіти УРСР, обласних, районних, міських відділів освіти й інші категорії працівників системи освіти. Крім того, не можна підрахувати скільки в наслідок політичного переслідування і тиску вимушені змінити свою професійну діяльність на іншу, що не завжди їх рятувало від подальших репресій.

⁶²² Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Том 3./ Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. Одеса: ОКФА, 2005. С. 94 [Таблиця 5. Данные о социальном статусе репрессированных: сфере деятельности, профессии, должности (на основании базы данных «Одесский мартиролог» на 33909 человек)]

⁶²³ Демченко Т.П. Великий терор на Чернігівщині (1920-1930-ті роки ХХ століття). / Відповідал. ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017. С. 68;

⁶²⁴ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. С. 227, 268-269;

А від так питання: скільки освітян зазнали політичних переслідувань і репресій у 1920-1930-х роках? Є відкритим та дискусійним в сучасному науковому просторі.

Висновки до 3 розділу

Узагальнюючи матеріал розділу можна констатувати, що в умовах здійснення політичних репресій у вищій та шкільній освіті України 1920-1930-х років існувала ціла низка проблем. Серед них, слід виокремити наступні:

- 1) політична недовіра щодо освітян, як до представників інтелігенції з боку радянської влади і партійної номенклатури;
- 2) вилучення педагогічних працівників з навчально-виховного процесу через застосування різних методів і засобів політичного репресування;
- 3) використання педагогічно-викладацької діяльності як доказ провини;
- 4) поширення доносів та недовіри одного до одного серед учнівсько-студентського і викладацького середовища;
- 5) зниження якості освіти через нестачу професійна досвідчених викладачів і учителів;

Вивчаючи архівно-кримінальні справи репресованих, прослідковується своєрідна специфіка репресування освітян, певна системність і упорядкованість, що була обумовлена не тільки змістом їх звинувачень, а й соціальним походженням, професійною діяльністю. Зокрема, для 1920-х років характерно переслідування й репресування учителів із числа колишніх військових та тих, що мали вищу «царську» чи «буржуазну» освіту. Відповідно педагогів звинувачували, насамперед, в участі у царських, білогвардійських чи українських військових формуваннях доби Української революції 1917-1921 років чи «петлюрівських» націоналістичних організаціях. І це слугувало, як приводом, так і основою для арештів освітян.

При цьому наведені приклади демонструють, що у більшості випадків основним звинуваченням була загальна «контрреволюційна шкідницька діяльність». І, лише у невеликій частині освітян, «контрреволюційна шкідницька діяльність» проводилася безпосередньо у школі чи вузі, що у

більшості не підтверджувалося фактами, а ґрунтувалося «на уяві» слідчих, сфальсифікованих документах та свідченнях, отриманих під тиском.

У другій половині 1920-х років акцент звинувачень освітян розширюється. Під переслідування підпадають педагоги, що вирізняються своїм соціальним походженням, перед усім «куркульським», а звинувачення у «петлюрівщині» трансформується, зокрема, на більш узагальнене формулювання – «український буржуазний націоналізм».

У 1930-ті роки, спостерігається подальше розширення смислового навантаження звинувачень стосовно репресованих освітян, не тільки за соціальним походженням чи національним, а вже і за політичними мотивами, зокрема, звинуваченням у «троцькізмі», під яке підпадали усі, хто був «не згоден» з політикою радянської влади.

Застосування комплексу методологічних підходів дало можливість виокремити певну систему методів, якими здійснювалися політичні репресії щодо освітян. Зокрема, партійно-радянський апарат використовував більш «поблажливі» методи, наприклад, психологічно-пропагандистський тиск, який призводив до усунення педагога від навчально-виховного процесу. Або педагогічна атестація, де насамперед, було важлива не педагогічна майстерність і знання, а політична «довіра» з боку влади. Чи метод «чистки» закладів освіти України, у тому числі і студентської молоді, за соціальним походженням.

Натомість органи ДПУ-НКВС застосовували більш жорсткі методи репресування. Одним із найбільш поширених був – метод створення антирадянських контрреволюційних організацій, що у поєднанні з методом проведення показових політичних процесів, мав значний психологічний та ідеологічний вплив на людську свідомість і породжував страх та недовіру у суспільстві й у певний спосіб виправдовував політичні репресії.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Модернізаційні процеси сучасного світу та формування нової моделі суспільства під час «гібридної війни» на Сході України ставлять нові виклики перед громадянами України, не оминаючи при цьому освіту як один з найважливіших факторів економічного та соціально-політичного прогресу суспільства, що прагне називатися демократичним. Проте, суспільно-політична ситуація в Україні, соціальні суперечності між політичними силами і сусідніми країнами, впливають на функціонування освіти як суспільну категорію, створюючи передумови для виникнення в ній негативних явищ: цькування, нав'язування певних політичних поглядів й ідеологій, дискримінацію. У той же час, в історії України ХХ сторіччя був період, коли схожі явища панували, як в суспільстві, так і в людській свідомості, що негативно відображалось на функціонуванні усїєї української освіти, породжуючи в ній певні проблеми й труднощі.

Тому питання проблем шкільної і вищої освіти України в умовах здійснення політичних репресій 1920-1930-х років, не дивлячись на час, є актуальним і сьогодні, ураховуючи загальний контекст стосунків між Україною і Російською Федерацією, яка майже повністю перейняла методи, форми й принципи впливу тоталітарної системи на розвиток суспільства. А від так, матеріали дослідження допомагають зрозуміти не тільки як політичні репресії впливали на систему освіти України, які проблеми внаслідок цього виникали, насамперед у навчально-виховному процесі, а й як цьому треба протидіяти та що уникати, виховуючи підростаюче покоління в душі гуманізму й демократичних цінностей в сучасному сьогодні.

Результати проведеного дослідження дозволили сформулювати певні узагальнення, а саме:

1. Історіографічний дискурс та джерельна база розробленої наукової роботи були розширені історико-педагогічними, історичними розвідками щодо проблеми шкільної та вищої освіти України в умовах політичних репресій (1920-1930 рр.). Історіографія теми дисертації

поділяється на три періоди, хронологічно нерівномірних, що мають свої особливості, які відрізняються загальною спрямованістю й тональністю вивчення проблеми, зі своїми ідеологічними штампами.

Перший період, радянський, характеризується однотипністю підходів та пануванням єдиної методологічної основи – марксизму-ленінізму. Він не є однорідним і має свої хронологічні етапи: від формування концептуальних засад й обґрунтування теоретичних у 1920-х роках, і нав'язування ідей невинної боротьби з «ворогами народу» у 1930-1950-х. до узагальнення накопиченого матеріалу і виділення актуальних тем розвитку освіти у 1950-х роках, не торкаючись теми політичних репресій й, в цілому, характеризуючись певною заангажованістю в оцінках суспільно-політичних процесів; намаганням неупереджено розкрити складні маловивчені аспекти історії й педагогіки другої половини 1980-х років, ґрунтуючись на збереженні панівної методології, на основі концепції гуманного демократичного соціалізму та його оновлення.

Другий період, український, характеризується значною еволюцією і перейманням західної методології й наукових підходів, опрацюванням нових архівних документів при вивченні складних маловивчених тем, особливо це стосується політичних репресій в середовищі освітян. При цьому відбувається відхід від емоційності істориків в оцінках суспільно-політичних процесів та прагненням показати якнайбільше фактів для переосмислення різних історіографічних оцінок, регіоналізації та персоналізації досліджень.

Третій період, українська еміграція та закордонні дослідники, спирається на особисті спостереження свідків тих подій та характеризується певною суб'єктивністю й емоційністю в інтерпретації подій та явищ, що сприяли позбавленню радянського ідеологічного впливу. Праці західних учених відрізняються глибоко розробленою методологічною основою і залишаються чи не єдиними об'єктивними дослідженнями, хоча і позбавлені тривалий час належного документального підґрунтя, особливо щодо вивчення політичних репресій.

Слід констатувати той факт, що, переосмислюючи концептуальні засади історіографії, спостерігається відсутність цілісного дослідження щодо вивчення проблем шкільної та вищої освіти УРСР в умовах політичних репресій 1920-1930-х років передусім у контексті впливу репресій на розвиток радянської освіти та проблем у діяльності шкільної та вищої освіти. Існуючі праці торкалися теми політичних репресій, розвитку шкільної та вищої освіти, їх труднощів в загальному ракурсі чи на регіональному рівні.

У дослідженні залучений певний комплекс документальних джерел, у тому числі раніше недоступних, зокрема, архівно-кримінальні справи репресованих, матеріали «особої папки» політбюро ЦК КП(б)У, що дали достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертації дослідницьких завдань. Вони розподіляються на чотири групи, це: 1) документальні джерела; 2) оповідні документи, наприклад, навчально-методична й наукова література; 3) періодична, зокрема освітньо-педагогічна та дитяча преса; 4) джерела особового походження, такі, як спогади й мемуари.

2. Методологічну основу дисертації складає сукупність різних підходів насамперед парадігмального, який передбачає розгляд внутрішньої логіки розвитку педагогіки з точки зору виникнення, трансформації і взаємодії різних парадигм. Застосування мікроісторичного підходу дало можливість через вивчення й аналіз людських долі виокремити ті механізми і методи політичного репресування, що застосовувалися проти працівників вищої і шкільної освіти. Психоісторичний підхід допоміг досліджувати ті нюанси осмислення людської мотивації, у тому числі й дитячої, які були притаманні під час пропаганди боротьби «з ворогами народу» та здійснення політичних репресій у 1920-1930-х роках. Герменевтичний підхід сприяв аналізу історичного розвитку педагогічних процесів і явищ та розумінню змісту тих документальних джерел, які стосуються політики «боротьби з ворогами народу» у навчально-виховному процесі і політики репресій в цілому. У той же час, системно-хронологічний підхід дав змогу простежити генезу функціонування української освіти в умовах радянських політичних

репресій, через їх реконструкцію в соціальному, політичному, культурному, освітньому контекстах доби становлення тоталітарної системи.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових, спеціальноісторичних, історико-педагогічних та міждисциплінарних методах, таких як: теоретичний історико-педагогічний аналіз, контент-аналіз, метод аналогій та історичного моделювання, метод генералізації, метод порівняння і метабіографічний метод, що відповідно забезпечили об'єктивність, історизм та науковість результатів дисертаційної роботи.

Ідеологічна основа функціонування радянської шкільної та вищої освіти, яка активно формується саме у 1920-1941 роках, базується на філософському вченні К. Маркса і Ф. Енгельса із розширеними ідеями В. Леніна й Й. Сталіна, розвиток якої відбувається поступово у міру просування радянського суспільства до «соціалізму», маючи свої особливості.

У той же час, методологічна модель розвитку освіти УРСР істотно відрізнялася порівняно із РСФСР. У 1920-х роках спостерігаємо співіснування декількох методологічних напрямів і постійний пошук найбільш ефективної освітньо-виховної методології, трансформації змісту, форм і методів освіти, які ґрунтувалися на певній демократизації та різноманітності різних педагогічних ідей, незважаючи на заідеологізованість навчально-виховного процесу та політичні репресії. Натомість у 1930-х роках відбувається поступова ліквідація цього методологічного розмаїття та спостерігається панування лише марксистської теорії виховання у поєднанні з теорією класової боротьби, що реалізовувалося насамперед через політику репресій та переслідувань, і базувалося на ідеї диктатури пролетаріату й боротьби з «ворогами народу» в різних сферах народного господарства, зокрема, і в освіті.

3. Радянська система освіти України 1920-1930-х років слугувала передусім поширенню і закріпленню теорії класової боротьби та поступовому просуванню радянського суспільства до соціалізму.

Відбувалася нещадна боротьба з «ідеологічною» спадщиною минулого, у тому числі, й у навчально-виховному процесі, а від так, освітяни ставали однією з рушійних сил в реалізації цього. Уся система педагогічного впливу організовується так, щоб формувати і культивувати в дитині і молоді ті нахили, які корисні передусім радянській владі, а не людині чи суспільству.

Відповідно змістовне наповнення навчально-методичного комплексу, насамперед суспільно-гуманітарного циклу, як і безпосередня навчально-виховна діяльність учителів й викладачів, спрямовані найперше на пропаганду боротьби з «ворогами народу» та поширенню ідей матеріалістичної теорії виховання, що породжувалися ідеологічними настановами та державною політикою. Приклади цього ми бачимо у підручниках, методичних посібниках, хрестоматійних виданнях, де переважає матеріал, в яких не тільки підкреслюється виключна роль Леніна і Сталіна у будівництві соціалізму, а й наголошується на безперервну боротьбу з усіма «ворогами народу», наприклад, з «куркулями», з церквою тощо.

У той же час, боротьба з «ворогами народу», ідеологічне навантаження, політизація навчально-виховного процесу, заважали чіткому формуванню вимог і змісту освітніх планів, навчальних програм, підручників й інших освітніх видань та спотворювали дитячу свідомість через культивування таких негативних явищ, як доноси, наклепи, недовіра, цькування.

4. Засоби масової інформації, зокрема, педагогічні фахові й освітні видання, мали не стільки інформаційний характер, скільки пропагандистсько-прикладний, висвітлюючи боротьбу «з ворогами народу» передусім в освітньому середовищі. Публікації абстрактно характеризували масштаби політичних репресій, бо дійсні розміри замовчувались, як і проблеми шкільної та вищої освіти, які виникали у зв'язку з цим. Самі ж публікації можна поділити на дві умовні групи:

1) публікації, які висвітлюють показові судові процеси проти «ворогів народу», що бачимо на прикладі процесу «Національний центр» (Харків) у 1921 році чи «Союз визволення України» (Харків) у 1930 році або інших процесів, які чітко регламентовані відповідними постановами радянської влади і були дієвими методами впливу й психологічного тиску на суспільство та активної боротьби радянської влади з «ворогами народу». Відповідно для контролю був потрібний зворотній зв'язок, що спостерігаємо в чисельних відгуках й настановах до цих політичних показових судових процесів, а також громадське обговорення із «засудженням ворогів народу» на чисельних мітингах й зборах, зокрема, у педагогічних, шкільних й студентських колективах, що нарощувало масовий психоз серед населення.

2) публікації з політичним цькуванням та переслідуванням конкретних осіб, починаючи від наркома освіти і закінчуючи звичайним викладачем вузу чи учителем школи. Прикладами є: нарком освіти УРСР Микола Скрипник, академік ВУАН Сергій Єфремов, директор школи Володимир Дурдуківський, професор Олександр Крупський. Названі імена є найбільш показовими у загальній тенденції радянської пропаганди політичного цькування під час боротьби з «ворогами народу», де наслідки для людини ставали катастрофічними і призводили до руйнування кар'єри, життя, й подальшого арешту органами НКВС та ув'язнення у концтаборах чи розстрілу.

Ці публікації у газетах і журналах, в інших офіційних пропагандистських виданнях у поєднанні з політичним цькуванням конкретних осіб мали практично-ідеологічну мету, а саме: обґрунтувати необхідність знищення багаточисельних «ворогів народу» і створення атмосфери страху, агресивності й підозрливості в суспільстві. Відтак, освіта, як соціальний інститут, була пронизана ідеологічною нетерпимістю, ненавистю до «ворогів народу», виправданням державного беззаконня й свавілля. І це спостерігалось як в навчально-виховному процесі, так і в змістовному наповненні навчальних матеріалів, програм тощо.

5. Архівно-кримінальні справи демонструють своєрідну специфіку репресування освітян, певну системність й упорядкованість, що обумовлена не тільки змістом звинувачень, а й соціальним походженням репресованих, їх професійною діяльністю. У більшості випадків основним звинуваченням була загальна «контрреволюційна шкідницька діяльність», яка буцімто проводилася безпосередньо у школі чи вузі, що не підтверджувалося фактами, а ґрунтувалося «на уяві» слідчих, сфальсифікованих документах та свідченнях, отриманих під тиском.

При цьому, для 1920-х років характерно було переслідування й репресування освітян із числа колишніх військових та тих, що мали вищу «царську» або «буржуазну» освіту. Відповідно педагогів звинувачували насамперед в участі у царських, білогвардійських чи українських військових формуваннях доби Української революції 1917-1921 років, «петлюрівських» націоналістичних організаціях. Що слугувало як приводом, так і основою для арешту.

У другій половині 1920-х років акцент звинувачень розширюється. Під переслідування підпадають ті, хто вирізняється своїм соціальним походженням, передусім «куркульським», а звинувачення у «петлюрівщині» трансформується, зокрема, на більш узагальнене формулювання – «український буржуазний націоналізм».

У 1930-ті роки відбувається подальше розширення смислового навантаження звинувачень не тільки за соціальним походженням чи національним, а вже і за політичними мотивами, зокрема, звинуваченням у «троцькізмі», під яке підпадали усі, хто був «не згоден» з політикою радянської влади.

Із затвердженням радянської влади, вдосконалювалася система методів здійснення політичного репресування, відбувався ідеолого-психологічний вплив на людську свідомість та породжувались страх й недовіра у суспільстві, виправдовуючи репресії, це:

1) метод створення «контрреволюційних організацій» та інших ворожих радянській владі організацій в установах, закладах, окремих містах та селах по всій Україні, що демонструє керованість політичних репресій та певну одноманітність з боку радянських каральних органів ДПУ-НКВС;

2) метод проведення показових судових політичних процесів, наприклад: процес «СВУ» (1930), «Національний центр» (1932) й інші процеси різного масштабу, які повинні демонструвати «підкування» органів ДПУ-НКВС про людей та наявну «небезпеку» з боку «ворогів народу»;

3) метод політичної «чистки» за соціальним походженням, який застосовувався урядовими та партійними органами в учнівсько-студентському та викладацько-вчительському середовищі;

4) метод психологічно-пропагандистського тиску за так звану «не радянську», «націоналістичну» педагогічну діяльність, незалежно чи це стосувалося наркома освіти, чи звичайного вчителя або викладача, з боку урядових та партійних органів із застосуванням публікацій у засобах масової інформації, виступів й засудження на різних мітингах і засіданнях, що руйнувало не тільки кар'єру, а й подекуди й життя людини;

5) педагогічна атестація, яка перетворилася на метод чистки за педагогічну майстерність й знання вчителя, застосовувалася Наркоматом освіти за участю партійних органів;

6) метод висилки за кордон, застосований одноразово у 1921 році за прямою вказівкою В. Леніна до викладачів вищих закладів освіти, з метою одночасного послаблення інтелігенції та її покарання.

Узагальнюючи дисертаційний матеріал, можемо констатувати, що в шкільній та вищій освіті радянської України 1920-1930-х років в умовах здійснення політичних репресій існували наступні проблеми:

1) ідеологічне панування і перевантаженість суспільно-політичним компонентом навчально-виховного процесу в закладах освіти;

2) надмірна політизація та високі ідеологічні критерії до змісту навчального та навчально-методичного забезпечення у вищій та шкільній освіті України;

3) пропаганда «боротьби з ворогами народу», зокрема, з церквою, «куркулями», «троцькістами», у суспільно-політичних, галузевих, профільних та дитячих засобах масової інформації, у навчальній і навчально-методичній літературі;

4) цькування «ворогів народу» в навчальних закладах освіти та в суспільстві на персоналізованому рівні через засоби масової інформації, мітинги, громадський осуд, у тому числі, і за участю учнівської молоді;

5) політична недовіра до освітян як до представників інтелігенції з боку радянської влади і партійної номенклатури;

6) поширення доносів та недовіри один до одного серед учнівсько-студентського і викладацького середовища;

7) вилучення педагогічних працівників з навчально-виховного процесу через застосування різних методів і засобів політичного репресування;

8) використання педагогічно-викладацької діяльності як доказ провини;

9) зниження якості освіти через нестачу професійно досвідчених викладачів та учителів.

Зазначені проблеми. в умовах здійснення політичних репресій породжувалися як самими репресіями, так і тією суспільно-політичною політикою й ідеологією, яку здійснювала радянська влада.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Сучасний науковий дискурс недостатньо повно розкриває усі нюанси проблем шкільної та вищої освіти в умовах здійснення політичних репресій, що відкриває потенціал і можливість для більш системних досліджень, розширюючи коло нових проблемних аспектів. Зокрема, це стосується не тільки визначення кількості репресованих освітян України у

зазначений період і систематизації й аналізу прикладів фальсифікування органами ДПУ-НКВС, а й який вплив політичні репресії здійснювали на всю систему освіти УРСР у зазначений період, та які механізми й методи використовувалися при цьому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 20-років радянської влади. Цифровий матеріал для пропагандистів. Харків: Вид-во Харківського обкому КП(б)У «Соціалістична Харківщина», 1937. 44 с.
2. Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. Харків: Господарство України, 1930. 111 с.
3. Авдієнко М.О. Народня освіта на Україні. Харків: Центральне статистичне управління, 1927. 102 с.
4. Авербух (Авенариус) Н.И. Одесская «чрезвычайка» - большевистский застенок. Факты и наблюдения. Часть 1. Кишенев: Импримерия Статулуй, 1920. 37 с.
5. Аграновский А. Д. «Люди-вредители: Шахтинское дело» / Предисл. А. Вышинского. Москва - Ленинград: Гос. изд-во, 1928. 326 с.
6. Адаменко О.В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950-2000 рр.). Спеціальність 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. д-ра пед. наук. Луганськ: Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка, 2006. 613 с.
7. Адамський В.Р. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму. *Розбудова держави*. 1996. № 8. С. 40-44
8. Адамський В.Р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років. *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 2. / Голов. ред. А.Й. Сиротенко. Хмельницький: ХГПА, 2007. 203 с. С. 10-20
9. Алинин К. «Чека»: Личные воспоминания об Одесской чрезвычайке: С портретом жертв ЧК. Одесса: б.и., 1919. 91 с.
10. Амосова К. «Великий терор» 1936-38 років серед академічної спільноти Київського медичного університету. Частина II. *Національний медичний університет імені О.О. Богомольця*. [Електронний ресурс]. URL: <http://nmu.ua/nmu-175/kateryna-amosova-velykuj-teror-1936-38-rokiv-sered-akademichnoyi-spilnoty-kyyivskogo-medychnogo-universytetu-chastyna-ii/>. Дата перегляду 02.11.2018
11. Антонюк Т.Д. Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття). Спеціальність 09.00.12 – Українознавство. Дис. канд. іст. наук. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. 217 с.
12. Багинський С. Що дала Жовтнева революція дітям. Київ: Червоний шлях, 1925. 37 с.
13. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині в 1919-1980-их роках. *Реабілітовані історією: У двадцяти*

- семи томах. У 3-х книгах. Книга 3. / Авторський кол.: П.П. Бачинський, Т.Ф. Григор'єва, Л.М. Остроушко, Г.Г. Іванов, І.Х. Чистик, Л.В. Шевченко.; Відповідач за випуск: І.Х. Чистик. Київ: Основа, 2011. 984 с. С. 97-132*
14. Базікання замість справжньої боротьби з буржуазними націоналістами. На зборах парторганізації Наркомосу УРСР. *Комуніст*. 1937. 16 вересня. С. 2
 15. Балашов Е. М. Педагогія в Росії в першій третині ХХ століття. Санкт-Петербург: Нестор-Історія, 2012. 192 с.
 16. Барсуков А. Школа, учитель і учень в Радянській країні. *Математика в школі*. 1937. № 6. С. 16-20
 17. Батурін Н. Педагогічний футуризм і задачі радянської школи. *Правда*. 1921. 4 січня (№ 2). С. 1
 18. Безперервно підносити більшовицьку пильність. Нещадну відсіч протаскувачам троцькістської контрабанди (з резолюції пленуму парткому КП від 23 жовтня). *Пролетарський студент*. 1934. 5 листопада (№ 12). С. 2
 19. Березівська Л.Д. Життєвий шлях і науково-педагогічна діяльність Якова Феофановича Чепіги (Зеленкевича) (1875-1938). *Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич): видатний педагог, психолог, громадський діяч: біобібліогр. покажч.* / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; [упоряд.: Лисиця М. Н., Айвазова Л. М., Бублик Н. М., Стельмах Н. А. та ін.]. Київ: Нілан-ЛТД, 2013. 135, [8] с. С. 7-16
 20. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр.. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Харків: Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 1998. 200 с.
 21. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937). Харків: Вища школа, 1974. 142 с.
 22. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження / І. М. Дзюба, передне слово. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.
 23. Блонський П. Марксизм як метод розв'язання педагогічних проблем. *Блонский П. П. Избранные педагогические произведения.* / Редкол. Б. П. Есипов, Ф. Ф. Королев, С. А. Фрумов; сост. Н. И. Блонская, А. Д. Сергеева. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1961. 696 с. С. 301-306
 24. Борисов В.Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. 190 с.
 25. Бринош І.В., Петровський Е.В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / Ред. кол.: Л.В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006. 224 с.
 26. Брук М. Робота з відсталими учнями в політехнічній школі. *Комуністична освіта*. 1934. № 5 (142). С. 26–42

27. Буквар. Для 1 року навчання. / Укладачі: І. Гук, Л. Бортнік, Н. Стефанович. Харків: Радянська школа, 1932. 50 с.
28. Буржуазного націоналіста Крупського знято з роботи. *Пролетарська правда*. 1937. 28 вересня (№ 224). С. 4
29. Бухарин М.И. Экономика переходного периода. Ч. 1. Общая теория трансформационного процесса. Москва: Государственное издательство, 1920. 158 с.
30. Быстров Н.А. Борьба Коммунистической партии за дальнейшее развитие и укрепление советской высшей школы в Украине (1928-1939 гг.). Дис. канд. ист. наук. Киев: КГУ, 1954. 282 с.
31. Варшавчик М.Я. Джерело історичне. *Джерелознавство історії України: довідник* / Ред. кол.: Боряк Г.В., Войцехівська І.Н., Калакура Я.С. (заст. голови), Павленко С.Ф., Слюсаренко А.Г., Сохань П.С. Київський університет ім. Т. Шевченка, Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 1998. 212 с. С. 40
32. Ваховський Л.Ц. Методологічні трансформації у вітчизняній педагогічній науці (20-ті роки ХХ ст.). *Pedagogika*. 2017, t. XXVI, nr 1, s. 237-249
33. Ваховський Л.Ц. Методологія української педагогіки в умовах радикальної реорганізації шкільної освіти (30-ті рр. ХХ ст.). *Pedagogika*. 2018, t. XXVII, nr 2, s. 397-407;
34. Ваховський Л.Ц. Психоісторичний підхід до вивчення еволюції дитинства. *Шлях освіти*. 2012. № 1. С. 2-5
35. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191 с.
36. Великий радянський народ на порох зітре ворогів. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 1
37. Великий терор в Україні. «Куркульська операція 1937-1938 рр. У 2-х частин; Частина 1. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с.
38. Весь СССР. Справочная и адресная книга на 1926 год / Под ред. Галицкого М.И., Деревенко Н.Н., Заменгоф М.Ф., Любарского Н.М., Чиликина М.Т. 3-й год издания. Москва-Ленинград: Центральное Управление Пролпропаганды и Печати ВСНХ СССР, 1926. 874 с.
39. Викоренити хиби в роботі й керівництві освітою дорослих. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 1
40. Виправити помилки. *Київській піонер*. 1930. № 66 (9 грудня). С. 2
41. Вирок народу. *Юний піонер*. 1937. 1 лютого (№ 11). С. 1
42. Вирок суду над педагогами – шкідниками Краснорічанської школи. *Вісті ЦВК УСРР*. 1935. 3 серпня (№ 177). С. 4
43. Вирок. *Шлях до знань*. 1937. 2 лютого (№ 4). С. 5
44. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Том 2. / Відповідальний редактор В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 812 с.

45. Волинський П. Про наскоки педологів на проблеми уроку. *Комуністична освіта*. 1936. № 10. С. 102–108
46. Ворогам народу нема пощади. *Шлях до знання*. 1937. 2 лютого (№ 4). С. 1
47. Вороги народу. [До підсумків процесу антирадянського троцькістського центра]. Збірник статей. Москва: Красний пролетарій», 1937. 134 с.
48. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва: Гос. изд. Полит. литературы, 1959. 602 с.
49. Врагов народа, изменников Родины, наймитов фашизма – стереть с лица Земли! *Известия*. 1937. 26 января (№ 23). С. 4
50. Всесоюзний шкільний перепис 15 грудня 1927 року. Том 1: Шкільні установи соціального виховання на Україні. Харків: Господарство України, 1930. 305 с.
51. Вся країна палко вітає славного соратника великого Сталіна – М.І. Єжова. *Шлях до знання*. 1937. 28 липня (№ 21). С. 1
52. Гадзинського В.В. Проблема пролетарської освіти на Україні. Київ: Вид-во Київського губнаросвіти, 1920. 16 с.
53. Галкин И.С., Зубан Л.И., Котович Ф.И., Хвостов В.М. Новая история. 1870 – 1917. Учебник для 9 класса средней школы. Москва, 1945. 348 с.
54. Галузевий державний архів СБУ: Путівник. / Автори-упоряд.: В.М. Даниленко (відпов. упоряд.) та ін. Харків: Права людини. 2009. 136 с.
55. ГДА СБУ. Фонд 13, опис 1, справа 2.
56. ГДА СБУ. Фонд 13, опис 1, справа 420.
57. ГДА СБУ. Фонд 16, опис 1, справа 198.
58. ГДА СБУ. Фонд 16, опис 1, справа 244.
59. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 36980фп. Архівно-кримінальна справа Радін-Уцехівський В.П. 1937 р. 173 арк.
60. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 37108фп. Архівно-кримінальна справа Хаїт І.А. 1938 р. 126 арк.
61. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 38001. У 2-х томах. Архівно-кримінальна справа Койнаш П.М. 1938 р. Том 1. 134 арк.
62. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 39256фп. Архівно-кримінальна справа Боданський Г.М. 1937 р. 234 арк.
63. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 41478фп. Архівно-кримінальна справа Гладков Ф.О. 1937 р. 84 арк.
64. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 46826фп. Архівно-кримінальна справа Кузьменко Н.Ю. 1937 р. 161 арк.
65. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49834фп. У 4-х томах. Архівно-кримінальна справа Затонський В.П. 1937 - 1938 рр. Том 1. 287 арк; Том 3. 168 арк.
66. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49863фп. У 2 томах. Архівно-кримінальна справа Штепа К.Т. 1938 - 1939 рр. Том 1. 203 арк; Том 2. 82 арк.
67. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 50021фп. Архівно-кримінальна справа Мірза-Авакьянц Н.Ю. 1938-1939 рр. 393 арк.
68. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 55701фп. Архівно-кримінальна справа Давидов І.Д. 1937 - 1938 рр. 138 арк.

69. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 56994фп. Архівно-кримінальна справа Глущенко Ф.І. 1937 - 1938 рр. 142 арк.
70. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 59881фп. У 117-ти томах. Архівно-кримінальна справа «Український національний центр». 1931 - 1932 рр. Том 2. 319 арк.
71. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 60830фп. 130 томів. Архівно-кримінальна справа «ПОВ». Рудницька Л.Й. 1933 р. Том 45. 102 арк; Том 126. 16 арк.
72. ГДА СБУ. Фонд 6, справа 73878фп. Архівно-кримінальна справа Антонюк І.Ф. 1920 - 1921 рр. Том 15. 347 арк.
73. Геллер М.С. «Первое предостережение – удар хлыстом (К истории высылки из Советского Союза деятелей культуры в 1922 г.). *Вопросы философии*. 1990. № 9. С. 37-66
74. Глейзер С. Очистити університет від ворогів явних і замаскованих. *Соціалістична Харківщина*. 1937. 9 січня (№ 23). С. 3
75. Глинский Л. К предстоящей проверке учительства. *Коммунистический путь*. 1923. № 2-3. С. 37-39
76. Гнів великого народу!. *Шлях до знання*. 1937. 16 червня (№ 17). С. 2
77. Говорить державний обвинувач – прокурор Союзу РСР тов. А.Я. Вишинський. *Юний піонер*. 1937. 1 лютого (№ 11). С. 2
78. Голос радянської інтелігенції (Із резолюції зборів вчителів шкіл шахти ім. Сталіна). *Стахановська вахта*. 1938. 11 березня. С. 1
79. Горбач Н.І. Українізація: злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на радянській Україні в 20-х роках. *Жовтень*. 1989. № 2. С. 78-85
80. Горбуров К. Валентин Радін-Уцехівський (1890-1937) – останній директор Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2. С. 376-407
81. Горбуров К. Польська освіта в УСРР за документами органів державної безпеки: від інституалізації до ліквідації (1920 — 1930-ті рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918– 1991 рр.): історія, структура, функції*: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 469 с. с. 458-469
82. Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабовський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. № 1-2. С. 285-326
83. Гренченко Г.Є. Репресовані освітяни Чернігівщини. Чернігів: Обл. товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка, 2003. 150 с.
84. Григорій Гринько. Олександр Шумський: Статті. Промови. Документи. / Укладачі: В.О. Гайдей, О.П. Міхно; Науковий консультант О. Сухомлинська. Київ: ПМУ, 2015. 172 с.
85. Гринько Г. Ф. Очерки советской просветительной политики. Харьков: Изд-во Наркомпроса УССР, 1923. 194 с.
86. Гринько Г.Ф. Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Харьков: Изд-во Наркомпроса УССР, 1920. 126 с.

87. Гудвія Ю. На шляху до стабілізації підручників політехнічної школи. *Комуністична освіта*. 1933. № 2-3. С. 7-16
88. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960. Сб. документов. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. Москва: Международный Фонд "Демократия", 2000. 886 с.
89. Гупан Н. М. Шкільні підручники з історії в 40 – 50-ті рр. ХХ ст.: питання диференціації змісту. *Проблеми сучасного підручника*. 2013. Випуск 13. С. 72-79
90. Гупан Н.М. Шкільний підручник як джерело дослідження диференціації змісту суспільствознавчих предметів (40-50-ті рр. ХХ ст.). *Педагогічний дискурс: збірник наукових праць*. Випуск 15. / Голов. ред. І.М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. 812 с. С. 185-190
91. Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури за межі федерації». *Віче*. 1994. № 10 (жовтень). С. 120-125
92. Гусев В., Верба І. ... «Ягідка визріли потім». (З чого почало «перековувати харківську інтелігенцію радянське правосуддя»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1-2. С. 157-165
93. Гутянський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. Київ: Видавництво АН УРСР, 1960. 108 с.
94. ДАМК. Фонд Р-346, опис 1, спр. 34.
95. ДАМК. Фонд Р-4, опис 1, справа 58.
96. ДАМК. Фонд Р-871, опис 3, справа 183.
97. ДАМК. Фонд Р-871, опис 3, справа 220.
98. ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 5.
99. ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 6.
100. ДАМК. Фонд Р-920, опис 13, справа 39.
101. Даниленко В. Один з 45-ти. В. Дурдуківський. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1. С. 253-261
102. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 340 с.
103. Де вихід? (Що говорить радянська суспільність про політвиховання в школі). *Виробнича думка. Тижневий додаток до газети «Народній Учитель»*. 1928. № 47 (145) (21 листопада). С. 8
104. Декларації Народного комісаріату освіти УСРР про соціальне виховання дітей. *Пролетарська освіта*. 1921. № I-V. / Орган Подгубнаросвіти, подгубвидата та Подосокульту. Вінниця: Друга радянська друкарня, 1921. 44 с. С. 2-4;
105. Декреты советской власти. В 18 томах. Том 1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Гос. изд. Полит. лит., 1957. 626 с.
106. Дело Киевского областного «Центра действия»: Стенографический отчет. Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927. 820 с.
107. Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и других: стенографический отчет. Харьков: Типография Всеукраинского ЧК, 1921. 429 с.

108. Дементов Є., Постолатій В. Репресії проти викладачів Кіровського учительського інституту в 1937-1938 роках. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки*. Випуск 15. Кіровоград: КДПУ, 2012. С. 261-270
109. Демченко Т. Оздоровити Київський державний університет. *Комуніст*. 1938. 27 січня (№ 21). С. 2
110. Демченко Т.П. Великий терор на Черніговщині (1920-1930-ті роки ХХ століття). / Відповідал. ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017. 100 с.
111. День преси. *Народний учитель. Тижневий додаток*. 1927. № 18 (122) (5 травня). С. 1
112. Державний архів Донецької області. Фонд 1п, опис 1, справа 372.
113. Державний архів Хмельницької області. Фонд Р 302, опис 1, справа 234.
114. Дзевєрін О.Г. Шляхи радянської школи за заповітами В.І. Леніна. Харків: Радянська школа, 1932. 48 с.
115. Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Сборник документов. Выпуск 1. / Сост. Болдырев Н.И. Москва – Ленинград: Советская наука, 1947. 320 с.
116. Дізель С. Боротьба за вищу школу. / С. Дізель, В. Баумштейн. Харків: Молодий більшовик, 1931. 78 с.
117. Дічек Н.П. Джерело освітньої думки: до 90-річчя Інститут педагогіки НАПН України (ретроспективний нарис). *Український педагогічний журнал*. 2016. № 3. С. 7-30
118. До кінця розплутати кубло буржуазних націоналістів у медичному інституті. *Пролетарська правда*. 1937. 24 вересня (№ 221). С. 4
119. Довгань К.Г. Київський університет в умовах посилення Сталінського тоталітарного режиму (1933-1941 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2008. 209 с.
120. Довгань К.Г. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму: наук. зб.* 2006. № 3. С. 155-159
121. Доклад Н.С. Хрущева о культе личности Сталина съезде КПСС: Документы. Москва: «Российская энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 912 с.
122. Доннер Я. Шкідлива безтурботність. Про журнал «Комуністична освіта». *Комуніст*. 1937. 9 червня (№ 131). С. 3
123. Духно П.І. Школа на селі та її громадська роль. Харків: ДВУ, 1926. 60 с.
124. Ерколі М. Уроки процесу троцькістсько-зінов'євського терористичного центру. *Троцькістська банда реставраторів капіталізму*. / Відповідал. за вип. Мадфес М. Київ: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», 1937. 174 с. С. 81-92
125. Ефимов А.В. Новая история. Учебник для 8 класса средней школы. Москва: Учпедгиз, 1940. 310 с.
126. Єфіменко Г.Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-38 рр. (Освіта та наука). Історичні зошити. Київ: ПУ НАНУ, 2000. 72 с.

127. Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. 848 с.
128. Жертвы репрессий. / Отв. ред. Шемшученко Ю.С. Киев: Юринформ, 1993. 275 с.
129. Журецький Я.І., Шитюк М.М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. Миколаїв: б.в., 1994. 69 с.
130. За зраду Батьківщини – смерть. *Шлях до знання*. 1937. 16 червня (№ 17). С. 1
131. Загальне обов'язкове навчання: законодавчі та інструктивні матеріали. Харків: ДВУ, 1926. 139 с.
132. Закирова А.Ф. Основы педагогической герменевтики: Авторский курс лекций: Учебное пособие. Тюмень: Изд-во Тюменского гос. университета, 2011. 324 с.
133. Заковский Л. Шпионов, диверсантов и вредителей уничтожим до конца! Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. 46 с.
134. Закон України «Про вищу освіту». 1 липня 2014 р. *Законодавство України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>. Дата перегляду 01.06.2021
135. Закон України «Про освіту». 5 вересня 2017 р., поточна редакція 23.04.2021. *Законодавство України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. Дата перегляду 01.07.2021
136. Закон України «Про повну середню освіту». 16 січня 2020 р. *Законодавство України*. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>. Дата перегляду 01.07.2021
137. Закони та розпорядження в справі народної освіти: Систематизований збірник. / Передмова О. Полоцького; Упорядник М. Глейзер. Харків: Радянська школа, 1931. 308 с.
138. Залужный А.С. Против теории двух факторов в педологии и в теории детского коллектива. *Педология*. 1932. № 3. С. 17–22
139. Замковий В. Доля революціонера. Сторінки політичної біографії М.О. Скрипника. *Під прапором ленінізму*. 1990. № 1. С. 52-59
140. Замковий В.П. Микола Скрипник: сторінки політичної біографії. *Про минуле заради майбутнього*. / Упоряд. зб. Ю.І. Шаповал. Київ: Вид-во КДУ. 1989. С. 247-264
141. Зархин Л. Петлюровщина перед советским судом (дело «Союза освобождения Украины»). Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1930. 52 с.
142. Затонський В. П. Про стан педагогічних шкіл УРСР. Наказ № 554 наркома освіти УРСР від 21 квітня 1937 року. *Комуністична освіта*. 1937. № 5. С. 126-128
143. Затонський В.П. Більше увага комуністичному вихованню дітей. *Комуніст*. 1935. 11 березня (№ 58). С. 2-3

144. Затонський В.П. Национальное строительство и борьба против национализма. Харьков: Український робітник, 1934. 84 с.
145. Затонський В.П. Національна проблема на Україні. Харків: Держвидав України, 1926. 64 с.
146. Затонський В.П. Про вчителів та школу (Промови). Харків: Радянська школа, 1935. 228 с.
147. Затонський В.П. Про підручники. *Комуністична освіта*. 1933. № 5. С. 20-47
148. Затонський В.П. Про учнів. Харків: Радянська школа, 1933. 36 с.
149. Затонський В.П. Шкільне будівництва – справа цілої країни. *Комуніст*. 1935. 17 квітня (№ 89). С. 3
150. Збірка документів, виданих у розвиток постанови ЦК ВКП(б) про початкову й середню школу. / Впорядкували Ю.Г. Черченко, О.М. Кошель. Харків: Радянська школа, 1932. 168 с.
151. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. Вип. 1. Харків: Всеукр. держ. вид., 1920. 60 с.
152. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. Вип. 2. Харків: Всеукр. держ. вид., 1920. 27 с.
153. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. Вип. 3. Харків: Всеукр. держ. вид., 1921. 41 с.
154. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків: Вукопспілки, 1922. 1147 с. С. 850-852
155. Зиновьев А. А. Русская судьба, исповедь отщепенца. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1999. 506 с.
156. Зінченко Ол. Як Хрущов убив Донця. І потім збрехав... *Історична правда*. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/07/10/155927/>; Дата перегляду 10.07.2019
157. Золотоверхий И.Д. Борьба КП(б)У за культурную революцию на Украине в годы перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921 -1925 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук. Киев: КГУ, 1950. 20 с.
158. История педагогики: Учебник для студентов пед. институтов. / Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. 5-е изд. Москва: Просвещение, 1982. 447 с.
159. Ищенко Е.В. Политическая деятельность А.Я. Шумского на Украине. Специальность 07.00.02 – Всемирная история. Дис. канд. ист. наук. Днепропетровск: ДГУ, 1992. 202 с.
160. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд 10, справа 1076.
161. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України на пряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». / О. А. Гавриленко, І. А.

- Логвиненко, Л. В. Новікова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 348 с.
162. Історія України: Короткий курс. / Під ред.: С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистого, О. П. Оглобліна, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка, Ф. О. Ястребова. Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. 412 с.
 163. Історія України: Хрестоматія. / Упорядник В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. 1056 с.
 164. Історія України. Том 1. / Ред. М. Н. Петровський. АН УРСР. Інститут історії; Інститут археології. [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1943. 330 с.
 165. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія. / Уклад.: О.О. Любар; За ред. В.Г. Кременя. Київ: Знання, 2005. 767 с.
 166. Карпов Г.Ф. О становлении отечественной педагогики на марксистской основе. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки.* 2006. № 1. С. 87-90
 167. Кільколіх Б., Фільшитинська А. СВУ в боротьбі за дітей. *Комуніст.* 1930. 17 березня (№ 75). С. 2
 168. Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство.* 2009. № 1-2. с. 228-234
 169. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.). Донецьк: Юго-Восток, 1997. 310 с.
 170. Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937). *Український історичний журнал.* 1990. № 2. С.57-69
 171. Коваль М.В. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В.П. Затонського. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2007. 303 с.
 172. Ковальченко І.Д. Исторический источник в свете учения об информации. *История СССР.* 1982. № 3. С. 129-148
 173. Кондратюк О. Нищення традиційної народної культури – головний напрямок громадської роботи радянських вчителів 1930-1940-х років. *Масавья рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях ы калектыўнай памяці: навуковы зборнік.* / Пад рэд. А. Смаленчука і А. Кандрацюк. Мінск: Зміцер Колас, 2018. 608 с. С. 452-467
 174. Косіор С.В. Про школу. Київ: Молодий Більшовик, 1936. 30 с.
 175. Костин Н. Н. Объект изучения педологии. *Педология.* 1931. № 7–8. С. 23-30
 176. Костюк Г. Теорія і практика педологічної псевдонауки. *Комуністична освіта.* 1936. № 8. С. 146–156
 177. Костюк Гр. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. Київ: Смолоскип, 1995. 508 с.
 178. Кошмарные тайны киевской чрезвычайки: Рассказ «Смертника». Киев: Юг, 1919. 8 с.
 179. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумах ЦК. 1898-1970. – 8-е изд. У 10 томах. Москва: Изд. Политической литературы, 1970-1972. Том 5: 1931-1941. 1971. 480 с.

180. Красницький І. Боротьба за кадри. Харків-Київ: ДВУ, 1930. 85 с.
181. Краткий курс истории СССР: Учебник для 3-го и 4-го классов. / Под ред. проф. А. В. Шестакова. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1937. 223 с.
182. Крупська Н.К. Педагогічні твори в десятих томах. Том 2: Загальні питання педагогіки. Організація народної освіти в СРСР. / Під ред. Гончаров Н.К. та ін. Москва: Вид-во Академії педагогічних наук, 1958. 374 с.
183. Крупському не місце серед радянських науковців. *Пролетарська правда*. 1937. 24 вересня (№ 221). С. 4
184. Кузьменко М.М. Висвітлення масових репресій проти науково-педагогічних кадрів в Україні періоду сталінщини: історіографічний аналіз сучасної української літератури. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2003. Випуск 7 (спеціальний). / Відп. ред.: С.В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 483 с. С. 227-233
185. Кузьменко М.М. Участь освітян в політико-ідеологічних кампаніях 20-30-х рр. ХХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. Випуск 3. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. 241 с. С. 90-104
186. Кулинич О.С. Київщина в боротьбі за школу Маркса-Леніна – Сталіна. Київ: Радянська школа, 1932. 32 с.
187. Кулінич О.С. Педагогіка українського фашизму (Теорія виховання «С.В.У.»). *Комуністична освіта*. 1931. № 5-6. С. 30-40
188. Куліченко М.І., Маланчук В.Ю. В.І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. Київ: Вид-во політ. літератури, 1971. 320 с.
189. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1921 рр.). Київ: Основи, 1996. 396 с.
190. Курило В.С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ столітті. Спеціальність 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. д-ра пед. наук. Луганськ: Ін-т педагогіки АПН України, 2000. 507 с.
191. Куркулеві кінець! *Київський піонер*. 1930. 19 лютого (№ 8). С. 1
192. Куркуленки та поповичі – «зміна» «СВУ». *Київський піонер*. 1930. 18 березня (№ 14). С. 2
193. Ладько. Знищимо куркульську клясу! *Київський піонер*. 1930. 23 лютого (№ 9). С. 2
194. Лебідь І.Ю. Управління початковою освітою в Україні: історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2013. 184 с.
195. Леві Дж. Про мікроісторію. *Нові підходи до історіописання*. / За ред. Пітера Берка; переклад з англ. – 2-ге укр. вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. 368 с. С. 119-138

196. Левківський М.В. Історія педагогіки. Навчально-методичний посібник. 4-е вид. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 190 с.
197. Левченко В. Одеські увертюра та епілог «опери СБУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920-1930-х рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2. С. 33-62
198. Ленин В. и ВЧК. Сборник документов (1917–1922). Москва: Политиздат, 1975. 679 с.
199. Ленин В.И. Директивы ЦК коммунистам – работникам Наркомпроса. *Ленин В.И. Сочинения*. Том 32: Декабрь 1920 – август 1921 г. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1950. 537 с. С. 99-100
200. Ленин В.И. К истории вопроса о диктатуре. (Заметка). *Ленин В.И. Сочинения*. Том 31: Апрель – декабрь 1920 г. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1950. 545 с. С. 314-334
201. Ленин В.И. Письмо к М. Горькому от 15 сентября 1919 г. *Ленин В.И. Сочинения*. Том 44: Октябрь 1917 – ноябрь 1920. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1967. 537 с. С. 225-227
202. Ленин В.И. Речь на I Всероссийском съезде по просвещению (28 августа 1918 г.). *Ленин В.И. Сочинения*. Том 28: Июль 1918 – март 1919 гг. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1950. 510 с. С. 66-69
203. Ленин В.И. Речь на II Всероссийском съезде учителей-интернационалистов (18 января 1919 г.). *Ленин В.И. Сочинения*. Том 28: Июль 1918 – март 1919 гг. 4-е изд. Москва: Государственное изд-во полит. лит., 1950. 510 с. С. 385-388
204. Литвин Н. Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 3. С. 119-126
205. Литвинова Ю.С. Розвиток педології як науки про освіту і виховання в Україні (20-30-ті роки ХХ століття). Спеціальність 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. канд. пед. наук. Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет, 2009. 198 с.
206. Литньова Т.В. Періодизація історії розвитку змісту загальної середньої освіти (30-ті рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2010. № 2. С. 68-72
207. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України. В 2-х томах. Том 1: (1917-1943 рр.). Монографія. Київ: Видавець Ешке О.М., 2002. 328 с.
208. Лісовий В.С. Карл Раймунд Поппер та його твір «Злиденність історизму». *Поппер К. Злиденність історизму*. Переклад з англ. Київ: «Абрис», 1994. 192 с. С. 3-20
209. Ліфшиць Дамо високоякісний стабільний підручник для політехнічної школи національних меншостей. *Комуністична освіта*. 1933. № 6. С. 31-34
210. Лобода С. Педагогічна преса 1920-1930 рр. як засіб формування суспільно-політичної свідомості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 43(1). С. 217-226

211. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-ті рр.: історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46-55
212. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва: МФД, 2004. 736 с.
213. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва: МФД, 2003. 912 с.
214. Луговская Н. Хочу жить! Дневник советской школьницы. Москва: РИПОЛ классик, 2010. 400 с.
215. Люті вороги, зрадники Батьківщини. *Юний піонер*. 1937. 24 січня (№ 9). С. 1
216. Мазуренко С.Г. Трудова спрямованість навчання в загальноосвітніх школах України (1920-1937рр.). Спеціальність 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки. Дис. канд. пед. наук. Чернігів: Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2004. 223 с.
217. Макаев В. «Классовый враг проникает в школу». *Народное образование*. 1990. № 2. С. 142-144
218. Макаренко А.С. Педагогічна поема. Київ: Вид-во «Радянська школа», 1978. 508 с.
219. Мандрик Я.І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.). *Проблеми освіти: збірник наукових праць*. 1996. Випуск 5. С. 121-126;
220. Мануїльський Д.З. Завдання чистки Київської партійної організації. (Доповідь голови обласної комісії чистки на зборах київського партактива 28 травня 1933 р.). *Вісті ВУЦВК*. 1933. 5 червня (№ 124). С. 1-2
221. Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. докт. іст. наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2015. 534 с.
222. Марксизм и педагогика. Учение В.И. Ленина об образовании и коммунистическом воспитании. (В помощь партийной учебе). / Под ред.: И.И. Вовси, В.П. Груздев. Москва: Просвещение, 1966. 120 с.
223. Марочко В.І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ: Науковий світ, 2003. 302 с.
224. Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та встановлення радянської школи на Україні в І-й половині 20-х років. *Український історичний журнал*. 1990. № 12. С. 100-104.
225. Машкін А.А. Освітня політика за добу диктатури пролетаріату. Харків: Державне вид-во, 1926. 28 с.

226. Микола Олексійович Скрипник (некролог). *Вісник ВУЦВК*. 1933. 8 липня (№ 151). С. 4
227. Микола Олексійович Скрипник (некролог). *Комуніст*. 1933. 8 липня (№ 169). С. 4
228. Миронов Мик. Про дитячу літературу. *Комуністична освіта*. 1931. № 5-6. С. 172-185
229. Молотов В.М. Про вищу школу. Промова на Першій всесоюзній нараді працівників вищої школи 15 травня 1938 року. Київ: Державне вид-во політичної літератури при РНК УРСР, 1938. 32 с.
230. Мотуз В.К. Політика радянської влади щодо освітньої сфери як засіб комуністичного виховання українського селянства (1920-1930-ті рр.). *Міжнародна наукова інтернет-конференція «Сучасний соціокультурний простір 2017»*. [Електронний ресурс]. URL: <http://intkonf.org/motuz-vk-politika-radyanskoyi-vladi-schodo-osvitnoyi-sferi-yak-zasib-komunistichnogo-vihovannya-ukrayinskogo-selyanstva-1920-1930-ti-rr/>. Дата перегляду 20.03.2018
231. Мусяенко Н.С., Ватлин А.Ю. Репрессированная школа. История немецкой школы им. Карла Либкнехта в Москве, 1924-1938. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 240 с.
232. Н.Н. Єфремовщину засуджено. *Народній учитель*. 1928. 19 грудня (№ 51). С. 2
233. На позиціях войовничого націоналізму. *Комуніст*. 1930. 23 березня (№ 81). С. 2
234. На фронті культури. Київ: Радянська школа, 1935. 264 с.
235. Наказ заступника наркома освіти Хвилі «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1935. № 25. С. 9-10. № 152;
236. Наказ наркома освіти Затонського «Про оцінку успішності учнів». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1935. № 30. С. 5-7. № 171;
237. Нарис історії України. / Редкол.: К. Гуслистий, Л. Славін, Ф. Ястребов. АН УРСР. Інститут історії; Інститут археології. [Уфа]: Вид-во АН УРСР, 1942. 212 с.
238. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967). Монографія. / Ред. кол.: Бондар А.Г. (відповідал. ред.) та інші. Київ: Радянська школа, 1967. 482 с.
239. Народна освіта на Україні. Київ: Червоний шлях, 1924. 206 с.
240. Народное образование в СССР. Сборник документов (1917-1973 гг.). / Сост.: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва: Педагогика, 1974. 560 с.
241. Народня освіта на Україні. Доповідь народного комісара освіти тов. Скрипника на всеукраїнському з'їзді спілки Робітос. *Комуніст*. (Харків). 1928. 10 червня (№ 133). С. 3
242. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і мат. / Упорядники: М.І. Панчук (керівник) та інші. Київ: Наукова думка, 1994. 569 с.

243. Національні процеси в Україні. історія і сучасність: Док. і мат. Довідник. У 2-х частинах. Частина 2. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласка; Київ: Вища школа, 1997. 704 с.
244. Невінчана І. Боротьба української інтелігенції проти тоталітаризму в сфері шкільної освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: До 15-річчя кафедри історії України Інституту історичної освіти*. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. 2005. Випуск 2. С. 184-191
245. Нелін Є.В. Метод психоісторії як складник частини сучасної біографістики. *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 21 жовт. 2020 р., Київ.* / Редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.) та інші]. Київ: ДНПБ, 2020. С. 25-26
246. Ніжинський М.П. Школа, учитель, педагогіка (історичний нарис). Київ: Рад. школа, 1978. 120 с.; Мельниченко А.М. В.И. Ленин и становление народного образования на Украине. Киев: Вища школа, 1982. 184 с.
247. Ніколаєнко В.Ю. Розвиток народної освіти в Українській РСР у першій п'ятирічці. *Радянська школа*. 1957. № 10. С. 27-37
248. Ніколіна І.П. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х - початку 30-х рр. ХХ століття. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: Київський лінгвістичний університет, 2007. 261 с.
249. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. 624 с.
250. Нова історія в документах і матеріалах. Випуск 1. / За ред. Н.М. Лукіна і В.М. Далина. 2-ге вид. Київ: Державне соціально-економічне вид-во України, 1935. 440 с.
251. Новая история в документах и материалах. Выпуск 2. / По ред.: Н.М. Лукина, В.М. Далина. 2-е изд. Москва: ОГИЗ-Соцэкгиз, 1934. 481 с.
252. Овсянников К. Классовая борьба в высшей школе и задачи комсомола. Харьков: Молодая гвардия, 1931. 29 с.
253. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. Київ: Знання України, 2003. 450 с.
254. Одеський мартиролог. Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. У 4- томах. / Укладач.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. Одесса: ОКФА, 1997-2006. Том 1. 1997. 752 с.; Том 2. 1999. 800 с.; Том 3. 2005. 896 с.; Том 4. 2006. 960 с.
255. Окунь С.Б. История СССР. / С. Б. Окунь. Ленинград: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1939. 205 с.
256. Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1930-ті роки). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2004. 202 с.

257. Остаточно ліквідувати залишки педології. *Соціалістична Харківщина*. 1936. 11 листопада (№ 258). С. 1
258. Очеретянко В. Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ*. 1999. № 1-2. С. 129-141
259. Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ*. 1997. № 1-2. С. 240-252
260. Очеретянко С.І. Німецька національна освіта в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ: б.в., 2003. 221 с.
261. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: (1917-1941 гг.). / Отв. ред. Н.П. Кузин, М.Н. Колмакова, З.И. Равкин. Москва: Педагогика, 1980. 456 с.
262. Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані. *Чорноморська комуна*. 1937. 30 вересня (№ 225). С. 2
263. Павловський В. Основні хиби у побудові підручника для політехнічної школи. *Комуністична освіта*. 1933. № 5. С. 47-55
264. Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського. *Про минуле заради майбутнього*. / Упоряд. зб. Ю.І. Шаповал. Київ: Вид-во КДУ. 1989. 408 с. С. 319-331
265. Первое предупреждение. *Правда*. 1922. 31 августа (№ 194). С. 1
266. Перед новим навчальним роком. *Комуніст*. 1937. 11 серпня (№ 184). С. 1
267. Петренко О.Б. Мікроісторичний підхід до висвітлення персоналій в історії педагогіки (на прикладі вивчення Г.І. Сухомлинської). *Дослідницькі підходи до історико-педагогічних розвідок: від традицій до новацій : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 21 жовт. 2020 р., Київ*. / Редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Сухомлинська О. В., Тарнавська С. В. Київ: ДНПБ, 2020. 47 с. С. 15-17
268. Петровський Е.П. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії. *Одеський мартиролог: Данне о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти*. Том 3 / Составители: Л.В. Ковальчук: Г.А. Разумов. Одесса: ОКФА, 2005. 896 с. с. 827 – 842.
269. Пильність насамперед. *Юний піонер*. 1937. 15 квітня (№ 36). С. 1
270. Пироженко Л. Становлення предметів загальної середньої освіти у 30-х роках ХХ ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Випуск 2. С. 125-128
271. Письмо т. Сталина и методологическая бдительность на педологическом фронте. *Педология*. 1931. № 5 – 6. С. 1-2
272. Плаксін А.Я. Ударник. Буквар для дорослих. 2-ге видання. Харків: Радянська школа, 1932. 65 с.

273. Плямуємо дворушника – петлюрівця Крупського. *Пролетарська правда*. 1937. 26 вересня (№ 222). С. 4
274. Повернення з небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1995. 162 с.
275. Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.). *Політичні репресії в Україні (1917 – 1980 рр.)*. Бібліографічний покажчик. / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О.Рубльов. Житомир: Полісся, 2007. 456 с. С. 4-35
276. Політичні репресії в Україні. Бібліографічний покажчик. / Автор вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. Житомир: Полісся, 2007. 456 с.
277. Польську більшовицьку пресу – на боротьбу за чергові завдання партії. *Пролетарська правда*. 1933. № 147. С. 5
278. Попов М.М. Про національні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними. (Доповідь на зборах харківського партактиву 9 липня 1933 р.). *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 липня (№ 155). С. 1-2
279. Посвістак О.А. Політичні репресії проти культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля на початку 1920-х рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Зб. ст. Випуск 34. / Голов. ред. П.Т. Тронько. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. 390 с. с. 23-34
280. Постанова III пленуму ЦК Профспілки працівників початкових і середніх шкіл України «Про хід атестації та про стан роботи по до кваліфікації учителів початкових та середніх шкіл». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1938. № 33. С. 8. № 310.
281. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про небажаність висилки за кордон діячів української інтелігенції. *Портал сучасних педагогічних ресурсів*. [Електронний ресурс]. URL: http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/official_documents/Postanovl_O_visilke_ukr_intellig_1922.pdf. Дата перегляду: 13.07.2018
282. Постанова Ради Народних Комісарів. «Про установлення загального наукового мінімуму обов'язкового до викладання по всіх вищих навчальних закладах У.С.Р.Р.». *Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти*. 1921. Ч. 9 (31 серпня). С.5–6
283. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1935. № 25. С. 2-4. № 150
284. Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1938. № 33. С. 5-7. № 308.
285. Постанова ЦК ВКП(б) «Про переобтяження школярів і піонерів громадсько-політичними завданнями». *Комуністична освіта*. 1934. № 5 (142). С. 8–9

286. Постанова № 1331 РНК УСРР «Про доповнення постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1938. № 33. С. 7. № 309.
287. Постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 15 мая 1934 г. «О преподавании гражданской истории в школах СССР». *Библиотека нормативно-правовых актов СССР*. [Електронний ресурс]. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3989.htm; Дата перегляду: 09.07.2018
288. Почався процес антирадянського троцькістського центра. *Юний піонер*. 1937. 24 січня (№ 9). С. 4
289. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928 – 1936 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ*. 2000. № 2-4. С. 82-102
290. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
291. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/1926 та 1926-1927 роки). Харків: Пролетарій, 1927. 109 с.
292. Про деякі завдання марксистсько-ленінської освіти. З промови тов. Постишева П.П. на пленумі Київського міського партійного комітету, 22 лютого 1935 року. *Комуніст*. 1935. 6 березня (№ 54). С. 1-2
293. Про деякі помилки на теоретичному фронті. З промови тов. П.П. Любченко на Пленумі ЦК ЛКСМУ. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 6 липня (№ 150). С. 3-4
294. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними. Резолюція зборів Харківського міського партактиву на доповідь тов. М.М. Попова 9 липня 1933 року. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 11 липня (№ 154). С. 1
295. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними. Доповідь секретаря ЦК КП(б)У тов. М.М. Попова на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 року. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 липня (№ 155). С. 1
296. Про педологічні викривлення в системі Наркомпросів. Постанова ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. *Комуністична освіта*. 1936. № 7. С. 56-58
297. Про роботу Українського науково-дослідницького інституту педагогіки та Всеукраїнського товариства «Педагог-марксист». Постанова ЦК КП(б)У. *Комуніст (Харків)*. 1933. 11 жовтня (№ 249). С. 3
298. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуніст*. 1937. 29 березня (№ 73). С. 1-2
299. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Шлях до знання*. 1937. 4 квітня (№ 10). С. 1-5

300. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуністична освіта*. 1937. № 3 (березень). С. 1-20
301. Протест проти виступів Єфремовщини. *Народній учитель*. 1928. 18 листопада (№ 48). С. 1
302. Протест. *Освітнянин*. 1929. 20 грудня (№ 5). С. 1
303. Процес антирадянського троцькістського центру. Вечірнє засідання 23 січня *Комуніст*. 1937. 25 січня (№ 20). С. 2
304. Процесс «Промпартии» (25 ноября – 7 декабря 1930 г.): Стенограмма судебного процесса и материалы, приобщенные к делу. / Общая ред. Г.И. Иваненко. Москва: ОГИЗ – «Советское законодательство», 1931. 472 с.
305. Процесс антисоветского троцкистского центра (23-30 января 1937 года). / Отв. за вип. А.Н. Иодковский. Москва: НКЮ Союза ССР Юридическое издательство, 1937. 258 с.
306. Процесс антисоветского троцкистского центра. *Известия*. 1937. 24 января (№ 21). С. 2–3; 25 января (№ 22). С. 2–3; 26 января (№ 23). С. 2–4; 27 января (№ 24). С. 2–3; 28 января (№ 25). С. 2–4; 29 января (№ 26). С. 2–5; 30 января (№ 27). С. 1–3
307. Пустицький Ю., Козерацький М. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників. *Більшовик*. 1937. 28 вересня (№ 224). С. 2
308. Раскопки на Лукьяновском кладбище. *Вечерние огни*. 1919. 2-15 сентября (№ 13). С. 2
309. Расстрелять торговцев родиной. *Стахановская вахта*. 1937. 29 января (№ 23). С. 4
310. Реабілітовані історією. / Відповідал. ред. П.Т. Тронько та ін. Київ - Полтава: Рідний край, 1992. 401 с.
311. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Київська область. У 3-х книгах. Книга 3. / Авторський кол.: П.П. Бачинський, Т.Ф. Григор'єва, Л.М. Остроушко, Г.Г. Іванов, І.Х. Чистик, Л.В. Шевченко.; Відповідал. За випуск: І.Х. Чистик. Київ: Основа, 2011. 984 с.
312. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область. Книга 3. / Гол. редкол.: (голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Реєнт, Ю.З. Данилюк та ін.); Редколегія тому (голова В.М.Голенко, заступник голови В.В. Михайличенко та ін.). Луганськ, 2008. 695 с.
313. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Харківська область. Книга 1. Ч. 1. / Автори: В.І. Бутенко, О.В. Голуб, В.А. Золотарьов та інші. Київ - Харків: Оригінал, 2005. 800 с.
314. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область. Книга 1. / Гол. редкол.: (голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Реєнт, Ю.З. Данилюк та ін.); Редколегія тому (голова В.В. Просін, заступники голови В.М. Голенко, В.В. Михайличенко та ін.). Луганськ, 2004. 727 с.

315. Редько Ф.А. До підсумків атестації вчителів. *Комуністична освіта*. 1938. № 11. С. 24-29
316. Репресії 20-30-40-х і початку 50-х років на Україні. Науково-додоміжний бібліографічний покажчик. / Вступ. ст. Г.В. Касьянов; Відповідальний за випуск Л.Л. Макаренко. Київ: Інститут історії АН України, 1992. 186 с.
317. Репресії в Україні (1917 – 1990 рр.): науково-додоміжний бібліографічний покажчик. / Авт.-упорядники: Є.К. Бабич, В.В. Патока; Вступ. сл. С.І. Білокінь. Київ: Смолоскип, 2007. 519 с.
318. Репресії проти освітян Запорожчини. Збірник наук. праць студ. та викладачів. / За ред. Окса М.М. Мелітополь: б.в., 2001. 105 с.
319. Репресоване краєзнавство 20-30 рр. / Редкол.: П.Т. Тронька (голова та передмова) та інші. Київ: Рідний край, 1991. 492 с.
320. Робітник освіти в радянському законодавстві: Збірник узаконень, постанов та розпоряджень, що стосуються матеріального й правового стану освітянина. / Склали і систематизували М.М. Лескевич. Харків: ВУК Робос, 1928. 352 с.
321. Розпорядження Упрсоцвих від 2 лютого 1930 р. «Про чистоту вчительських лав». *Бюлетень Народнього комісаріату освіти УСРР*. 1930. № 7 (11-18 лютого). С. 7. № 108
322. Ряппо Я. Система народного просвещения Украины. Сборник материалов, статей и документов. Харьков: Государственное издательство Украины, 1925. 222 с.
323. Ряппо Я.П. Короткий нарис Української системи народної освіти. Харків: ДВУ, 1927. 40 с.
324. Ряппо Я.П. Народное образование и национальный вопрос на Украине. *Вестник Одесского губотдела народного образования*. 1920. № 5. С. 1-4
325. Ряппо Я.П. Народня освіта на Україні за десять років революції. Харків: ДВУ, 1927. 125 с.
326. Ряппо Я.П. Проблемы профессионализма и политехнизма в советской школьной системе. Харків: ДВУ, 1929. 180 с.
327. Ряппо Я.П. Радянське студентство: характеристика вузів України. Харків: ДВУ, 1928. 48 с.
328. Ряппо Я.П. Школьное строительство на селе. *Путь просвещение*. 1924. № 2. С. 38-49
329. Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. Харків: ДВУ, 1928. 113 с.
330. Савчук В. Політичні переслідування наукової інтелігенції м. Кам'янця-Подільського у 1920-1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 2 (33). С. 370-386
331. Сапун М.М. В.П. Затонський – політичний діяч і вчений. *Про минуле заради майбутнього*. / Упоряд. зб. Ю.І. Шаповал. Київ: Вид-во КДУ. 1989. С. 265-273
332. Сасімов А. А. Вища школа радянської України (1928 – 1939 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Київ:

- Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 1998. 161 с.
333. Сборник действующего законодательства УСРР по народному просвещению. Харьков: Юрисдат, 1926. 208 с.
 334. Семнадцатый съезд ВКП(б). 26 января – 10 февраля 1934 г.: стенографический отчет. Москва: Партиздат, 1934. 716 с.
 335. Сергійчук В. Геноцид національних меншин у радянській Україні в 20-80 рр. XX ст. *Вісник Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. 2001. Вип. 5. С. 56-59.
 336. Ситніков О.П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія. Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дис. канд. іст. наук. Київ: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2003. 188 с.
 337. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
 338. Скрипник М.О. Основні задачі єдиної системи народної освіти СРСР. Харків: ДВУ, 1930. 240 с.
 339. Скрипник М.О. Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР. Харків: Робітник освіти, 1930. 31 с.
 340. Скуратівський Д. Проти «біологізації» колективізму. *Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки*. 1930. № 3-4. С. 85-92
 341. Сокол М.О. Періодизація понятійного апарату в історії розвитку педагогічної науки. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. 2016. Випуск 18. С. 114-121
 342. Солдатенко В.Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. Київ: Книга Пам'яті України, 2002. 352 с.
 343. Список репресованої літератури. / Упорядник С.І. Білокінь. Київ: Укр. прополії, 2018. 520 с.
 344. Спілка визволення України: З винувального висновку в справі «СВУ». Київ: Держвидав. України, 1930. 97 с.
 345. Спілка визволення України: Стенографічний звіт судового процесу. Том 1. Харків: Видавництво «Пролетар», 1931. 712 с.
 346. Сподарець М. П. Проблеми казки і дитячої літератури в українському ідеологічному дискурсі 1920 - поч. 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна. Серія Філологія*. 2014. № 1127. Випуск 71. / Ред. кол.: Безхутрий Ю.М., Шеховцова Т.А., Борзенко О.І. та інші. Харків: ХНУ ім. В. Каразіна, 2014. 327 с. С. 273-278
 347. Справа «Національного центру». *Комуніст (м. Харків)*. 1921. 26 квітня (№ 90). С. 2
 348. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920 – 1938 рр. / Упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О. С. Рубльов. Київ: Головна редакція науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», 2011. 472 с.

349. Справа «Спілки визволення України». *Вісті ВУЦВК*. 1930. 9 квітня (№ 81). С. 4; 10 квітня (№ 82). С. 3; 11 квітня (№ 83). С. 3-4; 12 квітня (№ 84). С. 5-6; 13 квітня (№ 85). С. 3-4
350. Справа «Спілки визволення України». *Комуніст*. 1930. 10 березня (№ 68). С. 2
351. Справедливий вирок (з вироку військової колегії Найвищого суду Союзу РСР у справі антирадянського троцькістського центру). *Юний піонер*. 1937. 1 лютого (№ 11). С. 2
352. Сталин Й.В. Сочинения. В 18 томах. Том 11: 1928 – март 1929. Москва: Гос. изд.-во Политической литературы, 1949. 381 с.
353. Сталин Й.В. Сочинения. В 18 томах. Том 12: апрель 1929 – июнь 1930. Москва: Гос. изд.-во Политической литературы, 1949. 397 с.
354. Сталин Й.В. Сочинения. В 18 томах. Том 14: 1934-1940. / Под ред.: Р.И. Косополапов. Москва: Изд-во «Писатель», 1997. 334 с. С. 185-188
355. Сталін Й., Жданов А., Кіров С. Зауваження з приводу конспекту підручника з історії СРСР. *Комуністична освіта*. 1936. № 1-2. С. 4-5
356. Степанко Л.А. Вопросы теории содержания общего среднего образования в советской педагогике (1917-1937 гг.). Челябинск: Челяб. ГПИ, 1980. 75 с.
357. Стрижак Є.М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920-1930-х років. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. канд. іст. наук. Черкаси: Черкаський державний технологічний університет, 2007. 200 с.
358. Стрижак Є.М. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С.Г., 2007. 72 с.
359. Сухомлинська О.В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. № 1. С. 4-24
360. Тарнавська С.В. Вища школа УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років: радянська історіографія. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 4 (52). С. 275-285
361. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ: Наук. думка, 1985. 191 с.
362. Тополянський Д.Б. До Всеукраїнських фахових нарад. *За комуністичні кадри*. 1934. 9 січня (№ 14). С. 1
363. Троцкистские изверги, душители народа. *Известия*. 1937. 26 января (№ 23). С. 1
364. У Прокуратурі Союзу РСР. *Комуніст*. 1937. 25 січня (№ 20). С. 2
365. У Прокуратурі Союзу РСР. *Радянський студент*. 1937. 21 січня (№ 3). С. 2
366. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки і освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. Київ: Генеза, 2000. 292 с.
367. Удод О.А. Історія і духовність. Київ: Генеза, 1999. 145 с.

368. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927- 1929 рр. / Упоряд.: В. М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
369. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
370. Учеба на выживание/ Как учились украинские студенты 1920-1930-х годов. *Korrespondent.net* [Електронний ресурс]. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/events/3559033-ucheba-na-vyzhyvanye-kak-uchylys-ukraynskye-studenty-1920-1930-kh-hodov>. Дата перегляду 17.03.2018;
371. Філімоніхін В. Ретроспектива репресій 20-30-х рр. ХХ ст. проти польської етнічної меншини Києва та області. *Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937-1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: Зб. наук. праць.* / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 20 листопада 2013 р. / Головний ред. Ю.І. Шаповал; Відп. секретар Я.М. Антонюк. Київ: ДП «НВЦ Пріоритети», 2014. 200 с. С. 68-93
372. Хаїт І.А. За більшовицьку розчистку на фронті педагогічної теорії. *Комуністична освіта.* 1934. № 2. С. 10-50
373. Хаїт І. А. Про знахарів, які претендували на звання учених. *Комуністична освіта.* 1936. № 7. С. 59–63
374. Хаїт І. А. Про псевдонауку педологію. *Комуністична освіта.* 1936. № 8. С. 120–140
375. Хаїт І. Радянська школа складає іспит. *Комуніст.* 1935. 10 травня (№ 106). С. 2
376. Хаїт І. Система радянської освіти: Підручник для вжитку в педагогічних вузах і для вчительства. Харків: Книгоспілка, 1927. 250 с.
377. Хвиля А. За більшовицьку пильність на фронті творіння української культури. *Комуністична освіта.* 1933. № 5. С. 3-10
378. Хвиля А. Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. *Комуністична освіта.* 1933. № 6. С. 16-27
379. Хвиля А. Союз визволення України – загін світового фашизму. *Комуніст.* 1930. 10 лютого (№ 40). С. 3
380. XII з'їзд КП (б)У. 18-23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. Харків: Партійне видавництво ЦК КП(б)У, 1934. 612 с.
381. Хриков Є.М. Методологія педагогічного дослідження: монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 2017. 237 с.
382. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 9, справа 1222.
383. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 9, справа 1737.
384. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 10, справа 486.
385. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 10, справа 1222.
386. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 10, справа 1529.
387. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 3.
388. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 24.
389. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 149.

390. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 156.
391. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 200.
392. ЦДАВО України. Фонд 166, опис 11, справа 352.
393. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 421.
394. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 430.
395. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 1, справа 436.
396. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 29.
397. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 40.
398. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 121.
399. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 143.
400. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 154.
401. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 463.
402. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 6, справа 465.
403. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 16, справа 16.
404. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 16, справа 25.
405. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 992.
406. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 1020.
407. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 3099.
408. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 6451.
409. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 7098.
410. ЦДАГО України. Фонд 1, опис 20, справа 7240.
411. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 36649фп. Архівно-кримінальна справа Юшко Ф.Й. 1937 р. 69 арк.
412. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 36759фп. Архівно-кримінальна справа Зубрицький Г.-Ю.Ю. 1937 р. 108 арк.
413. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 37464фп. Архівно-кримінальна справа Радько І.К. 1937 р. 100 арк.
414. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 42068фп. Архівно-кримінальна справа Бодняк – Грабовський Ю.Д. 1934 - 1935 рр. 464 арк.
415. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 43010фп. Архівно-кримінальна справа Лупан Л.С. 1937 р. 86 арк.
416. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44228фп. В 11 томах. 1933 - 1934 рр.; Том 2. Гриценко М.І. 184 арк.; Том 3. Чичкевич М.В. 82 арк.; Том 6. Грицай М.З. 210 арк.; Том 10. Свідзинський М.І. 94 арк.;
417. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 44691фп. В 2-х томах. 1937 р. Архівно-кримінальна справа Якубовський Ф.Б. Том 1. 125 арк.;
418. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 50439фп. В 2-х томах. Архівно-кримінальна справа Богданов А.А. 1937 р. Том 1. 87 арк.
419. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 51241фп. Архівно-кримінальна справа Юрченко Г.О. 1937 р. 124 арк.
420. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 51713фп. Архівно-кримінальна справа Ніколаєнко Н.М. 1933 р. 149 арк.
421. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 52851фп. Архівно-кримінальна справа Юрченко К.О. 1937 р. 122 арк.

422. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 57133фп. В 2-х томах. Архівно-кримінальна справа Дурдуківський В.Ф. 1937 р. Том 1. 100 арк.
423. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 58297фп. Архівно-кримінальна справа Майзель Я.Я. 1937 р. 45 арк.
424. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 59661фп. Архівно-кримінальна справа Лаубе А.-Е.В. 1937 р. 23 арк.
425. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60804фп. Архівно-кримінальна справа Домазар В.Г. 1937 р. 43 арк.
426. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60805фп. Архівно-кримінальна справа Сергієнко В.Г. 1937 р. 65 арк.
427. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61723фп. Архівно-кримінальна справа Фалькович Я.К. 1938 р. 30 арк.
428. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61750фп. В 2-х томах. Архівно-кримінальна справа Яцкевич Е.К. 1937 р. Том 1. 35 арк.
429. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61794фп. В 2-х томах. Архівно-кримінальна справа Письменний П.К. 1937 р. Том 1. 43 арк.
430. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 64738фп. В 2-х томах. Архівно-кримінальна справа Ангельчик Ч.М. 1937 р. Том 1. 55 арк.
431. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 66901фв. В 3-х томах. Архівно-кримінальна справа Кривонос І.В. 1941. Том 1. 530 арк.
432. Цимбал А. Ліквідувати наслідки шкідницької діяльності ворогів. *Шлях до знання*. 1937. 16 вересня (№ 26). С. 3
433. Чавдаров С.Х. Про методи наукової роботи над підручником. *Комуністична освіта*. 1933. № 6. С. 34-43
434. Чавдаров С.Х. Шкідництво на педагогічному фронті: («Педагоги» з СВУ). *Комуністична освіта*. 1931. № 5-6. С. 40-48
435. Чавдаров С.Х. Ленінські заповіді в дії. Київ: Радянська школа, 1938. 62 с.
436. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. Москва: Готика, 1998. 208 с.
437. Ченцов В.В. Політичні репресії у радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. 481 с.
438. Чорне золото Григорія Тараненко. *Сніжнянське життя*. 2011. 6 квітня (№ 26). С. 2
439. Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.
440. Шаповал Ю.І. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ – Львів: Україна модерна, Українські пропілеї, 2017. 742 с.
441. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.
442. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 352 с.

443. Шарпаций В.Г. Діяльність М.О. Скрипника на чолі наркомату освіти радянської України (1927- 1933 рр.). Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія. Дис. канд. іст. наук. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 184 с.
444. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки ХХ століття. Київ – Миколаїв: Тетра, 2000. 550 с.
445. Шлихтер А.Г. Октябрь и наука. Харьков: Партиздав ЦК КП(б)У, 1933. 54 с.
446. Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого. *Київ*. 1991. № 7 (липень). С. 7-22
447. Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії. Харків: Фоліо, 2000. 176 с.
448. Штівельман М., Турбовська С. З шкідливої практики педологічної роботи. *Комуністична освіта*. 1936. № 8. С. 156 – 160.
449. Шуткова Е.Ю. Советские политические репрессии в отношении несовершеннолетних (1917-1953 гг.). Дис. канд. ист. наук. Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2003. 289 с.
450. Шухман С. Буржуазні націоналісти в облнаросвіті. *Пролетарська правда*. 1937. 9 жовтня (№ 233). С. 4
451. Щелкунов А. Сприйняття інтелігенції у післяреволюційному суспільстві (1921-1929 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Випуск 74. / Гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. 430 с. С. 38-39
452. Эриксон Э. Детство и общество. [Електронна книга] URL: http://psychoanalysis.by/wp-content/uploads/2018/04/detstvo_i_obshestvo.output.pdf. Дата перегляду 15 липня 2021.
453. Юинг Е.Т. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг. / Перевод с англ. Д.А. Благова. Москва: РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011. 359 с.
454. Як викладати граматику і правопис у школах для малописьменних за підручником В. Шутько «Українська мова». Київ: Радянська школа, 1939. 41 с.
455. Якимчук Л. Розорані межі. Робоча книжка з мови та суспільствознавства для сільських політосвітніх шкіл першого ступеня. Частина 1. Харків: ДВ «Радянська школа», 1930. 232 с.
456. Янченко Т.В. Витоки та засади наукового розвитку і практичного втілення педології в Україні: Дис. док. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки НАПН України. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2017. 529 с.
457. Ярославский Е. Новая оппозиция и троцкизм. Ленинград: Рабочее издательство «Прибой», 1926. 82 с.
458. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932). Київ: КДУ, 1965. 255 с.
459. Яченін Л.І. Бути на варті соціалістичної законності. *Комуніст*. 1938. 29 січня (№ 23). С. 3

460. Beck F. & Godin W. Russian purge and the extraction of confessions. Transl. from German E. Mosbacher & D. Porter. New York: Viking Press, 1951. 277 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЗАКОНЫ ЮНЫХ ПИОНЕРОВ

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ОБЫЧАИ

1 ПIONEР охраняет здоровья свое и других, он выносит и бод. Водит рано утром, чистильно умывается, делает гимнастику.

2 ПIONEР должен быть чистым и опрятным. Его дела должны быть опрятными.

3 ПIONEР трудолюбив и честен. Умеет работать, помогает по любым условиям, находит выход из всех обстоятельств.

4 ПIONEР бережлив к общественному имуществу, аккуратно относится к одежде, одежде и к привлекательности мастерских.

5 ПIONEР не бумажка, не курит и не пьет.

БУДУ

ТВЕРДО СТОЯТЬ ЗА ДЕЛО РАБОЧЕГО КЛАССА

В БОРЬБЕ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ РАБОЧИХ И КРЕСТЬЯН ВСЕГО МИРА

БУДУ ЧЕСТНО И НЕУКЛОННО ВЫПОЛНЯТЬ ЗАВЕТЫ ИЛЬИЧА ЗАКОНЫ И ОБЫЧАИ ЮНЫХ ПИОНЕРОВ

ПИОНЕР—ВСЕМ ДЕТЯМ ПРИМЕР.

1 ПIONEР верен делу рабочего класса — званьем Ильича.
2 ПIONEР — младший брат и помощник комсомольца и коммуниста.

3 ПIONEР — товарищ пионеров, рабочих и крестьянских детей всего мира.

4 ПIONEР организует организацию детей и участвует с ними во всей общественной жизни.

5 ПIONEР старается в значительной степени и участвует в борьбе за рабочее дело.

Дети пионерской группы в Гурьеве.

Многие пионеры участвуют в работе в Гурьеве.

Полномочиями на отряде ПIONEР ПИОНЕР ИЛЬИЧА В ДЕТСКОМ.

На отдыхе в детском лагере.

ПIONEР старается в значительной степени и участвует в борьбе за рабочее дело.

Иллюстрации: Д. ПИОНЕРОВ, А. ПИОНЕРОВ, А. ПИОНЕРОВ.

Адаптационное отделение Главполитпросвета.

Издана в 1932 г. Тираж 10000.

Типографический завод "Красный Октябрь" — Москва, Архангельск, Ярославль, 11.

Плакат «Буду твердо стоять за дело рабочего класса». 1932 г.

ОБІЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН ІН-ТІВ ПЕДПРОФОСУ, ЛІТ.-МОВ. ФАК.,
ЛІТЕРАТУРНА СЕКЦІЯ.-

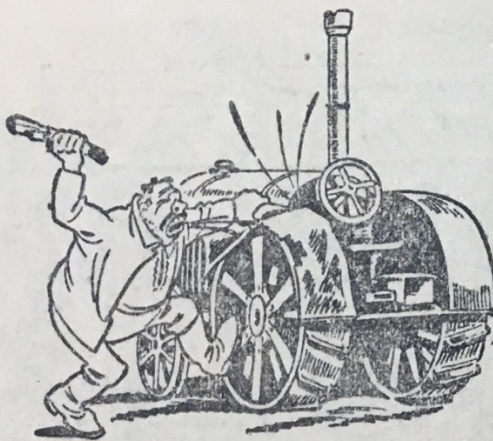
Назва дисциплін	Всього: штук годин.	Розподіл годин по роках				ПРИМІТКА
		I	II	III	IV	
		Т-20 ІІ-10	Т-25 ІІ-5	Т-15 ІІ-15	Т-21 ІІ-8	
Віслюкове навчання.....	200	70	65	65	-	Знаменником дробу показаво платні години, по їх проробленню поза розкладом.
Філософія.....	160	40/20	50/25	30	-	
Основи індустр. вироб.	40	40	-	-	-	
"- сільсько-госп.						
гиробництва.....	30	30	-	-	-	
12%	435	200	140	95	-	
Міжлнсо-економ. секц.						
Політесомія.....	110	110				
Теорія рад. господарства	80		80			
Н і я м а ф.....	170	80		70	60	
Історія більшовизму.....	120			70	50	
Релігія.....	74				74	
Пециптивна.....	50				50	
Восовітна історія.....	210		210			
Історія народів СРСР...	90	90				
Історія України.....	90		90			
Історія техніки.....	40		40			
	26%	1034	240	420	140	234
М.-Д. педагогіка.....	160	60	80		20	Знаменником дробу показаво платні години, по їх проробленню поза розкладом.
М.-Д. психологія.....	50	50				
Методика.....	60		60			
Сопцігієна.....	40				40	
Історія України літерат.	440	56	165	75	144	
"- літерат. народів						
СРСР.....	290			90	200	
Восовітна література.....	320		50	270		
Методологія літератури.	180	80			100	
Українська.....	280	100	180			
Російська мова.....	105		105			
Основи мовознавства.....	60	60				
Методологія мовоз-ва...	40				40	
Слов'янське мовоз-ва...	64	64				
Чужоземна мова.....	150	50		50	50	
Семинар/феховий/.....	150				150	
Історія мистецтва.....	30				30	
	62%	2419	516	640	485	774
Разом:.....	3888	960	1200	720	1008	

Керівник Педгрупи НМС НКО - ЦУКІТ
Референт НМС НКО - Комарен

Типовий навчальний план інститутів педпрофосу. Літ.-мов. факультет
Державний архів міста Києва. Фонд Р-920, опис 13, справа 6, арк. 1

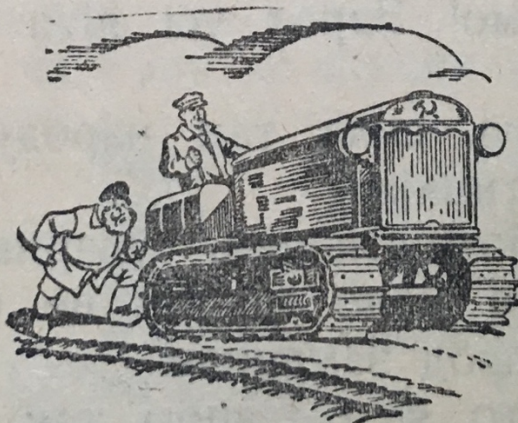
Буквар. Для 1 року навчання. Упорядники: Л.І. Бортнік, І.М. Гук, Н.Г. Стефанович. Харків, 1932. Обкладинка

Геть куркулів!

Куркуль—наш ворог. Він шкідник на заводі, він шкідник на селі у колективі.

— Коли у колективі імени Сталіна лани орали, куркулі машину зламали.

І на завод куркуль пролазить.

— Ось на заводі „Серп і Молот“ куркуль ударника забив. Геть куркулів, вони наші вороги!

Ь

КУРКУЛЬ — НАШ ВОРОГ

Ь

Куркуль, непман, шкідник — наші класові вороги

Усі працівники — робітники й колгоспники — завзято розгортають соціалістичне будівництво. Не веселить це наших ворогів — куркулів, непманів, попів, шкідників.

Вони чинять опір розгорнутому соціалістичному наступові, провадять боротьбу проти пролетарської справи. Куркуль та шкідник скрізь хоче пролізти, скрізь хоче мати вплив. Та не заховатись їм від пильного ока пролетарського. Пролетарі викривають і викорінюють їх.

Ми перебудовуємо село на соціалістичний лад. Утворюємо скрізь великі колгоспи та радгоспи. А в колективах та радгоспах нема місця куркулям.

Пролетарі, колгоспники, сільська біднота, середняки добре знають куркулячу натуру. Вони дають куркулям та підкуркульникам рішучу відсіч. Райони й села суцільної колективізації — це передові загони в ліквідації куркульні як класи.

**На основі суцільної колективізації
ліквідуймо куркульню як класу!**

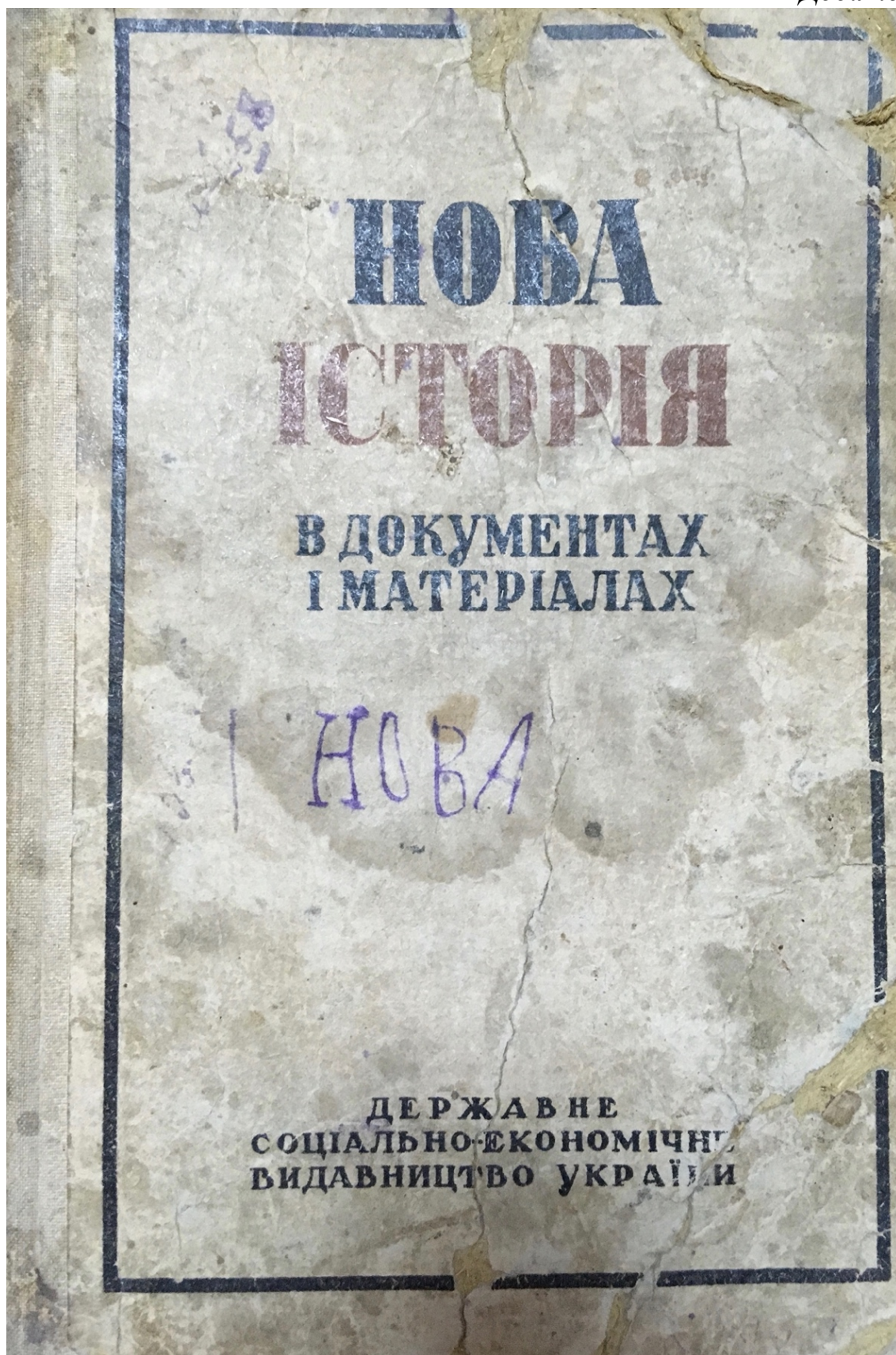

*Антирелігійна пропаганда у школі. 1920-1930-ті роки.
З колекції Педагогічного музею України*

*Учителів Київської зразкової школи № 71 за обговоренням матеріалів.
Січень 1937 р.*

ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. Од. обл. 2-30885

Нова історія в документах і матеріалах. Випуск 1. За редакцією Н.М. Лукіна і В.М. Даліна. 2-ге видання. Київ, 1935. Обкладинка (сучасний вигляд).

- 1 -

ПРОГРАМА

4. УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРА / 50 год./

1. Ленінізм і принципи побудови історії української літератури

Характерні особливості історичного розвитку Росії XIX віку ученим Леніне про дво шляхи розвитку і про три періоди взаємного руху і його значіння для побудови курсу і історії української літератури. Ленінське вчення про культурну революцію та про критичне застосування культурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дяг. показчик до програми в російській літературі.
2. Ленін про літературу і мистецтво / Вісн. показчик журн. "Критика" 1933 р. № 4-5/.

2. Література доби розкладу феодального і початку розвитку промислового капіталізму.

Творчість Котляревського.

Образ Енея в перших та останніх частинях "Енеїди". Поміщицький характер творчості Котляревського. Елементи замірсованої критики зрештеш хиб феодального ладу.

Творчість Шевченка.

Поетія Шевченка, як антагоніста поміщицької літератури. Елементи сентименталізму, націоналістичного романтизму і їх соціальна зумовленість в ранньому періоді творчості Шевченка. Образ рідних соціальних прощарків у "Гайдамаках" і їх трактування автором. Занепад Шевченка до боротьби з царатом, поміщицтвом, церквою. Шевченко, як поет революційного соціалізму, найвідмішних форм поезії. Анекдотична боротьба на чолі Шевченка. Ленін про Шевченка. Ушлюблення пам'яті Шевченка радянською владою.

Творчість Марка Вовчок.

Буржуазний характер творчості Марка Вовчок. Змальовання в буржуазно-ліберальних позиціях становища кріпаків. Образи Усті, інститутки та лікаря в оповіданні "Інститутки".

ЛІТЕРАТУРА:

- Шабельський - Пролетарська революція в Україні.
 П. Петренко - Марка Вовчок
 Коржак - Нариси з історії укр. літератури т. I, II

Програма з української літератури

Київського польського педагогічного інституту.

Державний архів міста Києва. Фонд Р-920, опис 13, справа 5, арк. 1

Додаток 3

Вихованці дитячого будинку, розташованого у Пуші-Водиці (передмістя м. Києва), на заняттях. 1925

ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. Од. обл. 2-053073

Учні 1-го класу Київської трудової школи № 1 імені Т.Г. Шевченка спільно з директором Дурдуківським Володимиром Федоровичем.

Київ, 1924-1925 рр.

ЦДКФФА України імені Г.С. Пшеничного. Од. обл. О-185759

Пролетарі всіх країн, єднатесь.

До боротьби за справу Леніна — Сталіна — будь наготові!

Сталінські квіти

ГАЗЕТА
Київського палацу піонерів та жовтенят ім. П. П. Любченка
28 липня 1937 р.
№ 21 (38).
Рік видання 2-й.

НЕМА ПОЩАДИ ВОРОГАМ НАРОДУ

Ребята, з кожним днем все більше і більше наша славетна комуністична партія більшовиків, якою керує великий Сталін, піклується про те, щоб наше життя було сонячне й щасливе. По всіх кутках нашої неосянної соціалістичної батьківщини будуються дитячі будинки відпочинку, санаторії, табори. Десятки тисяч ребят проводять свій найкращий час у нових палацах піонерів. Для радянських школярів будують нові просторі й світлі школи.

Але заляті вороги нашого народу — троцькісти, бухарінці й інша фашистська навіолох, які намагаються підірвати міць радянської країни, міць нашої славетної Червоної Армії, простирали свої брудні лапи й на фронт комуністичного виховання дітей. Вороги зі злобою і пенавистю дивилися, як комуністична партія й наш вождь товариш Сталін по-батьківському піклуються про наше життя й навчання, як більшовики виховують і кують нове плем'я ленінців-сталінців.

Для того, щоб перешкодити нашій партії в цій гравдіозній роботі по вихованню передових громадян комуністичного суспільства — підлі вороги, агенти фашизму всіма силами намагаються посилати в дитячі установи своїх ставленників, таких же завдяних ворогів радянського народу й його дітей.

Внаслідок політичної сліпоти й безтурботності ЦК ЛКСМУ, там орудували презрешні вороги народу Фурман, Андреев і Клінков. Вони розставляли своїх підсобників у дитячі установи. І до київського палацу піонерів пролізли вороги народу Вайшенкер, Левіна, Журавський, які робили все, щоб підірвати завдання партії Леніна — Сталіна по комуністичному вихованню дітей. Піклування всієї партії про дітей вони підміняли окремими особами, шумихою і підлабузництвом.

На водній станції палацу часто не вистачало води.

В самий розгар канікулу вороги відпустили педагогів, розпустили колективи дітей. Ребят, як правило, показували недоброкісну, малохудожню продукцію. Але все це прикривалось гучними словами й шумихою. Тільки політична

сліпота і притуплення класової пильності партійної і комсомольської організацій відтягли викриття шкідливої діяльності підліх корогів.

Вороги хотіли повернути назад капіталістів, поміщиків, темряву, несправне чорне життя, яке робітники й трудящі селяни, під керівництвом нашої партії Леніна — Сталіна, скинули 20 років тому.

Але всіх ворогів могутнього народу чекає одна доля — безпощадний розгром. Славетні сини народу — наркомінусправлі, керівники сталінським наркомом М. І. Єжовим, нещадно викривали і викривають ворогів, що маскуються, викривають мерзених гнізда зрадників, запроданців. Партія, всі трудящі нещадно очищають свої організації від агентів кривавого фашизму — шпигунів, диверсантів, терористів-троцькістів, зівов'яців, бухарінців, які, дворушничуючи, пролазили й творили свої шкідливі справи. Увесь народ, керований партією Леніна — Сталіна, не допустить, щоб на фронт виховання дітей проникли завдялі вороги-зрадники.

Ребята! Ніколи ворогам не вдасться зупинити невпинний розквіт соціалістичного життя, яке впевнено буде наша партія і наш рідний Сталін.

На прикладі роботи славних чекістів нам треба виховувати свою пильність, завжди і скрізь уміти викривати ворогів і їх агентів. Цим ми допоможемо нашому народу, нашій партії скоріше очистити нашу землю від найлютіших ворогів.

Ребята-нашої країни, наші гуртківці і надалі будуть опановувати вчення Леніна — Сталіна, щоб уміти розпізнавати й виявляти ворогів, щоб наше життя було ще краще, ще веселіше. Наші ребята будуть танцювати, грати на скрипці, працювати в гуртках, зацікавляться, зростаючи гордими, гідними синами нашої батьківщини.

Вся наша дівчора, піонери вірні своїй батьківщині, вірні партії Леніна — Сталіна. З них кується надійна зміна бійців, які не пощаждать ворогів народу і їх агентів.

Ми пісню співаємо великому Сталіну!
Ми будемо рости вірними сталінцями!

Тов. М. І. Єжов

Про нагородження товариша М. І. Єжова орденом Леніна

ПОСТАНОВА ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ СРСР.

Центральний Виконавчий Комітет СРСР ПОСТА-
НОВЛЯЄ:

За видатні успіхи в справі керівництва органами НКВС по виконанню урядових завдань нагородити товариша М. І. ЄЖОВА ОРДЕНОМ ЛЕНІНА.

Голова Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР М. КАЛІНІН.
Секретар Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР Ф. ГОРКІН.
Москва, Кремль, 17 липня 1937 року.

Дорогий тов. Єжов!

Від усього серця вітаю вас, дорогий Миколо Івановичу, з великою нагородою — орденом Леніна!

Під вашим розумним більшовицьким керівництвом наші славні чекісти з новою великою енергією взяли використовувати негідників — фашистських бандитів, шпигунів і диверсантів, які намагалися і намагаються відібрати наше прекрасне життя.

Ніколи, ніколи їм цього не вдасться. Ніколи! Бо нашою країною керує любий вождь трудящих товариш Сталін, бо органами НКВС керуєте Ви, сталінський нарком.

Ми, піонери, дуже любимо свою батьківщину й тому обіцяємо Вам, тов. Єжов, бути пильними піонерами.

Валя Лебанівська

46 школа

Ніколи цьому не бути

З великим задоволенням прочитав я про нагородження орденом Леніна народного комісара внутрішніх справ тов. Єжова М. І.

Наші органи НКВС, керівники справним сталінським учнем, непохитним більшовиком Миколою Івановичем Єжовим, викрили і знищили огидних мерзотників, фашистських бандитів, які

довго маскувалися, готуючи поразку нашій країні.

Ніколи цьому не бути Караюча рука наших радянських чекістів, пильне око радянської розвідки, весь наш народ, завжди викрине і знищить ворога, який намагатиметься посягнути на наше щастя.

Андрій Андрійчук.

Учень 82 школи

МИ — ПОКОЛІННЯ СТАЛІНСЬКОЇ ЕПОХИ

Звістка про нагородження тов. Єжова орденом Леніна за видатні заслуги в справі керівництва органами НКВС, за виконання урядових завдань, блискавкою облетіла всю нашу неосянню батьківщину.

Ми, піонери — члени дитячого шахово-шахового клубу палацу піонерів, з захопленням вітаємо постанову уряду.

Органи НКВС під керівництвом тов. Єжова, широким соратником великого вождя народів товариша Сталіна, нещадно викривають і будуть викривати скажених псів — ворогів народу, які зазіхають на наше прекрасне життя, на нашу Сталінську Конституцію.

Ми можемо з певністю сказати, що меч пролетарської диктатури знищуватиме й надалі всіх ворогів народу, як би вони не маскувалися.

Ми, покоління Сталінської епохи, обіцяємо партії, уряду і товаришеві Сталіну бути гідними продовжувачами справи Леніна — Сталіна.

Члени шахово-шахового клубу палацу:

Усачий, Гольдфельд,
Деркач, Кіммельфельд,
Занозара.

Мішотники республіканської армії Іспанії.

Додаток М

**Фото наркома освіти УРСР Затонського Володимира Петровича
Радянська школа. 1968. № 8. С. 54**

СЕКРЕТНО.

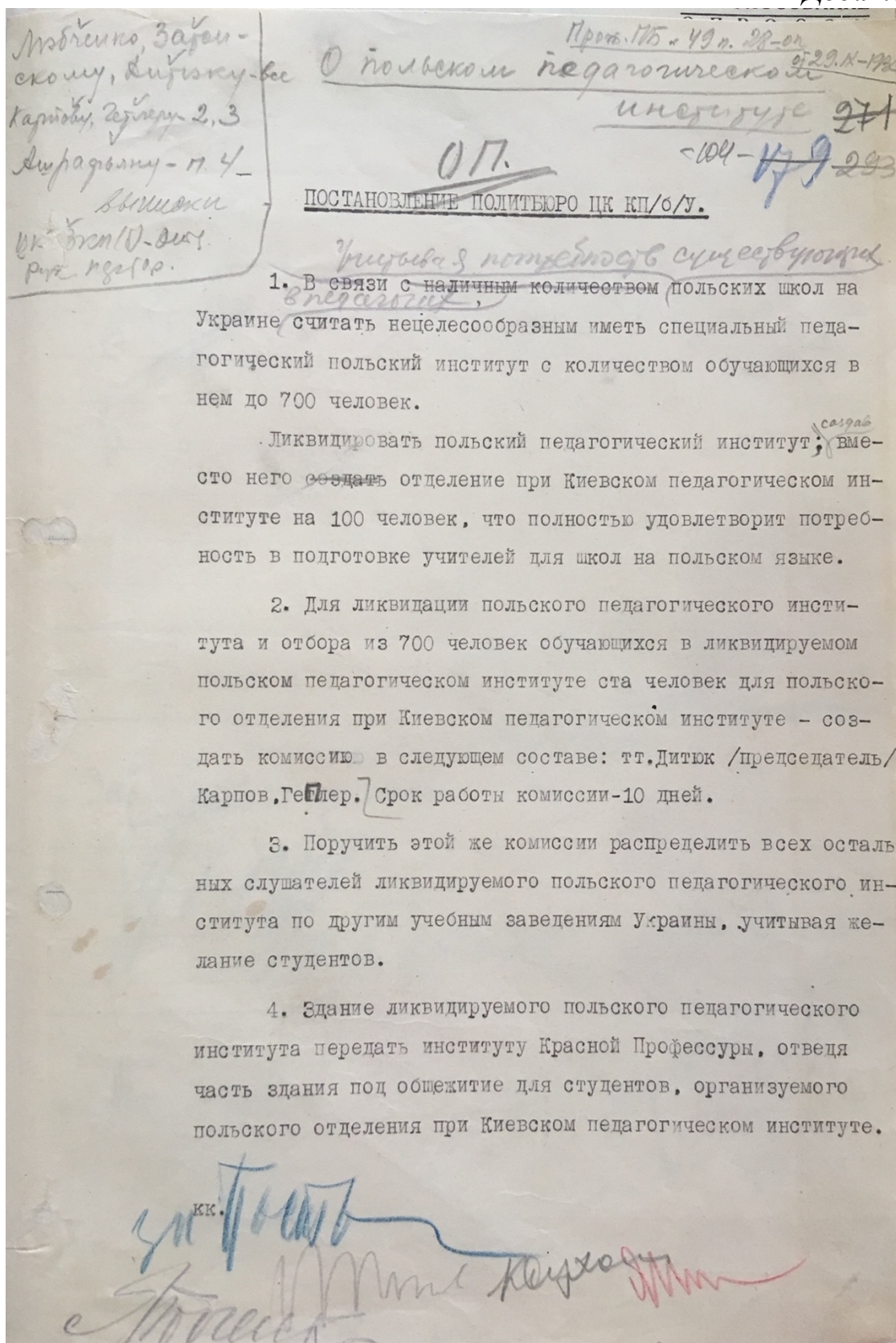
С П Р А В К А.

321
154

Приговор о расстреле Затонского
Владимира Петровича приведен в исполнение в
гор. Москве " 29 " / VII 1938 г. Акт о приведении
приговора в исполнение хранится в Особом архиве 1-го спец-
отдела НКВД СССР, том № 3 лист № 228

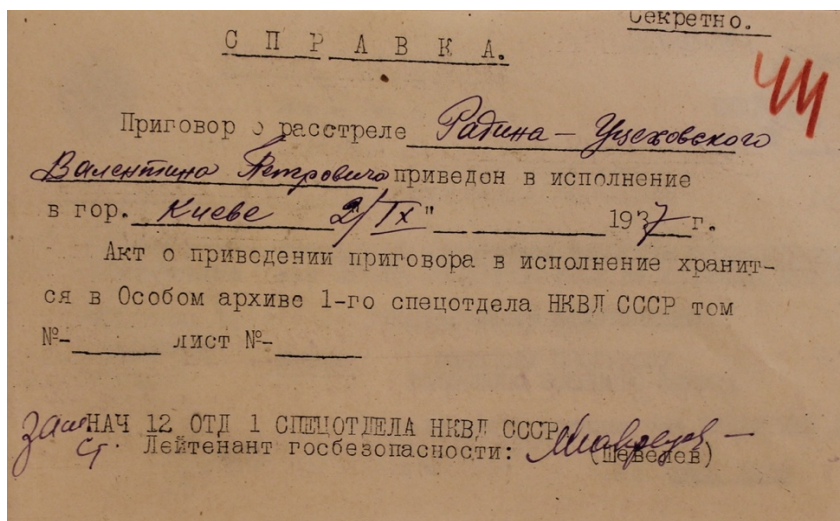
НАЧ 12 ОТД-НИЯ 1 СПЕЦОТДЕЛА НКВД СССР *Шевелев*
Лейтенант госбезопасности (Шевелев)

**Довідка про розстріл Затонського Володимира Петровича
ГДА СБУ. Фонд 6, справа 49834фп, том 3, арк. 154
Архівно-кримінальна справа Затонського В.П.**

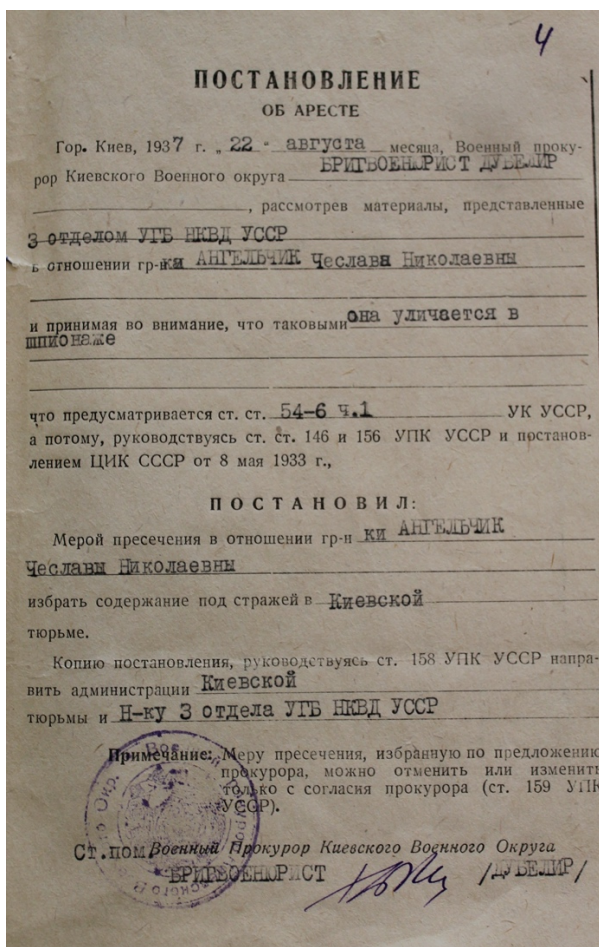
Постанова ЦК КП(б)У від 29 вересня 1935 р.
 «Про польський педагогічний інститут»
 ЦДАГО України. Фонд 1, опис 16, справа 25, арк. 104

Додаток П

Довідка про розстріл Радіна-Уцехівського Валентина Петровича
ГДА СБУ. Фонд 6, справа 36980фп
Архівно-кримінальна справа Радін-Уцехівського В.П.

Додаток Р

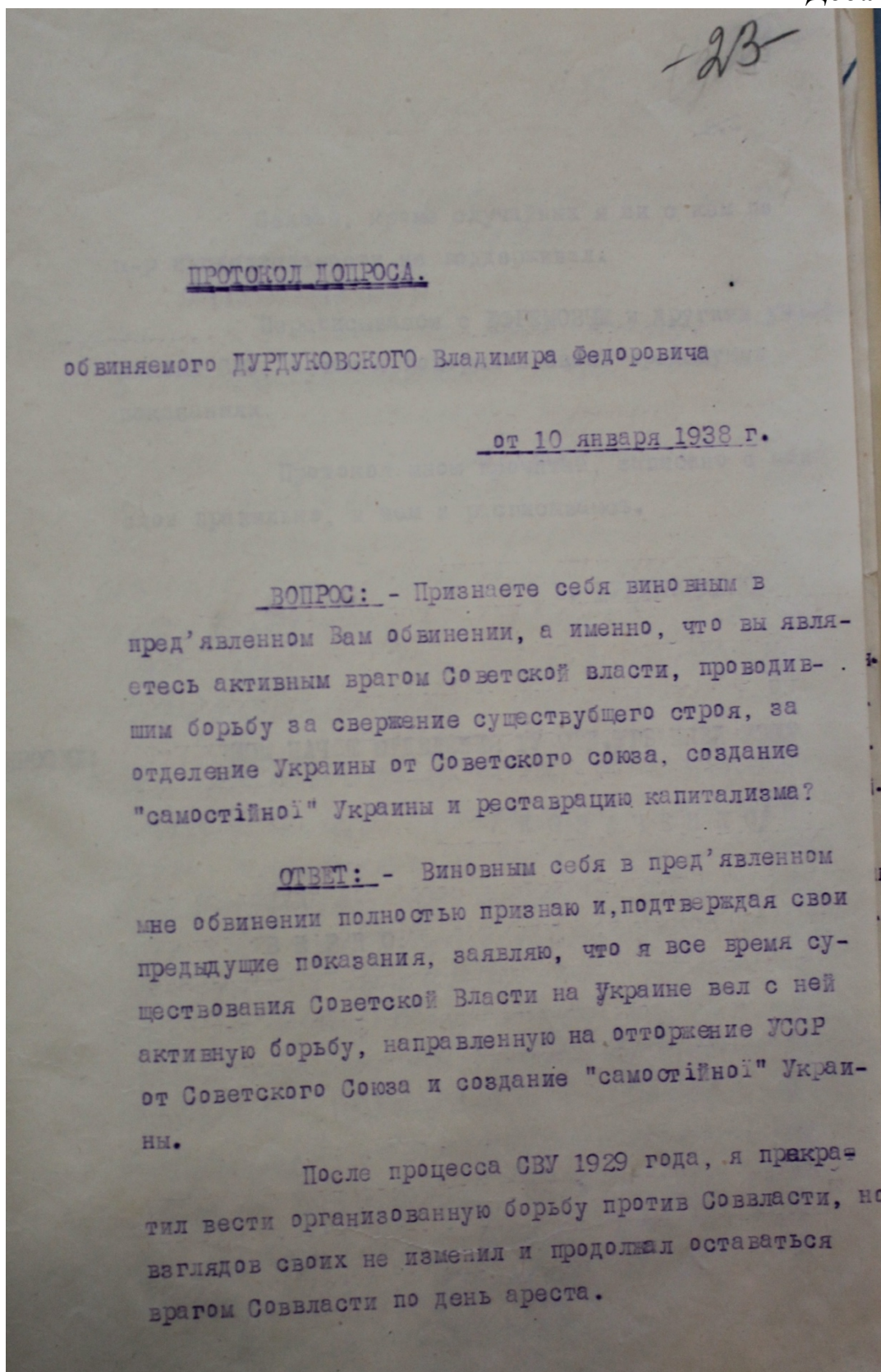

Постанова про арешт Ангельчик Чеслави Миколаївни. 22 серпня 1937 р.
ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 64738фп, том 1, арк. 4.
Архівно-кримінальна справа Ангельчик Ч.М.

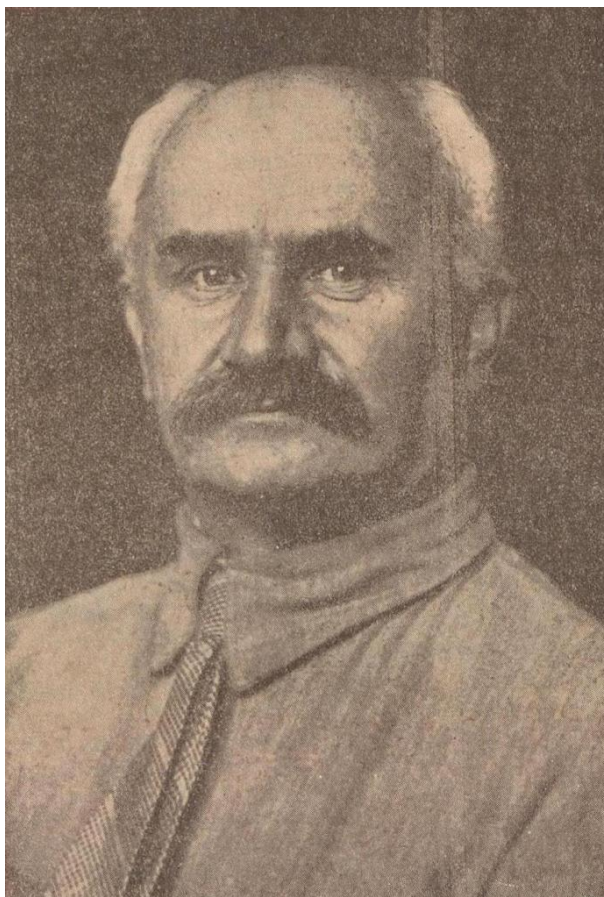
Додаток С

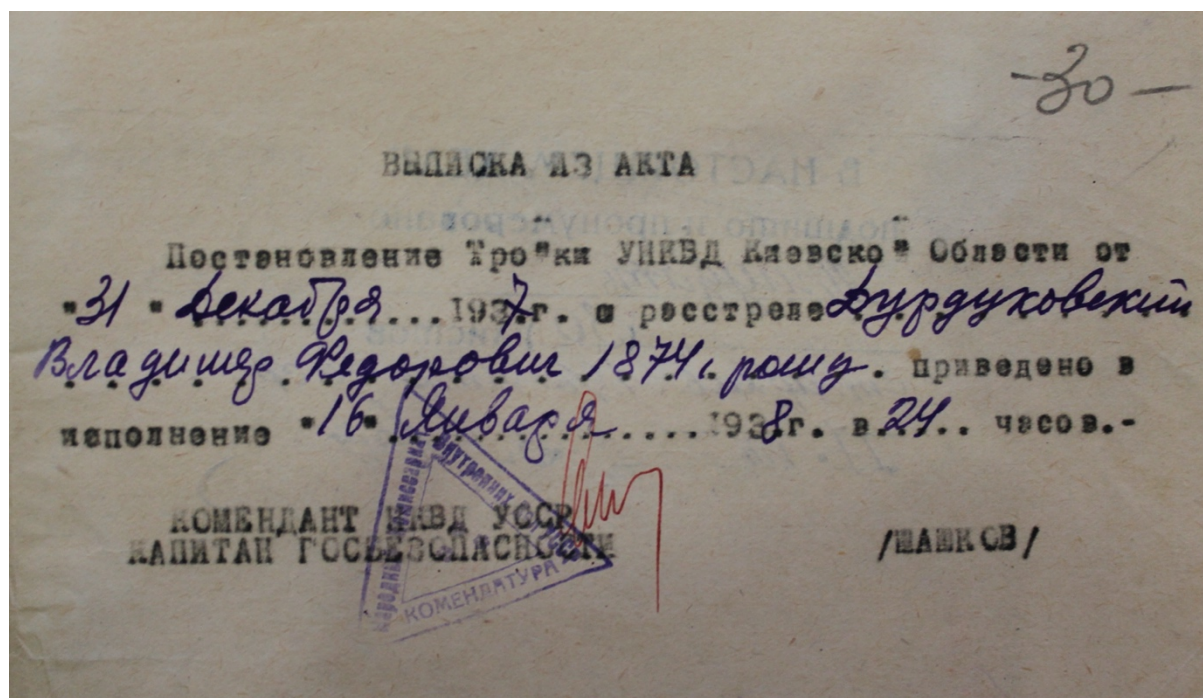
*Пред'явлення ордера на арешт учителю Удачнянської середньої школи № 16 Постишевського району Донецької області Макашову М.Ф., 1937 р.
ЦДКФФА України імені Г.С. Пиєничного. Од. обл. 2-148537*

Фрагмент допиту від 10 січня 1938 року
Дурдуківського Володимира Федоровича
ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 57133фп, том 1, арк. 23

*Фото Дурдуківського Володимира Федоровича
Директора 1-ї української трудової школи імені Т.Г. Шевченка у м. Києві*

*Виписка з акту про розстріл Дурдуківського Володимира Федоровича
ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 57133фп, том 1, арк.30*

С. Чавдаров

Шкідництво на педагогічному фронті

(«Педагоги» з СВУ)

Минув уже рік, як пролетарський суд викрив ганебну, запроданську ролю тих, що назвалися «спільною визволення України», а насправді були купкою мерзенних агентів польського імперіялізму, купкою запеклих ворогів пролетаріату й трудового селянства.

Пролетарський суд викрив, з одної сторони, всі дії клясового ворога, а подруге, він продемонстрував перед трудящими УСРР і поневоленої від польського імперіялізма Західньої України глибоке моральне убозтво так СВУ - сівців, як і всієї петлюрівщини, всієї націоналістичної контрреволюції. Але це убозтво (і не тільки моральне, а й інтелектуальне) в цієї купки поєднувалося, компенсувалося агресивним нахабством, хамелеонством, що мали прикрити їхню огидну роботу й їхні «наукові» претензії.

Це все оголив пролетарський суд, виявив він академічного ідеолога бандитизму Єфремова, хамелеона Гермайзе, апологета буржуазно-націоналістичного виховання Дурдуківського, верткого спекулянта на педагогіці Іваницю й т. д. Те, що виявив найвищий суд, повинно було викликати не одне тільки обурення і протести проти запроданства тих, кому рад. влада дала всі можливості працювати для «рідного» народа, хто саме від рад. влади дістав професорські титули, щоб використати це все проти того ж народа. Те, що суд виявив, повинно було зобов'язати наукову думку викрити контрреволюційну ідеологію СВУ - сівців у їхній «науковій» продукції. Аджеж єфремовщина свої паростки намагалася поширити в літературознавстві, куркульський «марксизм» Гермайзе виявлявся не тільки в його діяльності в СВУ, адже контрреволюційну свою роботу Дурдуківський, Іваниця, Дога й інші здійснювали не тільки у своїй безпосередній педагогічній роботі, а і у своїй літературній продукції. А ця продукція й досі ще чинить свій контрреволюційний вплив на педагогічну масу, вона пропагує СВУ - сівську концепцію. Хіба наша педагогічна думка, наші педагогічні ВИШі та науково-педагогічні заклади УСРР дали розгорнуту аналізу того, що «педагоги» із СВУ написали? На жаль, і досі в цій справі ще нічого не зроблено. Загострена клясова боротьба, шалений опір клясового ворога соціалістичному наступові цілим фронтом мусіли б мобілізувати нашу педагогічну думку на рішучу, непримиренну боротьбу з шкідництвом у педагогіці. Останні педагогічні дискусії УНДІПу в Харкові й Києві головний удар направили на механізм у педагогічних концепціях, на ідеалістичні й аполітичні тенденції й мотиви в продукції педагогів УСРР. Ту ж концепцію педагогічну, що її пропонували діячі СВУ, у дискусіях висвітлено лише побіжно. Коли ж взяти до уваги, що праці педагогів із СВУ і досі ще поширює державне видавництво (ДВОУ), продаючи в своїх книгарнях — «З практики трудової школи» (ч. 1 і 2) — ред. Дурдуківського, «Записки Наук.-Педагог. Т-ва при УАН», «Праці Наук. Пед. Комісії при УАН», стане очевидно, що наукова педагогічна думка УСРР не виконала свого обов'язку перед трудящими УСРР і зокрема перед педагогічною масою. Вона не викрила антирадянських, контрреволюційних позицій, пропагованих у названих книжках; вона не викрила антипролетарської ідеології всіх писань педагогів із СВУ, їхніх підручників.

Чавдаров С. Шкідництво на педагогічному фронті («Педагоги» з СВУ).

Комуністична освіта. 1931. № 5/6. С. 40

А К Т

1937 года, 2-го октября. Комиссия в составе: Брид. Зав. РайОНО СИНЯВСКОГО, Завшеда Сквирской школы № 1 КРАВЧЕНКА, учителя Сквирской школы № 1 КОШАРНОГО составили настоящий акт о нижеследующем:

Проверяя деятельность учителей: бывшего Инструктора РайОНО, учителя РАДЬКО И.К., Инспектора РайОНО - СЕРГИЕНКО В.Г., учителя ДОМАЗАРА В.Г., учителя ЗУБРЕЦКОГО Юрия Ефимовича, ЮАКО Федора Иосифовича и секретаря союза работников начальных, неполных средних и средних школ КРЧЕНКО Г.Е. установлено, что на протяжении последних лет в отделе районного народного образования, когда на руководящей работе были СЕРГИЕНКО, РАДЬКО, ДУХОВСКИЙ все время проводилась подрывная враждебная работа, которая была направлена на подрыв учебной и воспитательной работы детей в районе, а также проводилась подрывная и дезорганизаторская работа среди учительских коллективов, в следствие чего не проводилось никакой методической работы среди учителей, отсутствовала помощь молодым учителям и полный срыв повышения квалификации учителей (училось всего среди учителей 54 человек). В частности можно указать на такие факты:

1. Преподавание русского языка и успеваемость учеников во многих школах района была совершенно неудовлетворительной; ученики русской литературы совершенно не знали, в частности в Пустоваровской школе (бывший директор Дейнега), а также в селах Кривошеенцы, Миньковцы учащиеся совершенно не знали русского языка и литературы. Отдел народного образования старался всеми мерами сорвать преподавание русской литературы, не давал указаний и не посылал списков рекомендованной литературы. Ученики совсем мало читали русских классиков. Средства, которые были ассигнованы для пополнения библиотек, через указания райотдела народного образования, расходовались не по назначению, и мало пополнялись библиотеки книжками по русской литературе. Списки об изъятии вредительской литературы нарочно не рассылались школам, чем задерживалась контрреволюционная литература на долгие школьные библиотеках и ученики ее читали (Сквирская школа № 2). Срывом преподавания русского языка и литературы в районе Сергиенко и Радько старались привить учащимся украинский национализм.

Сам Сергиенко в беседах с учителями всегда выступал отрицая необходимость преподавания русского языка и литературы в школах. Учителя некоторых школ недостаточно работали на общественно-политической работе, а бывший инспектор школ СЕРГИЕНКО выступал на собраниях учителей (школа с. Слободы) и отрицал участие учителей в какой бы то ни было общественно-политической работе, зажимал критику и самокритику не только в школах, а даже и на конференциях учителей, старался замазать факты недостаточной работы райотдела народного образования. Сам же СЕРГИЕНКО будучи в Варшпольском районе уволен с работы за антисемитизм.

2. ЮАКО будучи на работе завучей частью в школе № 2 разваливал воспитательную и общественную работу школы, сорвал внешкольную работу, развалил ячейку ОСО, срывал подготовку к XIX летию Октябрьской революции. Общественно-политической работы, которую ему поручала школа, не проводил. Кроме этого грубо относился к учащимся и давал им только поверхностные знания.

Бывший инструктор школ РАДЬКО сам игнорировал общественную работу и будучи в школах старался отвлечь внимание учителей от общественной работы (Пустоваровка, Тхоровна, школа № 2). Умышленно уменьшал оценки успеваемости учеников, чем вызывал недовольство последних с одной стороны и увеличивал процент второгодников - с другой.

Домазар будучи учителем немецкого языка, сам абсолютно никакого участия в общественно-политической работе не принимал и избегал такой, игнорировал политсеминар в школе. Своим поведением по отношению к учащимся ДОМАЗАР разваливал дисциплину в школе. Искусственно понижал оценки, чем вызывал недовольство школой среди учащихся; во время проверки в классе письменных работ порвал тетрадь ученика, чем вызвал протест учеников, которые демонстративно порвали свои тетради с работ по немецкому языку.

3. ЗУБРИЦКИЙ всякими способами протаскивал контрреволюционно-троцкистские взгляды, с наглыми выступлениями против вождя товарища СТАЛИНА.

Посылав на кинофильме "Доклад товарища Сталина на Уш Чрезвычайном Съезде Советов" Зубрицкий говорил: "А все таки СТАЛИН не оратор", и среди учителей и учащихся отрицал значение товарища СТАЛИНА, как теоретика. Говорил, что "СТАЛИНСКАЯ КОНСТИТУЦИЯ записала давно пройденный этап в Европе, а именно: право на образование давно записано и осуществлено в таких Западно-Европейских государствах как Германия, Польша и др. (утверждал, что в Польше нет ни одного неграмотного), что "право на труд осуществлено во всех капиталистических странах", что "трудящиеся массы не смогут голосовать за каждого руководителя партии и правительства, так как они их не знают". Срывал оборонно-физкультурную работу в школе, уменьшая оценку своих предметов тем ученикам, которые посещали школу пилотов (школа № 1, Гальчинская и Креминская), подрывал авторитет учителей среди коллег-товарищей учителей и учащихся, создавая враждебные отношения между последними. Будучи воспитателем 9 и 10-го классов развалил воспитательную работу. Пугал учеников испытаниями.

4. На протяжении двух лет не преподавался украинский и русский язык в еврейской школе лишь потому, что СЕРГИЕНКО и РАДЬКО умышленно не посылали учителей в эту школу для преподавания этих предметов. К еврейской школе со стороны Райотдела народного образования было предвзятое отношение, она игнорировалась и там умышленно срывалась работа. В частности, в еврейской школе 8-й класс не был открыт по причине того, что это было "не рентабельно" из за незначительного количества учеников, а по сути это было направлено к тому, чтобы сорвать открытие полной средней национальной школы. В 1936-37 учеб. году, 24 ученика не закончили школы по причине того, что не сдали испытаний по украинскому и русскому языку - отсутствовал учитель.

В отношении засочного образования учителей по повышению их квалификации никакой работы не проводилось, благодаря тому, что этой работой ведал СЕРГИЕНКО, который подбирал себе и преподавателей, в частности Зубрицкого, который на педагогической школе также провалил работу.

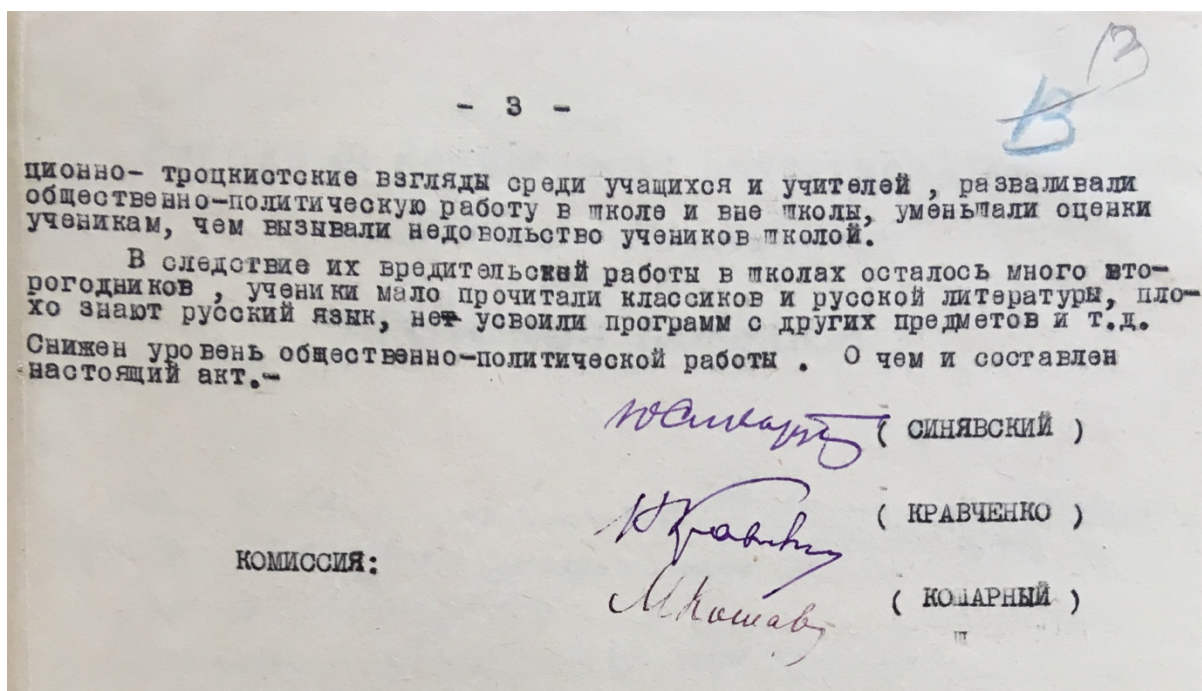
Райотдел народного образования под руководством СЕРГИЕНКО и РАДЬКО по вредительски комплектовал школы педкадрами: посылали в одни школы только молодых учителей, которые не имели соответствующего образования и педагогической практики, в частности: Антонов, Казимировка, Каденна, Мовчановка, Селезенювка, и др. Отдельные же школы комплектовались учителями из классово-чуждого элемента: поповских сынов, петлюровцев, офицеров и вообще неблагонадежных людей (школа № 2) Кривошеенцы, Самгородок).

Проваливая учебно-воспитательную работу в районе, при наличии низкой академ. успеваемости, бывшие руководители райотдела народного образования замазывали действительное состояние учебной работы в школах района, все время давали ложные цифры успеваемости учащихся выходящим организациям, в действительности же был очень большой процент второгодничества.

Стоя у руководства райнаробразом СЕРГИЕНКО, РАДЬКО и их ставленники на протяжении всего времени вели подрывную контрреволюционную работу в школах района и компрометировали советскую школу, способствуя распространению среди учителей пьянства и бытового разложения.

ВЫВОДЫ:

Исходя из этого экспертная комиссия констатирует, что СЕРГИЕНКО, РАДЬКО, ШАКО, ДОМАЗАР, ЗУБРИЦКИЙ и ЮРЧЕНКО работая в райотделе народного образования систематически занимались подрывной контрреволюционной работой и принесли много вреда учебно-воспитательной работе в школах Сквирского района, а наиболее в школах № 2, № 1, Пустоваровка, Антонов, еврейская школа. Срывали выполнение программ по всем предметам в частности срывали преподавание русского языка и литературы, засочное обучение учителей, игнорировали и срывали работу в еврейской школе, особенно по русскому и украинскому языку, протаскивали контрреволю-

Акт обстеження роботи шкіл м. Сквіри і Сквірського району від 2 жовтня 1937 року.

*ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60805фп, арк. 11-13
Архівно-кримінальна справа Сергієнко В.Г.*

Додаток X

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА № 99

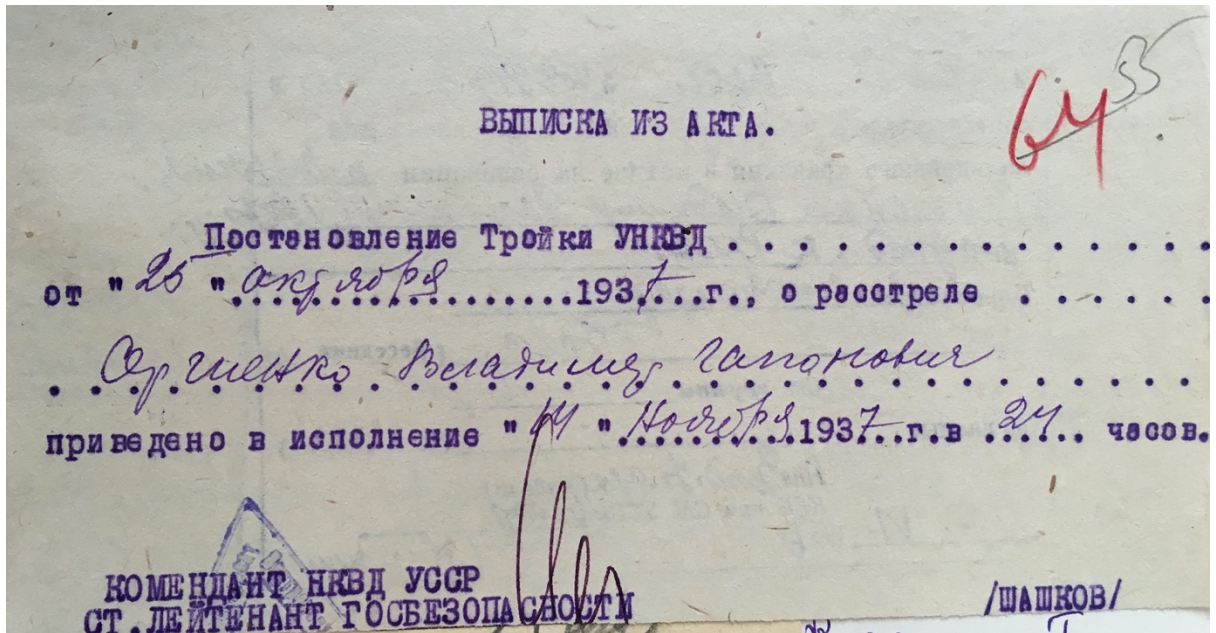
заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР
25- Октября 1937 г.

С Л У Ш А Л И:	П О С Т А Н О В И Л И:
<p>2. Дело № 2725 Сквирского района, 1901 г.р., урож. с. Соловьевка, Брусилковского района, жит. г. Сквир, Киевской Области, украинца.</p> <p>Обвиняется в том, что являлся организатором и руководителем украинской к-р националистической организации, ставившей своей целью свержение Соввласти на Украине и установление фашистского строя. Завербовал в к-р организацию 3-х чел. работал инспектором школ в районе направлял работу на путь воспитания учащихся в националистическом духе. Запрещал преподавать в школах русский язык. Давал задания участникам организации распространять среди учащихся к-р литературу, подлежащую изъятию. Совершил клеветнические слухи о жизни в Советском Союзе.</p> <p>Содержится в Б-Церковской тюрьме.</p>	<p>РО НКВД по</p> <p>СЕРГИЕНКО Владимира Галеновича - РАССТРЕЛЯТЬ</p> <p>Лично принадлежащее ему имущество К О Н Ф И С К О В А Т Ь</p> <p>АЛЬТЗИЦЕР.</p>

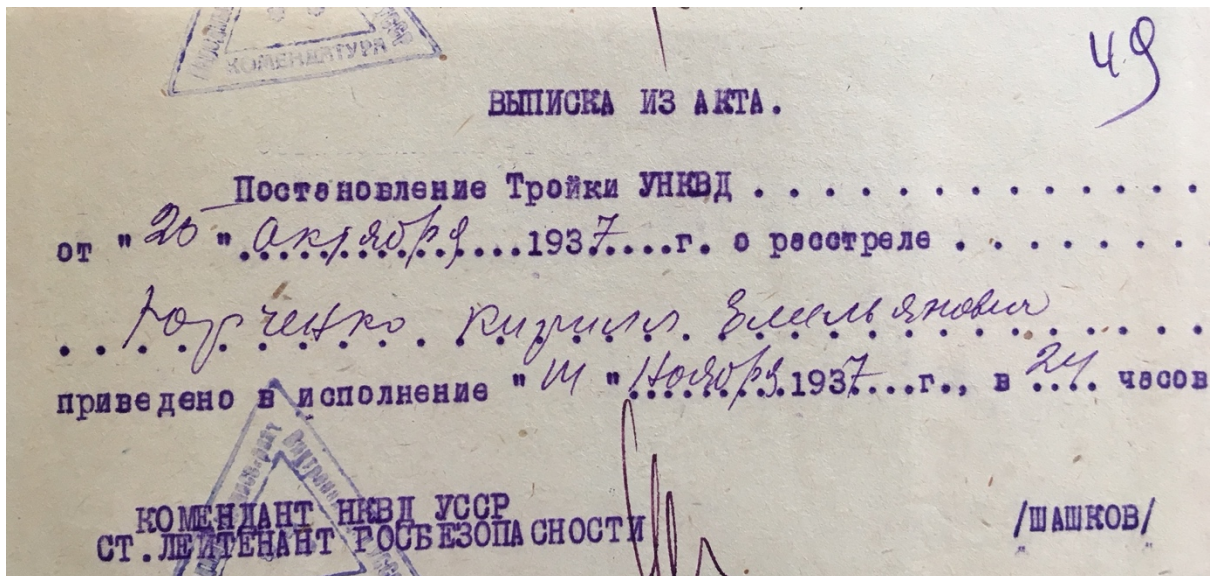
Верно: Секретарь

Виписка з протоколу № 99 засідання Трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 25 жовтня 1937 р.

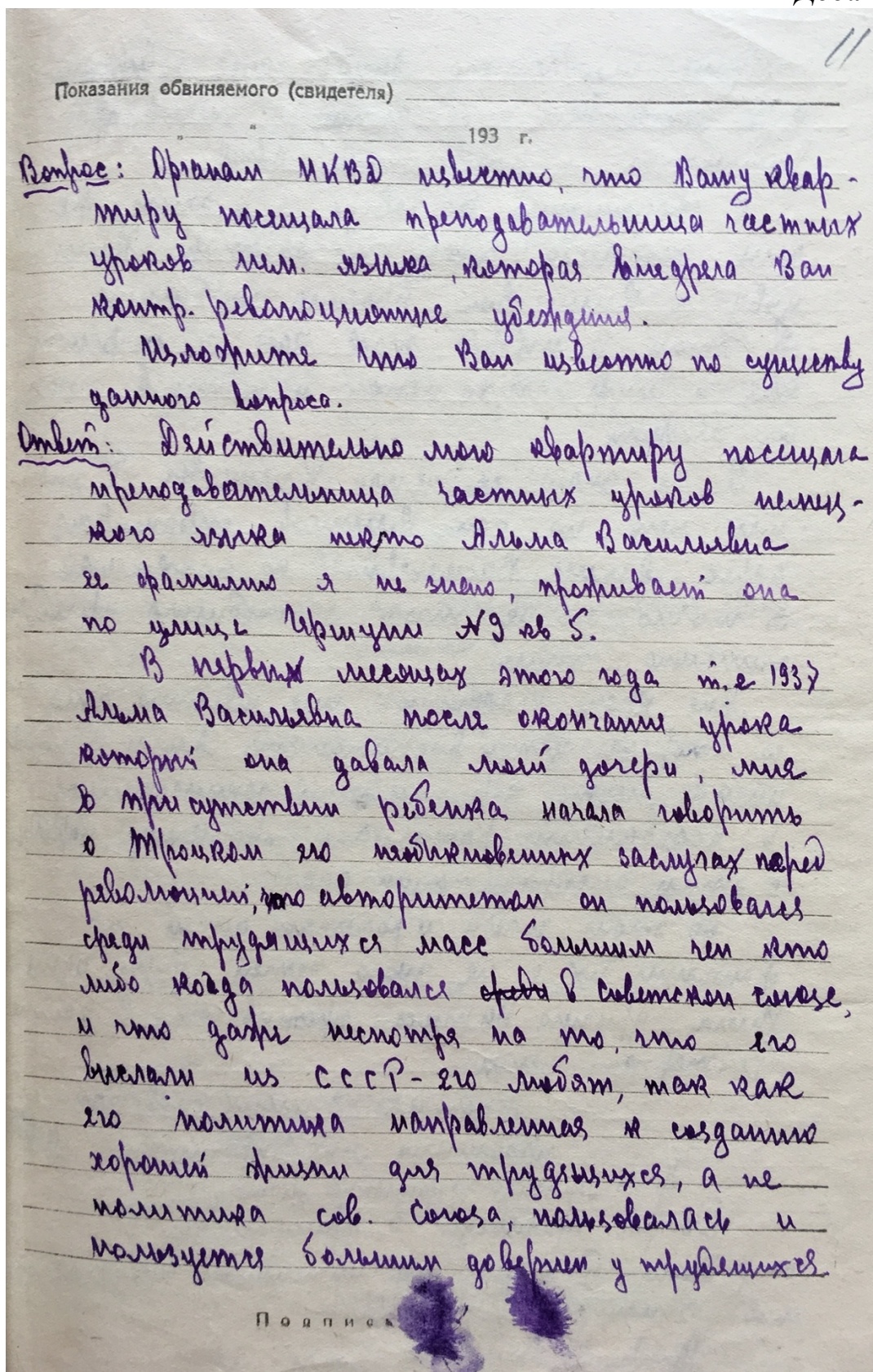
*ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60805фп, арк. 54
Архівно-кримінальна справа Сергієнко В.Г.*

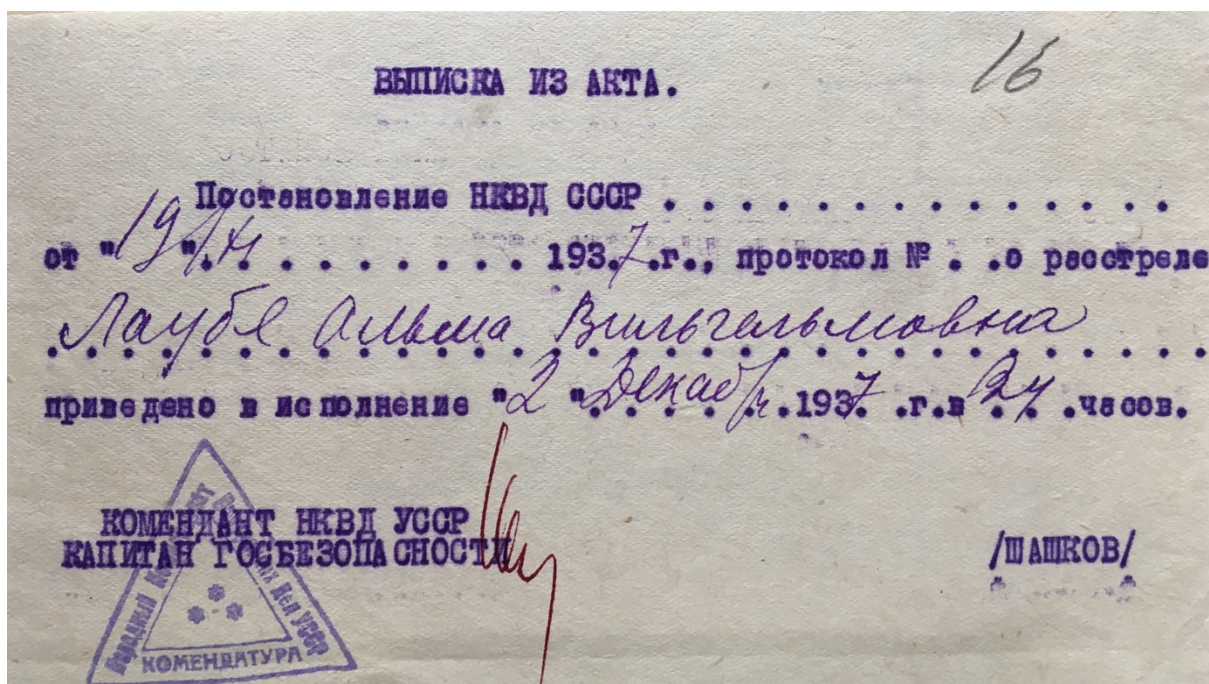
Выписка з акту про розстріл Сергієнко Володимира Гапоновича
 ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60805фп, арк. 55
 Архівно-кримінальна справа Сергієнко В.Г.

Выписка з акту про розстріл Юрченко Кирила Омеляновича
 ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 52851фп, арк. 49
 Архівно-кримінальна справа Юрченко К.О.

Фрагмент допиту свідка Пінської Сарі Елівни від 4 жовтня 1937 р.
ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 59661фп, арк. 11
Архівно-кримінальна справа Лаубе А.-Е.В.

*Выписка з акту про розстріл Лаубе Альми-Ельзи Вільгельмовни
ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 59661фп, арк. 11
Архівно-кримінальна справа Лаубе А.-Е.В.*

Додаток Ч

*Плакат «Спасибо любимому Сталину – за счастливое детство». 1936 р.
Автор Говорков В.И.*